

A SZABÓ T. ATTILA NYELVI INTÉZET KIADVÁNYAI 8.

BÁLINT EMESE

Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban

Szociolingvisztikai kutatások
Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon

BÁLINT EMESE

Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban

Szociolingvisztikai kutatások
Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon

Sepsiszentgyörgy, 2013

A könyv megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia

© Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, 2013
© Bálint Emese, 2013

Felelős kiadó: Péntek János

Lektorálta: Péntek János

Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota

ISBN 978-606-93609-0-3

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BÁLINT, EMESE

Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban / Bálint Emese -
Sfântu Gheorghe : Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, 2013

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-93609-3

81'246.2(498 Crăciunel; Bucerdea)

342.725(498 Crăciunel; Bucerdea)

Kiadja az **Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége Kiadó**, 2013

Tördelés, nyomdai munkálatok és kötettség: **T3 Kiadó és nyomda, Sepsiszentgyörgy**

TARTALOM

Bevezetés	7
1. KÉTNYELVŰSÉG ÉS KÓDVÁLASZTÁS: KONTAKTUSNYELVÉSZETI KERET	14
1.1. VIZSGÁLATI SZINTEK A KÉTNYELVŰSÉG-KUTATÁSBAN	19
1.1.1. Makrotársadalmi vizsgálatok szintje a nyelvészetben	22
1.1.2. Mikrotársadalmi vizsgálatok szintje a nyelvészetben	28
1.1.3. Az integrált vizsgálati módszer: a társadalmi kapcsolatháló elemzése	34
1.2. AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZERE	44
2. A KÓDVÁLASZTÁS MINTÁI ÉS A NYELVCSERE	48
2.1. HÁROM GENERÁCIÓ KÓDVÁLASZTÁSA	50
2.2. KÓDVÁLASZTÁS A SZÜLŐK GENERÁCIÓJÁBAN	57
2.3. KÓDVÁLASZTÁS A GYERMEKEK GENERÁCIÓJÁBAN	60
2.4. KÓDVÁLASZTÁS A NAGYSZÜLŐK GENERÁCIÓJÁBAN	64
2.5. A KÓDVÁLASZTÁS TIPOLÓGIÁJA ÉS A SZOCIOLINGVISZTIKAI VÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSEI	66
2.6. A BESZÉLŐK KORA MINT SZOCIOLINGVISZTIKAI TÉNYEZŐ	70
2.7. A BESZÉLŐK NEME MINT SZOCIOLINGVISZTIKAI TÉNYEZŐ	73
2.8. KÓDVÁLASZTÁS ÉS A BESZÉLŐK NYELVI KOMPETENCIÁJA	78
3. A TÁRSADALMI TÉNYEZŐK: AZ EGYÉN KAPCSOLATAINAK LEHETSÉGES HATÁSA A NYELVCSERÉRE ÉS A NYELVMEGTARTÁSRA	84
3.1. A KAPCSOLATHÁLÓ FOGALMI RENDSZERÉNEK ALKALMAZÁSA	85
3.2. A KAPCSOLATHÁLÓK ÉS A KÓDVÁLASZTÁS VARIÁCIÓI	87
3.3. A KAPCSOLATHÁLÓK INTERGENERÁCIÓS KÜLÖNBSÉGEI	91
3.3.1. A kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálók	91
3.3.2. Interaktív kapcsolati hálók	94
3.3.3. A passzív kapcsolati hálók	97
3.4. A KAPCSOLATHÁLÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT ÖSSZEFÜGGÉSEINEK DINAMIKUS ÁBRÁZOLÁSA	100

4. A KÓDVÁLTÁS SZEKVENCIÁLIS ELEMZÉSE	108
4.1. A KÓDVÁLTÁSRA ALKALMAZOTT SZEKVENCIÁLIS KONVERZÁCIÓELEMZÉS	109
4.2. A KÓDVÁLTÁS KONTEXTUALIZÁLÓ FUNKCIÓI	121
4.2.1. A lépésváltás kontextualizáló jelzése	121
4.2.2. A szekvenciális rend kontextualizáló jelzése	126
4.2.3. A hibajavítások kontextualizáló jelzése	130
4.2.4. Az idézések kontextualizálása	133
4.3. KÓDVÁLTÁS ÉS A KÖZÖSSÉGI KÓDVÁLASZTÁS NORMÁI	136
5. KONKLÚZIÓK	139
Függelék.....	145
Summary.....	150
Rezumat.....	151
Bibliográfia.....	152

BEVEZETÉS¹

Erdélyben igencsak aktuális a kétnyelvűség kutatása. Itt a két- vagy többnyelvűség történetileg mélyen gyökerezik, ám a hosszú időn keresztül ellentétes irányba ható politikai, gazdasági és kulturális erők hatására közösségi szinten is komoly nyelvi változások történnek. Statisztikai adatok azt mutatják, hogy a magyar beszélők száma állandóan csökken, és a folyamat okának – az elvándorlás mellett – az asszimilációt tartják. „Az asszimilációnak leginkább kitett magyar közösségek a magyar szórványok. A szórvány a személyes és csoportos nemzetiségi jegyek megőrzése szempontjából halmozottan hátrányos helyzet. A szórványlét izolációt jelent; az egyén nem ágyazódik olyan közösségbe, nem épül köré olyan kapcsolati háló, mely támaszt, biztonságérzetet, mércét, értékrendet adna neki” (É. Kiss 2004: 147). Az előbbi kijelentéssel általában egyetérthetünk, azonban két szempontból is kiegészítésre szorul. Igaz ugyan, hogy az erősen szórványosodott Dél-Erdélyben, a Mezőségen, illetve Máramaros térségében folyamatosan zajlik a magyar települések vegyes lakosságúvá válása vagy a vegyes települések elrománosodása, de az asszimiláció ugyanúgy fenyegeti a Partium lakosságát vagy a székelyföldi tömbmagyarságban élőket is (Szilágyi 2004). Második kiegészítő szempontunk pedig az, hogy a szórványlét nem minden esetben jelenti a magyar nyelv társadalmi visszaszorítását. A kétnyelvűség nyelvészeti, lélektani, szociológiai következményei jelentős részben azon múlnak, hogy az adott kétnyelvűség milyen típusú, milyenek az erőviszonyok a két nyelv, illetve az őket támogató politikai, gazdasági, kulturális erők között. A kétnyelvű kisebbségek típusától függően a nyelvi tervezés során többféle stratégiát alkalmaznak. A stabil kétnyelvű állapotok fenntartása mellett a magyar nyelv újraélesztésének kísérleteire is számtalan példát láthatunk (Péntek 1999; 2001; Vetési 1999).

Kutatásom helyszínei, a leginkább szórványosodott Fehér megyében található Alsókarácsonfalva (Crăciunelul de Jos) és Buzásbocsárd (Bucerdea Grănoasă) összehasonlító vizsgálata a legjobb bizonyíték arra, hogy a szórvány-

vidékeket nem lehet általánosan és egységesnek minősíteni, hiszen az ott található települések nyelvi helyzete erősen különbözik egymástól. Mint minden szórványtelepülésen, a többségi román nyelv és a kisebbségi magyar hosszú ideje egymás mellett létezik, ám a nyelvcseré folyamatát és ritmusát tekintve a közösségek tipizálása nem mutat egységes képet. Nem meglepő tehát, hogy a könyvben vizsgált két település esetében is eltérő típusú nyelvi közösségekről kell beszámolnunk (a népszámlálási adatokat lásd a függelékben). A jelenség alapos vizsgálata során világossá vált, hogy a különbségeket a kétnyelvűség típusában, a nyelvhasználat mindennapi gyakorlatában, illetve az eltérő intézményes háttér meglétében kell keresnünk.

Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd szomszédos települések Balázsfalva vonzáskörében. A várostól öt kilométerre, a megyei főút és a vasútvonal mentén fekszik Alsókarácsonfalva, innen lehet egy mellékúton eljutni a másfél kilométerre lévő, zártabb életterű Buzásbocsárdra. Közigazgatási szempontból a két falu ugyanabba a községbe tartozik, a község központja viszont Alsókarácsonfalván van. Ezt a települést érintette jobban az iparosodás és a vele együtt járó demográfiai viszonyok átszervezése, ez pedig a hivatali nyelv és a munkahely nyelvének alakulását is befolyásolta. A mellékelt táblázatokban összefoglalt népszámlálási adatok szerint 1992-re, durván 150 év alatt a falu lakossága a kétszeresére nőtt, és a növekedés leggyorsabb időszaka 1920 és 1941 közé tehető. A lakosság számának általános növekedése nem mindig járt együtt a magyar nemzetiségűek arányának csökkenésével: a népszámlálási adatok szerint 1850-ben magyar volt a falu lakosságának 4,8%-a, 1992-ben viszont 5,20%-a. Mint láthatjuk, a magyar lakosság arányában növekvő és csökkenő tendenciák egyaránt megjelentek, de a legmagasabb arány soha nem emelkedett 15,2% fölé. A látszólag stabil magyar népességarány azonban nem lehetett megnyugtató a magyar nyelv tartós fennmaradása szempontjából, hiszen a népszámlálásban a nemzetiségük alapján magyarnak feltüntetett egyének egy része nem a magyart tartotta anyanyelvének. A statisztikai adatokban ez a jelenség megjelent azokban az években, amikor mindkét kategóriát rögzítették a népszámlálás adataiban: 1930-ban és 1966-ban a nemzetiségi mutatók magasabbak voltak, mint az anyanyelviek. Az asszimiláció és a közösségi nyelvcseré folyamata továbbra is tart. A legutóbbi, 2011-es népszámlálási adatok alapján újra csökkent a magyar anyanyelvűek aránya: ezúttal a lakosság 3,02%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, míg a reformátusok aránya az összlakossághoz képest 3,5% volt. Azonban terepmunkám során megbizonyosodhattam arról, hogy a magyarként számon tartott személyeknek csak a tö-

redéke beszél magyarul. A közösség magyar lakosainak többsége a református egyházhoz tartozik, viszont a fiatalok nyelvi kompetenciája leginkább csak a nyelv megértésére korlátozódik, számukra a magyar csak a rituális egyházi, ritka esetben a családi nyelv funkcióját tölti be.

A kétnyelvű magyar közösség Alsókarácsonfalván nem érte el azt a kritikus szintet, amely a magyar intézmények működését lehetővé tette volna. A református egyház hatása itt gyenge, mert a falu Buzásbocsárdhoz tartozó fiókegyház, így hosszú ideje nem volt kirendelt lelkésze. Az oktatás nyelve sérült a leginkább: Pataky Gyula buzásbocsárdi lelkész 1938-ban keltezett leveléből tudhatjuk, hogy „az alsókarácsonfalvi állami román iskola igazgatósága nem engedi feljárni az alsókarácsonfalvi ref. növendékeket a buzásbocsárdi magyar sectióba, hanem az alsókarácsonfalvi román sectióba utalta.” A felsorolt társadalmi faktoroknak a hatására a kétnyelvűség felcserélő (szubtraktív) jellege erősödött, ami az anyanyelvhasználat kiszorításával járt együtt. Részletes történeti adatok hiányában ez csak feltételezés lehet, hiszen az eltűnő nyelvek prognózisa azt mutatja, hogy a csökkenő beszélőszám nem oka, hanem következménye az asszimilációs folyamatoknak. A nyelvcserének a folyamatnak a nyelvi oldalon kimutatható szimptomája (Bartha 2003).

Buzásbocsárd helyzete merőben más képet mutat, mint Karácsonfalvái. Az adatgyűjtés időszakában, 2001 és 2004 között Buzásbocsárdon a magyar lakosság 611 református és körülbelül 30 más vallású (főként pünkösdistá) személyből állt, és ez a szám a falu összlakosságának közel harminc százalékát tette ki. A népszámlálási adatok szerint a falu 1850-től lassú és egyenletes tempóban növekedett, és a magyarok lélekszáma 1910-ben érte el a legmagasabb arányt a faluban: akkor az összlakosságból 802 személy (azaz 33,9%) volt magyar.

A buzásbocsárdi kétnyelvűségi állapotokról Kovács Károly lelkész feljegyzéseiben a következő olvasható: „híveink túlnyomó számú oláh népség között eloláhosodtak annyira, hogy egymás között nem anyanyelvükön, hanem – csekély kivétellel – oláh nyelven beszélnek, mert a fogalmaknak megfelelő magyar kifejezéseket elfeledvén legtöbb esetben meg sem tanulván, magukat megérteni, vagy másokat megértetni édesanyanyelvükön nem képesek (1905. márc. 5. közgyűlés)”.² A bocsárdi magyar nyelvű oktatás helyzetéről 1919-ben keltezett feljegyzéseket találtam arra vonatkozóan, hogy a buzásbocsárdi református egyházközség közgyűlési ülésének felterjesztésében egytanerős elemi iskola felállítását és egy tanyai iskola felállítását kéri. 1927-ben a református gyülekezet iskoláját az állami hatóságok bezárták, és a tankötelesek az állami iskola magyar tagozatán tanulnak. 1929-ben arról számolnak be, hogy a falu

körüli tanyarendszer miatt nagy a beiskolázatlan gyermekek száma, vagyis „92 tankötelesből a tanyarendszer miatt csak 57 jár rendesen iskolába, a vizsgálaton 38 1-4 osztályú tanuló volt jelen.”³ Az iskola ügye 1938-ban még mindig megoldatlan volt, Pataky Gyula lelkész az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához intézett leveleiből tudjuk, hogy „egyházközségünknek 1927-ig volt felekezeti iskolája. Akkor – a régi szerződésre való hivatkozással – épületünket az állam átvette. 1936-ig tartott fenn magyar sectiát. Jelenleg községünkben nincs magyar nyelvű iskola. 150 tankötelesünk van.”⁴ Az egyházközség 1937-ben iskolaépület és felszerelés hiánya miatt az iskoláját nem nyithatta meg, s így az 1-4 osztályos gyermekek az állam által fenntartott magyar osztályokban tanultak, a felső tagozatosok az állami román tannyelvű iskolában.

A buzásbocsárdi egyházi iskola helyzete még az adatgyűjtés idején is változatlan volt, ennek ellenére a korábban megjósolt gyors asszimiláció nem következett be. A közösségben csak magyar óvoda és magyar tannyelvű elemi osztályok működtek, így a szülők ötödik osztálytól általában a román iskolába írták a gyermekeket. Gimnázium Balázsfalván működik, ott azonban nincsenek magyar osztályok. A legközelebbi magyar tannyelvű gimnázium Nagenyeden van, és adatközlőim közül többen is a Bethlen Gábor Kollégiumban érettségiztek. Az adatgyűjtés időszakában a buzásbocsárdi magyarok politikai képviseletét két RMDSZ-tanácsos biztosította. Élénk egyházi és kulturális élet jellemezte a közösséget, a falu lelkésze bálokat, kulturális napokat és anyanyelvápoló programokat szervezett. Hargita megyei településekbe kirándulásra vitték a falu időseit, a fiatalabbak viszont a magyarországi testvérfaluvallal fenntartott kapcsolatot ápták.

Közösségi szinten csak Buzásbocsárdon normatív a kétnyelvűség, egyéni szinten azonban mindkét faluban nagyon tágan kell értelmeznünk ezt a fogalmat, hiszen a legtöbb esetben a kétnyelvűség tökéletlen vagy instabil formáival találkozhatunk. A nemzetállamban élő kisebbségek nyelvi attitűdje nagyon sokszor szimbolikus értékű, éppen ezért a magyar nyelv társadalmi szintű szimbólum-értéke és az egyéni beszélők identitásának megőrzése nem csupán azok számára lehet érdekes, akik a kétnyelvű szituációkat megélik, hanem azok számára is, akik hivatásukkal vagy politikai befolyásukkal olyan döntéseket hoznak, amelyek a mindennapi élet számtalan aspektusát befolyásolhatják.

A következőkben Buzásbocsárd és Alsókarácsonfalva kétnyelvű beszélőinek kódválasztását vizsgálom, hiszen ez a legfontosabb nyelvi viselkedés, amelyen keresztül a kétnyelvűség elemezhető. A két településen gyűjtött adatok módszeres bemutatása mellett munkám célja az is, hogy egy olyan elemzési

modellt mutassak be, amelyben a hagyományosan különválasztott társadalmi, csoport- és egyéni szint egyformán fontos szerepet kap. A társadalmi aktorok mindennapi viselkedése, a csoportszinten mérhető viselkedésminták, valamint a nagyobb léptékkel mérhető intézményes keretek közötti összefüggések feltárását tartom az egyik legfontosabb szempontnak, nem pedig ezek különválasztását. A szakirodalom tanulságai szerint az egyének társadalmi kapcsolatai és nyelvhasználati preferenciája közötti összefüggésben írható le legkönnyebben a társadalmi struktúra és az egyéni interakciók kapcsolata: a tágabb környezet meghatározza a beszélők kódválasztását, az egyének viszont interakcióik során hozzájárulhatnak ezeknek a struktúráknak az alakításához és fenntartásához. Az egyes beszélők nyelvi viselkedésének elemzése segíthet kialakítani egy közösségi nyelvhasználati modellt, amely belehelyezhető az adott közösség társadalmi, gazdasági és politikai kontextusába.

A magyar nyelvterületre kiterjesztett szociolingvisztikai kutatásokban az erdélyi nyelvészek aktívan részt vettek (Fodor 2000; Máthé 1995; Péntek 2001; Veress 2000; Bálint, Fodor és Vremir 2009). A feldolgozott témák között fontos szerepe van a kétnyelvűség elméletének, a nyelvi kontaktusok vizsgálatának, a nyelvvesztésnek, a regionális normák vizsgálatának. Ezenkívül jelentősek a kisebbségi közösségek identitását, az identitás változását, a nyelvnek és más tényezőknek az identitásban játszott szerepét vizsgáló felmérések (mindezek szerzőnkénti felsorolását l. Péntek 2002: 25–27). Számos példát találhatunk a kontaktológiai alapkutatásokra, amelyek fontos adalékokkal szolgálnak a nyelvi jelenségek megértéséhez (többek között Benő 2000, 2001; Péntek 1996; Zsemlyei 1995). Hiányzik azonban egy olyan értelmezési keret, amelyben ezt a gazdag adathalmazt és a változatos szempontú elemzéseket egységesíteni lehetne. Míg a monografikus jellegű kutatások nehezen hasonlíthatók össze egymással, addig az egységes leírások célja nem az analógiák keresése, hanem a társadalmi és nyelvi különbségek összehasonlítható adatokként való kódolása, amelyek az alkalmazott nyelvészet területén, illetve a nyelvi tervezésben játszhatnak szerepet. A könyvben bemutatott módszer ehhez nyújthat támpontot. Az általam használt elemzési keretet főként az angolszász szakirodalomban használták a bevándorló kisebbségek kódválasztásának vizsgálatára, kutatásomban ezt ültetem át az őshonos kisebbségek nyelvi viselkedésének elemzésére. Céloom ezzel bemutatni, hogy a rendszerezett adatgyűjtés és a megfelelő elemzési keret kiválasztásával a különböző típusú közösségekben gyűjtött adatokat összehasonlíthatóvá tehetjük, amelynek nyomán az alkalmazott nyelvészeti feladatok is könnyebben megfogalmazhatók.

A kutatás bemutatása öt fejezetben történik. Az első fejezetben áttekintem azokat a megközelítéseket és modelleket, amelyek a kétnyelvűséget és a kódválasztást tanulmányozzák. Az értelmezési keretek tárgyalása során bemutatom a szociolingvisztikai kutatások két fontos vonulatát: a makrotársadalmi és a mikroszintű interakció-központú elemzést. Az első azt vizsgálja, ahogyan a társadalmi struktúrák befolyásolják az egyén kódválasztását, a második viszont ennek az ellentéte, mert azt hangsúlyozza, hogy az egyén interakcióbeli viselkedése az, ami ezeket a struktúrákat kialakítja és fenntartja. Egy harmadik kutatási módszer, a társadalmi kapcsolatháló-elemzés alkalmazásának lehetőségét az előző két elemzési keret bemutatása során megfogalmazott igény teszi lehetővé. A beszélők mindennapi nyelvi viselkedése és a tágabb értelemben vett gazdasági, politikai és intézményes háttér összekapcsolása lehetséges ezáltal.

A második fejezetben az adatok részletes elemzésére kerül sor. Legelőször megvizsgálom a kódválasztás mintáit három generációra (nagy szülők, szülők, gyermekek) és a két közösségből összesen 50 személyre (öt-öt család) kivetítve. A két faluban összegyűjtött adatok segítségével implikációs skálákat szerkesztek, amelyek alapján egyrészt tipizálható a beszélőknek a különféle beszédhelyzetekben előforduló nyelvi viselkedése, másrészt pedig a tipizálás alapján egy csoportba sorolható egyének társadalmi jellemzőiről kapunk átláthatóbb képet. Az implikációs skálában az egyéni beszélők nyelvi viselkedésének szabályszerűségeit követhetjük nyomon, de a beszélők közötti eltérések magyarázatára nem elég egyetlen változó – a beszélő kora –, amelyet a skála bemutat. A nyelvi változás, az egyének kódválasztási stratégiái a beszélők társadalmi hátterének elemzésével helyezhetők el egy tágabb keretbe.

A harmadik fejezetben mutatom be, hogy az elemzésben alkalmazott módszer, a társadalmi kapcsolatháló vizsgálatra éppen azokra a mögöttes társadalmi tényezőkre vet fényt, amelyek a hagyományos attitűdvizsgálatokban nem feltétlenül kerülnek előtérbe: a személyes interakciók milyensége és a mechanizmusok működése is nagymértékben befolyásolják a beszélők viszonyát az egyes nyelvekhez. Ebben a fejezetben megvizsgálom a kapcsolathálókat, az egyéni kódválasztási stratégiákat, illetve a beszélők nyelvi kompetenciájának összefüggéseit. Ezek azok a paraméterek, amelyeken keresztül megragadhatók a nyelvi viselkedés időbeli változásai is, ezt összehasonlítva ábrázolom három közösségben a gyermekek generációjának nyelvhasználati szokásai alapján. Ezzel nem csupán azt mutatom be, hogy az időbeli változások ábrázolhatók,

hanem azt is, hogy a kapcsolatháló elemzésével olyan adatokhoz juthatunk, amelyek alapján a különböző nyelvi viselkedések összehasonlíthatók lesznek.

A negyedik fejezetben a konverzációelemzés segítségével a kódváltást mutatom be, és azt vizsgálom, milyen megfelelés létezik az egyéni kódváltás struktúrája és a közösségi szintű kódválasztás között. A második fejezetben vázolt közösségi nyelvhasználat olyan vonatkoztatási keretet kínál, amelyben a konverzációk kódválasztásának jelentését értelmezni tudjuk.

Az utolsó, ötödik fejezet összegzi az egyéni kódválasztás vizsgálatában alkalmazott kapcsolatháló-elemzés modelljének legfontosabb eredményeit és következtetéseit.

A jelen könyv doktori disszertációként íródott 2000–2005 között. A téma kutatására Péntek János biztatott, és neki köszönhetem elsődleges elméleti felkészítemem. Ő volt az, akinek segítségére mindig számíthattam: a szakmai támogatás mellett megértően és türelmesen követte a doktori képzésem minden szakaszát. Köszönettel tartozom Bartha Csillának és Borbély Annának, akik építő kritikával olvasták a doktori disszertációm.

Kollegiális javaslataikért köszönettel tartozom Bob Carternek, Szilágyi N. Sándornak, Benő Attilának, Keszeg Vilmosnak, Pozsony Ferencnek és Simoncsics Péternek. A vizsgált települések kiválasztásában Vetési László segített. Terpmunkámat Váncza Lajos és Váncza Enikő tájékoztatásai alapján kezdtem el. Közben maguk is ismerkedtek a buzásbocsárdi és az alsókarácsonfalvai református közösséggel, készséggel megosztották velem tapasztalataikat. Külön köszönettel tartozom az adatgyűjtés megkönnyítéséért Szilágyi Erzsikének, Szöllősi Izabellának és Polgár Tibornak. Vass György, Szilágyi Erzsébet, Szöllősi Marika és családjaik vendégszeretetére szívesen emlékszem vissza. Bodó Csanád, Monika Fermé, Michelle Lopolito, Lönhárt Melinda, Schneider Tibor, Kate Sorrels, Szabó Beáta és Török Zsuzsa szakmai és baráti támogatása sokszor megkönnyítette munkámat. A doktori képzésem ideje alatt családom végig mellettem állt. Nekik külön köszönöm az utazási nehézségeim megoldását és a dolgozat végső formájának kialakításához nyújtott segítséget. Az íráshoz szükséges nyugodt légkört és a stimuláló beszélgetéseket Bruszt Lászlónak hálásan köszönöm.

A könyvet Keresztúrszki Ida (1974–2004) emlékének ajánlom.

1. KÉTNYELVŰSÉG ÉS KÓDVÁLASZTÁS: KONTAKTUSNYELVÉSZETI KERET

A kétnyelvűséget, változó szempontok alapján, a különböző diszciplínák képviselői igen változatos módszerekkel vizsgálták már. Az elméleti bevezetőben azokat a munkákat mutatom be, amelyek valamiféle módon kijelölték a kétnyelvűség és a kódváltás kutatásának azt az irányát, amelyet kutatásomban én is felhasználtam. Nem más ez, mint egy integrált elemzési keret, amelynek segítségével a makroszintű és mikroszintű szociolingvisztikai vizsgálatok előnyeit ötvözni tudjuk. Természetesen ez a fajta válogatás kifogásolható, hiszen az elmúlt évtizedek rendkívül gazdag irodalmának áttekintése és az elméleti-módszertani irányok megértése nem tekinthető lezártnak és egyértelműnek. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a nyelvészeti megközelítések közül néhány valóban távol esik a saját kutatásomban hangsúlyozott társadalmi szempontú vizsgálattól, ennek ellenére ezek az elemzések kétségkívül hozzájárultak a kétnyelvűségben zajló folyamatok megértéséhez. Tetemes mennyiségű irodalom foglalkozik például a különféle neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai folyamatok elemzésével, olyan témákat taglalva, mint a lexikai tárolás vagy az elsajátítás. Számos kutatás vizsgálja a különböző nyelvek féltetés helyeit, ezeket a témákat viszont gyakran az afázia vagy alexia jelenségeinek vonatkozásában tárgyalják. A tágabb értelemben vett nyelvészeti megközelítések is igencsak nagy változatosságot mutatnak. Idesorolható például a generatív grammatika keretében tárgyalt kódváltás és kódválasztás kérdése, amelynek eredményeként azonosították a kódváltás strukturális kényszereit, és hierarchikusan rendszerezték a szókölcsonzésben észlelhető szabályszerűségeket.

A kétnyelvűségi állapot legkorábbi leírásai a francia nyelvész, Jules Ronjat (1913) és a német származású amerikai, Werner F. Leopold (1939–49) munkáihoz fűződnek, akik a gyermekkori bilingvizmus francia–német, illetve német–angol vonatkozásait saját gyermekeik nyelvi fejlődésében figyelték meg. Ezekben a korai munkákban a későbbi kutatások több aspektusa is jelen volt: a két nyelv szétválasztása és a kommunikációs partnerek meghatározó szerepe a nyelvválasztásban, a kétnyelvű kompetencia aszimmetrikus jellege, illetve a domináns nyelv hatása a gyengébb nyelvre. Az ötvenes évekig több olyan európai kutatás eredményeit ismerhette meg a közönség, amelyek többek között az államiség, a nacionalizmus, a nyelvi kisebbségek és a nyelvi purizmus változatos szempontjaihoz kapcsolhatók (Milroy – Muysken 1995: 4–7).

A szociolingvisztika korai szakaszában a lengyel származású Uriel Weinreich (1953) kétnyelvűség-kutatása volt a legjelentősebb. Változatos forrásokból gyűjtött adatait pszicholingvisztikai, grammatikai, illetve szociolingvisztikai perspektívában elemezte, és a svájci kétnyelvűségi helyzetek leírásában bevezetett egy máig fontosnak tartott tipológiát, mely szerint a beszélt nyelvek háromféle kapcsolatban lehetnek egymással, és ennek alapján elkülöníthető a koordinált, szubordinált, illetve összetett kétnyelvűség. A koordinált vagy mellérendelt kétnyelvűségről két, egymástól többé-kevésbé független nyelvi rendszer esetében beszélhetünk, amikor a beszélő egy bizonyos helyzetben, illetve bizonyos személyekkel következetesen csak az egyik nyelvet használja, míg más beszédhelyzetekben, más személyekkel a másikat. Ilyen helyzetekben a nyelvszisztemek nem keverednek és a nyelvek között kisfokú interferencia lép fel. Ezzel szemben az összetett vagy „vegyes” kétnyelvűség olyan közösségekben alakul ki, ahol az egyes színtereken, beszédpartnerektől és beszédhelyzetektől függetlenül rendszeresen beszélnek mindkét nyelven. A szubordinált vagy alárendelt kétnyelvűség esetében az egyik nyelv dominál a másik fölött. A weinreichi kétnyelvűségmodellben az anyanyelv domináns és a másik nyelv annak alárendelt.

Weinreich kutatásának másik fontos eredménye, hogy az interferencia-jelenségek (szókölcsönzés, kódváltás vagy kódkeverés) kutatásában hangsúlyozta a két nyelv hatásának pszicholingvisztikai beágyazottságát és szociolingvisztikai körülményeit. Két nyelv vagy nyelvváltozat egyetlen spontán diskurzuson belüli váltogatása határozható meg kódváltásként, amikor az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag nem felelnek meg egymásnak. Ezzel szemben a szókölcsönzés nem az egyén megnyilatkozásaihoz köthető, hanem egy nyelv szókincsét érinti, mivel a kölcsönyszavak szerves részei az átvevő nyelvnek. Napjainkban a kódváltást a két- vagy többnyelvű beszélők megnyilatkozásának természetes jelenségének tekintjük (Duran et al. 2005; Brice 2009), míg ugyanezt Weinreich szub-sztenderd nyelvhasználatként értelmezte.

Weinreich kutatásával megegyező időszakban jelent meg Einar Haugen, a norvég származású amerikai nyelvészprofesszor könyve, melynek innovatív eljárása az volt, hogy a nyelvi kisebbség fogalmát kiterjesztette az őshonos kisebbségeken túl a bevándorló kisebbségekre is (Haugen 1953). Könyvében az Egyesült Államokban letelepedett norvég közösségek nyelvének aprólékos ismertetését közli, és módszertanában kombinálta a történeti, a nyelvjárástani, valamint a szociolingvisztikai szempontokat és elemzési technikákat. Vizsgálatának kiindulópontja a kölcsönzések fonológiai, grammatikai és pszicho-

lingvisztikai dimenziója volt, és finoman kidolgozott klasszifikációs rendszere hosszú időre követendő példa maradt a nyelvészeti kutatásokban.

Joshua Fishman folytatta ezt a nyelvészeti hagyományt, és a bevándorló spanyol anyanyelvű amerikai közösségek nyelvi lojalitását vizsgálva bevezette a színtér (*domain*) fogalmát, amely azóta a szociolingvisztikai kutatások egyik alapvető elemzési kategóriája. Meghatározásában a színtér azoknak a társadalmi helyzeteknek az összessége, amelyeket közös viselkedési szabályok határoznak meg (Fishman 1965). A színtérellemzés valójában makroszintű megközelítés, amelyben az egyén nyelvi viselkedését a magasabb szintű társadalmi struktúrák határozzák meg. Fishman módszerének másik fontos eredménye az volt, hogy a színterek szerinti nyelvi viselkedések kategorizálásával a két-nyelvű közösségek kódválasztási modelljei is ábrázolhatóvá váltak. Harminc év kutatási eredményeit egy későbbi tanulmányában összefoglalva Fishman (1991) azt emeli ki, hogy a társadalmi két- vagy többnyelvűségi helyzetekben a nyelvmegtartás és nyelvcseré három fontos aspektusát kell felmérni: a nyelvhasználati szokásokat, a beszélőnek a nyelv iránti attitűdjét, valamint a szociális és kulturális változások folyamatát. Bőven idézhetők példák egy híressé vált kutatási kérdésének (*Who Speaks What Language to Whom and When?*) alapján elindított nyelvhasználati kutatásokból (Bartha 2002). A nyelvi rendszer és a nyelvi magatartás szisztematikus vizsgálata a kutatási módszerek kifinomulását eredményezte, és a beszédhelyzetek elemzését (ki beszél kivel, hol, mikor, milyen témáról, kinek a jelenlétében) elsősorban a nyelvmegtartás és nyelvcseré kutatásában használták. Az eddigi kutatások főként a nyelvcserét gyorsító faktorokat különítették el azoktól, amelyek a nyelvmegtartásra hatnak kedvezően (a nyelvcserével kapcsolatos kérdések összefoglalóját lásd Borbély 2001a,b). Tagadhatatlan hatással volt Fishman munkája a szociolingvisztika fejlődésére, a kutatók egy része azonban olyan kiegészítő értelmezési keretet keresett, amelyben mikroszinten is vizsgálható a nyelvi interakciók dinamikája által meghatározott kódváltás és kódválasztás (Milroy – Muysken 1995).

A tágabb környezetének szabályrendszerei által befolyásolt beszélő immár távol került az anyanyelvű beszélő idealizált képétől, amelyet Chomsky vagy a generatív nyelvészek metaelméleti szinten megjelentettek. William Labov (1966) élőnyelvi adatai tovább bővítették ezt a képet, és kiegészítették a társadalmi változók hatásának hangsúlyozásával. New Yorkban gyűjtött adatai alapján Labov a beszélőket nyelvhasználatuk szerint olyan csoportokba sorolta, amelyeket bizonyos társadalmi osztályokkal tudott azonosítani. A beszélők társadalmi és gazdasági státusa (ennek meghatározásához alapul véve olyan

jellemzőket, mint a jövedelem, a foglalkozás, a képzettség, a lakóhely és az életstílus) nagyjából három társadalmi rétegnek (alsó-, felső-, középosztály-nak) feleltethető meg. Ez a felosztás bizonyos mértékig tükrözi a társadalmi valóságot, és nagy mennyiségű nyelvi adat kvantitatív vizsgálatára használható. Labov az adatközlők kiválasztásában azonban sokkal hagyományosabb elvet követett: kizárta a nem anyanyelvű angol beszélőket – mindezt egy olyan közegben, ahol a bevándorlók tették ki a lakosság nagyobbik részét, és akik második nyelvként beszélték az angolt.

Az egyik legátfogóbb társadalmi szempontú kutatás a kétnyelvűségben Shana Poplack és David Sankoff, illetve munkatársaik nevéhez fűződik. Kezdetben New York City spanyol–angol kétnyelvű közösségeit vizsgálták, majd a kilencvenes években egy digitalizált adatbázis alapján publikálták tanulmányaikat a francia–angol kétnyelvűségről (Poplack 1980; 1990; Poplack – Sankoff – Miller 1988; Sankoff – Poplack 1981; Sankoff – Mainville 1986; Sankoff – Poplack – Vanniarajan 1991). Ugyanúgy, mint a generatív grammatikát alkalmazó Muysken (1990; 1991), Sankoff és Poplack is elsősorban a kódváltás strukturális kényszereinek kérdését tárgyalta, kutatásukat viszont egy átfogó labovi kvantitatív paradigmába helyezték. Fontos kérdés Poplack és Sankoff vizsgálataiban, hogy a kódváltást és a szókölcsonzést hogyan lehet egymástól elkülöníteni, illetve hol húzható meg a határ a nyelvbe beágyazódott, *langue* jellegű kölcsönzavak (amelyek szótárakban is szócikként szerepelnek) és az egyszeri előfordulását, hangtanilag nem illeszkedő *parole*-kölcsonzések között (Poplack – Sankoff 1984). Érvelésük szerint a két terminust főként azért kell egymástól szétválasztva vizsgálni, mert a kódváltást általában a társadalmi motiváció és jelentés viszonyában kell elemezni, míg a lexikai kölcsönzéseket nem. Carol Myers-Scotton kutatásaiban a szókölcsonzést és a kódváltást ugyanazon kontinuum két szélső pontjának tekinti, és hangsúlyozza, hogy a kölcsönzó és kódváltás leginkább előfordulásuk gyakorisága tekintetében különbözik egymástól. E tekintetben a szókölcsonzések gyakran, a kódváltások viszonylag ritkán jelennek meg a spontán beszédben (Myers-Scotton 1990).

A kétnyelvűség társadalmi beágyazódásának eddig áttekintett vizsgálatai hozzájárultak a kétnyelvű beszélő és a nyelvek belső szempontú megértéséhez. Talán egyik legfontosabb következtetésünk az lehet, hogy a „kétnyelvűség nem nyelvi jelenség, hanem a nyelv használatának jellegzetessége. Nem a kód tulajdonsága, hanem az üzeneté. Nem is a *langue*, sokkal inkább a *parole* hatáskörébe tartozik” (Mackey 1962, idézi Li 1994: 5). A kétnyelvűség társadalmi szempontú kutatásával olyan keretet biztosíthatunk az elemzésekhez,

amellyel esettanulmányok összehasonlítása könnyen elvégezhető, és amely támpontokat biztosít ahhoz, hogy a konkrét adatokat egymáshoz való viszonyukban vizsgálhassuk. Ily módon még azok a nyelvi jelenségek is vizsgálhatók a makroszintű társadalmi és a mikroszintű szociopragmatikus tényezők hatása szempontjából, amelyeket hagyományosan a kognitív tényezők által befolyásolt jelenségek közé sorolnak. Amint például a kódváltást is lehet az egyéni minták alapján társadalmi cselekvésként vizsgálni (Auer 1984). Gyakorlati szempontból azért hasznos a kétnyelvű beszélők repertoárjainak vizsgálata, mert az egyéni hasonlóságok szerinti csoportosításban jól meghatározható beszélőközösségek különíthetők el egymástól. Kétnyelvűségi helyzetekben, a beszélőközösség tagjaként mindenki ismeri a két nyelvet, az egyéni különbségeket viszont többek között a nyelvi kompetencia, a beszédhelyzet, a születési hely, a foglalkozás, a vallás, a változatos pszichológiai tényezők (mint a verbális készség vagy az olvasottság), illetve a beszélő neme határozza meg. A nyelvválasztást tehát úgy kell tekintenünk, mint amit az identitás, az attitűdök vagy a társadalmi szükséglet határoz meg; viszont választ kell találnunk arra is, hogy milyen szerepe van a nyelvnek a felsorolt faktorok alakításában: az egyén a rendelkezésére álló nyelvi eszközök mekkora hányadával és mely rétegeivel él, milyen asszociációkat hordozó eszközöket választ, milyen csoportokkal akar nyelvi eszközeinek megválasztása által is azonosulni (É. Kiss 2004). A kódválasztás természetesen a nyelv különböző szintjein vizsgálható, a fonetikai variánsoktól (Labov 1966, 1972a) az olyan diskurzív mintákig, mint a köszönés vagy az udvariassági frázisok (Auer 1984).

I. I. VIZSGÁLATI SZINTEK A KÉTNyelvűség-KUTATÁSBAN

A kétnyelvűség vizsgálható szintjeinek a fentiek értelmében számos megnyilvánulási formája lehet, és jellemezhet egyéneket vagy közösségeket. Vizsgálatunk szempontjából fontos néhány újabb fogalmat tisztázni. A természetes kétnyelvűség, amikor a vegyes lakosságú települések lakói évszázadok óta spontánul tanulták meg és beszélték a két nyelvet, az ún. balansz kétnyelvűséget, azaz a két nyelv közel egyforma ismeretét eredményezi. Ilyen esetekben az egyéni és a kollektív kétnyelvűségben természetes módon megjelennek a nyelvi interferenciák. Ezért indokolt a kódváltás vizsgálata, hiszen hasznos nyelvi és nyelven kívüli információkat közvetít.

A természetes kétnyelvűségben tapasztalható egyensúly azonban nagyon törékeny. Két nyelv érintkezési zónájában számolni kell azzal is, hogy a társadalmi és az egyéni megítélésekben megbomlik a két nyelv értéke vagy érzékelt haszna. A kényszer-kétnyelvűségben általában megszűnik a kölcsönösség, megváltozik az anyanyelv státusa, és csökken a presztízse, ennek következtében megszűnik a beszélőknek a nyelv iránti pozitív attitűdje. Ilyen esetekben a kétnyelvűség aszimmetrikussá válik, azaz a kisebbségi nyelv negatív vagy ellenséges megítélése ún. szubtraktív (felcserélő) kétnyelvűséget eredményez, amikor a másodnyelv elsajátítása kiszorítja az anyanyelv használatát (Péntek 1997: 43). Szubtraktív kétnyelvűségi helyzetekben a nyelvcserének számos oka és megnyilvánulási formája lehet, az egyéni szinttől a közösségiig, mivel a nyelvhasználat legnagyobbbrészt a környezettől, a beszélő társadalmi háttértől, valamint személyes attitűdjétől is függ. Ennek értelmében figyelembe kell vennünk azt is, hogy a tényezők bármilyen irányú változása befolyásolhatja a nyelvcseré folyamatát.

Több okból is kihívást jelent a mindenkori kétnyelvűségi állapotok feltérképezése, hiszen fontos lenne azt is megvizsgálnunk, hogy mi történik azzal a nyelvvel, amelynek társadalmi szerepe háttérbe szorul, esetleg ki is hal a nyelvcseré következtében. Ennek ellenére a legtöbb tanulmány csakis azt a folyamatot vizsgálja, amelynek során egy közösség nyelvhasználati szinten átvált egyik nyelvről a másikra, ennek alapján pedig nem kaphatunk választ alapvető kérdésekre: Milyen típusú nyelvi jelenségek létrejötte a legvalószínűbb a különféle kontaktushelyzetekben? Hogyan mérhető fel a nyelvcseré folyamatának gyorsasága?

Beszélhetünk a beszélők korával összefüggő ciklikus változásokról, a teljes vagy visszafordítható nyelvcseréről, a nyelvek újjáélesztéséről, a nyelvi kontaktusok eredményeként pedig a pidzsinizálódásról vagy kreolizálódásról, a kódváltás jelenségével összefüggő társadalmi és kulturális változások vizsgálatára azonban nincs egy jól kidolgozott, koherens modell (Li – Milroy 2003). Mivel a különböző kisebbségek és etnikai csoportok nyelvi helyzetét a sokféleség jellemzi, szinte lehetetlen a kétnyelvű szituációk minden közös és egyedi vonását számba venni. A nyelvi helyzeteket az érintkező nyelvek mellett sokkal jobban meghatározza a nyelv valóságos és szimbolikus környezeti kontextusa, a közösségre jellemző, ugyanakkor az egymástól nem függetleníthető történeti, társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai viszonyok. Minthogy a nyelvcseré társadalmi és nyelvi jelenség egyszerre, amelyet társadalmi és nyelvi változások összefüggéseiben kell vizsgálni, e változások a tágabb környezet és a kétnyelvű beszélőközösség szintjén (makroszinten), illetve az egyéni faktorok interakciójaként (mikroszinten) értelmezhetők a legteljesebben. Érdeemes tehát a faktorokat ezeken a szinteken tárgyalnunk, hiszen a további bemutatott kétnyelvűség-kutatások általában ezek valamelyikéhez köthetők.

A TÁRSADALMI SZINT FAKTORAI:

1. politikai-jogi körülmények
2. a többség társadalmi ideológiája (plurális, szegregációs, asszimilációs)
3. gazdasági körülmények; iparosodás/urbanizáció; vállalkozások (a többség/kisebbség tulajdonában lévő vállalkozások eloszlása); kommunikáció(k); munkaerőpiac
4. társadalmi normák (a kisebbségi szociokulturális normák láthatósága)
5. oktatás (a többség és a kisebbség által elérhető oktatási források típusai, egyenlő vagy egyenlőtlen elosztása)

A CSOPORTSZINT FAKTORAI:

1. demográfia, nagyság, földrajzi eloszlás (sűrűn lakott központok vs. hátrányhelyzet), migráció, korösszetétel, nembeli összetétel, az endo- és exogámia
2. nyelvi jellemzők, hivatalos nyelv, hivatalos nyelv egy másik államban, egyenél több nyelv használata, sztenderdizáció, dialektus/nyelv, a kétnyelvűség foka, nyelvtudása az egyes nyelveken, az érintkező nyelvek megítélése (purizmus, presztízs, leértékelés, attitűd)
3. a csoportok belső homogenitása/heterogenitása

4. életterek (vallás)
5. az etnicitás típusa (etnikai nacionalizmus, nem reflektív etnicitás, etnikai mozgalmak)
6. belső szervezettség (iskolázott elit, vezetők és szószólók)
7. saját intézmények: oktatási, egyházi, nyelvtervezési, kutatási, kulturális
8. média (saját lapok, rádióadások, televíziós programok)
9. kultúra (saját színház, zene, irodalom, mesemondók)

AZ EGYÉNI SZINT FAKTORAI

1. nyelvválasztás (színterek és nyelvhasználat az egymás közötti interakcióiban)
2. szocializáció (pl. a gyermeknevelés szocializációs mintái)

Forrás: Bartha 1999: 136–7.

A kétnyelvűségi helyzeteket befolyásoló faktoroknak a Bartha által felvázolt szintjei, a társadalmi, a csoport- és az egyéni szint, az általam használt terminológiában a mikro-, illetve a makroszinteknek felelnek meg. A nyelvészeti kutatásokban a társadalomtudományok kategóriái szerint a makroszintű vizsgálatoknak megfeleltetjük a társadalmi és a csoportszint szempontját vizsgáló nyelvi elemzéseket, a mikroszintű perspektívát pedig az egyéni interakció-központú vizsgálatoknak. Li Wei (1994) összegzése szerint a két szint elkülönítése és kutatási háttérként való kiválasztása alapvető szempont volt a bilingvizmus és a kódválasztás szakirodalmának alakulásában. Ez a dichotómia olyan alapvető elméleti szembenállást eredményezett, ami nagyjából megfeleltethető a társadalomtudományos kutatásokban is meglévő ellentétes szempontú vizsgálati kereteknek. Ilyen szétválasztások alapján kerülnek szembe a strukturalista és interakciós elméletek, illetve a pozitivista és antipositivista megközelítések.

A szakirodalom további tárgyalásánál elsődleges szempont az alkalmazott vizsgálati lépték. Először a makrotársadalmi nyelvészeti elemzések hagyományát vázolom, amely a különböző nyelvek társadalmi-funkcionális elrendeződését vizsgálja, és amelynek értelmezésében a kódválasztást a magasabb rendű társadalmi struktúrák határozzák meg. Ezzel szemben a később tárgyalt mikrointerpretáció szintje abban különbözik a makroperspektívától, hogy az egyén cselekvőképességét hangsúlyozza, és azt vizsgálja, ahogyan a beszélő mindennapi interakcióin keresztül társadalmi normákat és értékeket (re)produkál. Az irodalom áttekintése során igyekszem a vizsgálati módszerek alkalmazásá-

ra reflektálni, mindamellet pedig figyelni azokra a hiányosságokra, amelyek a kétnyelvű szituációk magyarázatakor előtérbe kerülnek.

A két szinten tárgyalt modellek leírása során Li Wei (1994) azt a követelményt fogalmazza meg, hogy egy adekvát és koherens elemzési modellnek átfogó magyarázó képességgel kell rendelkeznie, amely a makro- és a mikroszintet egyaránt bele tudja foglalni az értelmezésébe. A kétnyelvűség és a kódváltás vizsgálatában ez a feltétel jelentené azt is, hogy az egyéni beszélők interakcióinak elemzését el kell helyezni abban a makrotársadalmi kontextusban, ahol ezek gyakorlatilag előfordulnak, és különös figyelmet kell fordítani a két szint (kölcsonös) kapcsolatára is.

1.1.1. Makrotársadalmi vizsgálatok szintje a nyelvészetben

A kétnyelvűség szakirodalmában a kódváltás kapcsán figyelhetők meg a legnagyobb eltérések a makro- és mikroszintű vizsgálati szempontok között. A kódváltást általában mindkét szempont szerint olyan rendszeres jelenségnek tartják, ami nem a beszélő pillanatnyi hajlandóságától függ. Viszont a két nézet eltér azon a ponton, ahol megfogalmazzák a rendszerszerűség kialakításának és fenntartásának jellegét.

A makrovizsgálatok azon az elképzelésen alapulnak, hogy az egyének nyelvi viselkedését a pillanatnyi társadalmi kontextus strukturálja, és hogy a beszélők nyelvi viselkedését saját társadalmuk strukturális szerveződése határozza meg, vagy legalábbis nagymértékben befolyásolja. Így tehát a makrotársadalmi szempont szerint a kódváltás azért rendszerszerű, mert a társadalmat vezérlő struktúrák rendszerszerűek. Ez a szemlélet eredményezi, hogy a makroelemzések legfőbb vizsgálati egységei a nyelvek elrendezkedését befolyásoló társadalmi faktorok lesznek. A tágabb perspektívában Li Wei (1994) két olyan modellt azonosít, amelyekben a nyelvi viselkedés és a társadalmi struktúra közötti kapcsolat ábrázolása mellett a nyelvek társadalmi és funkcionális differenciáltsága is fontos szerepet kap. Ezeket nevezi a szakirodalom a komplementáris disztribúció modelleknek (*complementary distribution model*), valamint a konfliktus-modelleknek (*conflict model*).

A kódváltás stratégiáit befolyásoló makroszociális tényezők vizsgálatához köthető Ferguson (1959) diglossziaelmélete, amelyet az egymás mellett létező nyelvi kódok **komplementáris disztribúció modelljei** közé sorolnak. Egy adott nyelvi helyzetben az emelkedett (E) és a közönséges (K) változatnak megvannak a maguk specializált funkciói, és a beszélők nyelvi viselkedését

a társadalmi norma határozza meg, azaz a beszélők minden beszédhelyzetben egy megfelelő kódot kénytelenek választani. Ferguson kiemelt kilenc aspektust, amelyben az E és a K eltér egymástól, ezek a funkció, a presztízs, az irodalmi örökség, az elsajátítás, a sztenderdizáció, a stabilitás, a nyelvtani szerkezet, a szókincs és végül a fonológia. A diglosszia legfontosabb tulajdonsága az E és a K kódok funkcionális használata a tipikus szituációkban (templomban, levélíráskor, szónoki beszédben, egyetemi előadásokban, családi vagy baráti beszélgetések alkalmával, médiában, költészetben, népköltészetben). Tipikus példái a svájci német (K) és a sztenderd német (E) viszonya Svájcban, a klaszszikus (E) és kollokvialis arabé (K) Egyiptomban, illetve a haiti kreolé (K) és a franciáé (E). A fergusoni diglosszia magyar értelmezése szerint ez a köznyelv és a nyelvjárás viszonyaira vonatkozik, amikor a beszélő képes a két változatot a beszédhelyzeteknek megfelelően váltogatni. A kisebbségi nyelvhasználat pedig e kettősnyelvűség és a szigorúbb értelemben vett diglosszia között helyezkedik el, és „csak némely szórványokban és nyelvi szigeteken válik olyan határozottá az elkülönülés, mint Ferguson példáiban” (Péntek 1997: 44).

A fergusoni modell szerint a bilingvis közösségek nyelvhasználatában előforduló kódok elhelyezhetők a komplementáris disztribúció elegáns modelljében anélkül, hogy a két nyelv vagy nyelvváltozat egymással a legkisebb átfedésben lenne. Ebben a modellben nem magyarázhatók azok a gyakori nyelvi jelenségek – így például a kódváltás sem –, amelyek a legtöbb kétnyelvű közösségben megfigyelhetők. Ezért a fergusoni modellt alkalmazó nyelvészek inkább a makrotársadalmi szintre helyezik át megfigyeléseiket. A modell feltételez egy hosszú időn keresztül fennálló stabil társadalmi és változatlan nyelvi állapotot, ami a legtöbb kétnyelvűségi állapotban nem található meg. Ez tehát egy újabb probléma, amire a modell nem tud magyarázatot vagy értelmezési keretet biztosítani. Mindenképpen megfigyelhető, hogy a beszélőközösségek nyelvi dinamikája nagyon sokféle, és hogy bizonyos közösségek hosszabb ideig fenntarthatják a kétnyelvűségi állapotot, míg más közösségekben sokkal gyorsabban lezajlik a nyelvcseré, még akkor is, ha a közösségek társadalmi helyzete azonos vagy nagyon hasonló. Továbbá figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy ugyanazon közösségen belül is megfigyelhető a nyelvhasználati stratégiák időbeli változása (Gal 1979; Dorian 1981; Bodó 2004).

Az évek folyamán természetesen többen is módosították a komplementáris disztribúció modelljét azért, hogy a különböző kétnyelvűségi típusokat is magyarázni tudják. Ebben a tekintetben a színtér fogalmának bevezetése érte el a legnagyobb hatást. Fishman (1965, 1972) érvelésében ez az elemzési

kategória egyszerre vonatkozik a társadalmi normákra és elvárásokra, illetve a nyelvhasználat mindennapi megnyilvánulásaira. Felfogásában a szintér nem más, mint a beszédhelyzeteknek egy sajátos téma körüli csoportosítása, amely a beszélők helyzeti észlelését és társadalmi viselkedését egyaránt strukturálja. Li Wei (1994) példaként idézi az egyik klasszikus szituációt: férj és feleség (résztevők) a lakásukban (környezet) háztartási ügyeikről (téma) beszélgetnek. A családi szintér olyan speciális nyelvet vagy nyelvezetet kíván a beszélgetés résztvevőitől, amely különbözik más szinterek (például a munkahely) nyelvétől. Fishman modelljének legfontosabb eleme a kongruencia, amely két szinten jelentkezik: egyrészt a résztvevők, a körülmények, valamint a téma kongruenciája határozza meg a szintért, de ugyanilyen fontos a szintér és a nyelv vagy nyelvváltozat kongruenciája is.

A szintérelmélet érvényességét és fontosságát több kutatás is igazolta. New York City spanyol anyanyelvű közösségében Greenfield (1972) szociolingvisztikai vizsgálatának eljárása az volt, hogy a kérdőívén két kongruens faktort jelölt meg, és adatközlőit arra kérte, hogy a harmadikat (a környezetet: otthon, tengerpart, iskola, templom, munkahely) helyettesítsék be. Ugyanakkor az adatközlőknek azt kellett bejelölniük, hogy bizonyos helyszínekhez mely nyelvek illenek. Az eredmények szerint azokon a szintereken, amelyek az intímabb szférát jelentették (család, barátság szinterein) a megkérdezettek többnyire spanyolul beszéltek, míg az angolt olyan helyzetekben választották, amikor a beszédhelyzet valamiféle státusbeli egyenlőtlenséget implicált (a válás, az oktatás és a munkahely szinterein).

Az elmélet sikere ellenére legalább két kérdés megválaszolatlan maradt. Az egyik az, hogy milyen kritériumok alapján állapítjuk meg és határoljuk le a különböző szintereket, a másik pedig, hogy miként lehet a státust meghatározni. Fishman ezekre a kérdésekre nem ad konkrét megoldást, hanem azt javasolja, hogy relevanciájuk alapján korlátlan számban állítsunk fel szintereket. Így kiküszöbölhető a rugalmatlan kategorizálás, és kizárhatók azok az elemek, amelyek az egyes beszélők számára irrelevánsak: az iskola mint szintér idős emberek számára vagy a munkahely azoknak, akik nem állnak alkalmazásban. A rugalmasságra való törekvés általában nem old fel alapvető értelmezési problémákat: a komponensek kongruenciája felborulhat az olyan helyzetekben, mint például egy váratlan találkozás orvos és páciense között, amikor bevásárlás közben gyermeknevelésről vagy főzésről beszélnek. Ilyenkor a szintér magyarázó ereje problematikus lehet. Ugyanezen logika alapján érvelhetünk amellet is, hogy különböző élethelyzetekben szocializálódott generációk más-más fogalmakat

alkothatnak például az alkalmazott–főnök viszonyról. Például egy jogász mellett informatikusként dolgozó színes bőrű fiatal másként gondolkodik erről a viszonyról, mint első generációs bevándorlóként kis boltot üzemeltető szülei.

A státusbeli különbségek meghatározásakor ellenben olyan rugalmatlan kategóriákba ütközhetünk, amelyek nem tükrözik a társadalmi valóságot. A társadalmi interakcióktól szétválasztva vizsgált variánsok (mint például az etnikai hovatartozás vagy a kor/korcsoport) meghatározása, kategorizálása igencsak nagy gondot okoz például Nagy-Britanniában, ahol egyetlen kérdőívben többféle szempont szerint tüntették fel az etnikai hovatartozást: bőrszín szerint (fehér, fekete, egyéb), egy nemzetállammal való kapcsolat szerint (Kína, Banglades, Pakisztán), vagy pedig bőrszín és nagyobb földrajzi egységek szerint (afrikai fekete, Karib-szigeteki fekete). Ugyanígy az életkor szerinti besorolás mást-mást jelent különböző társadalmi helyzetekben, különböző időszakokban vagy különböző földrajzi terekben, sőt ez változhat az egyéni értelmezések szerint is. „Az ötvenéves kor elérése a világ több részén is különböző dolgokat jelent: az elméleti leírás még nem tájékoztat bennünket arról, hogy ez milyen kategóriákkal írható le” (Sealey – Carter 2001: 3).

A kategorizálási kísérletek, bármilyen rugalmasan kezelik is a kialakított kategóriákat, nem reflektálnak arra, hogy a környezettől és a témától függetlenül csak a beszédpartner identitása határozza meg a beszélők nyelvi preferenciáját. Gal (1979) kutatásának egyik fontos eredménye éppen az, hogy megfogalmazta és hangsúlyozta a beszédpartner fontosságát. Kiemelik ennek a szempontnak a fontosságát további kutatások is, amelyek bemutatják a helyszín és a téma befolyását a beszélő nyelvi viselkedésére, de hangsúlyozzák, hogy a meghatározó tényező igazából a beszédpartner vagy a célközönség, mivel az emberek elsősorban a többi embernek válaszolnak.

Ezeket az elméleti módosításokat szem előtt tartva, a szintér fogalmát továbbra is fontos elemzési kategóriának tartom. Kutatásomban a családi és családon kívüli szintér szerinti felosztásban csoportosítom a beszédpartnereket, és alapvető szempontnak tartom, hogy a beszélők mindig kontextustól és beszédpartnertől függően választják meg a nyelvi viselkedésüket. Ez a fishmani szintérelméletnek azt a feltételezését tagadja, amely szerint a stabil kétnyelvű közösségekben kialakulnak olyan általános társadalmi szabályok, amelyek befolyásolhatják és meghatározhatják a nyelvhasználati mintákat.

A komplementáris disztribúció modellje mellett Fishman munkájának másik nagy adaléka egy olyan modell, amely a fergusoni diglosszia fogalmát a kétnyelvűségre és a nyelvválasztásra alkalmazza. Ferguson elméletét Fishman

úgy gondolta tovább, hogy kétnyelvűségi helyzetekben a változás is ábrázolható legyen, ezért elkülönítette egymástól a társadalom felől, felülről kifejezett elvárásrendszert, valamint az alulról jövő egyéni kétnyelvűség megnyilvánulását. Célja az volt, hogy a nyelvhasználatba belefoglalja a változás faktorait. A társadalmi szintű diglosszia és az egyéni kétnyelvűség kapcsolatában négy lehetséges kombinációt állapított meg (lásd az alábbi ábrát). Az első kombinációban mind a diglosszia, mind pedig a kétnyelvűség előfordul, ilyenkor az egyéni kétnyelvűség elterjedt és intézményesen támogatott. Ez a helyzet, Fishman értelmezésében, elengedhetetlen feltétele a nyelvmegtartásnak. A második kombináció, a kétnyelvűség nélküli diglosszia arra az esetre vonatkozik, amikor több egynyelvű beszélőközséget egyetlen politikai és területi egységben helyeznek el. Annak ellenére, hogy egyéni szinten az egynyelvűség dominál, társadalmi szinten több nyelvnek is intézményes védettséget biztosítanak. Fishman szerint a kétnyelvűség relatív stabilitása fenntartható mindaddig, amíg a nyelvek funkciói társadalmi szinten elkülönülnek egymástól. A harmadik kombinációs lehetőség, a diglosszia nélküli kétnyelvűség bizonyos színtereken a két nyelv versengését eredményezi, és ez könnyen előidézheti a nyelvcserét. Az utolsó, negyedik kombináció lenne a „sem a diglosszia, sem a kétnyelvűség” esete, amely a harmadik eset, a diglosszia nélküli kétnyelvűség eredménye lehet.

Kétnyelvűség	Diglosszia	
	+	–
+	1. Diglosszia és kétnyelvűség	3. Kétnyelvűség diglosszia nélkül
–	2. Diglosszia kétnyelvűség nélkül	4. Sem diglosszia, sem kétnyelvűség

Az erdélyi magyar köznyelv és nyelvjárások viszonyában sokszor észlelhető a fishmani értelemben vett diglosszia, például a moldvai magyar nyelv esetében, ahol a beszélők számára saját nyelvjárásuk a K változat, a román pedig az E változat. Ez lehetne a klasszikus példája a nyelvek társadalmi funkciók szerinti elkülönülésének, ami Fishman értelmezésében stabilitást eredményezne. Éppen a moldvai magyar–román egyenlőtlen, szubtraktív kétnyelvűség példáján okulva állapíthatjuk meg azt, hogy a diglosszia nem eredményez stabilitást (Péntek 1997: 45). A modellnek ebben a formájában Fishman alapvetően adotttnak tekinti a nyelvek E és K funkcióik szerinti elkülönülését, és

figyelmen kívül hagyja azokat az elsődleges helyzeteket és feltételeket, amelyek nyomán a diglosszia kialakulhatott, és a nyelvek szerepének vagy értékének társadalmi elosztása megtörtént (Li 1994).

A nyelvek funkcionális elkülönülésének tárgyalása kapcsán térhetünk rá a másik makrotársadalmi szempontú modellre, azaz a nyelveknek a kétnyelvűségi helyzetekben fellépő **konfliktusára**. Legelőször a spanyol és katalán viszonya kapcsán, majd a Franciaországban beszélt katalán és okszitán változatait vizsgálva kezdték el alkalmazni az egymással konfliktusban álló, versengő nyelvek elméletét. Röviden összefoglalva, az elmélet három fontos kérdést vetett fel: (a) Az állam keretében kimutatható-e bármiféle megfelelés a nyelvi csoportok megoszlása és a társadalmi osztályok, illetve a politikai-gazdasági kapcsolatok között?; (b) Milyen folyamatokat feltételez a hatalom jelenléte és a hatalmi kapcsolatok reprodukálása?; (c) Milyen jellegű társadalmi konfliktusokat eredményeznek a hatalmi kapcsolatok? A nyelvek szembenállását leginkább az a szimbolikus terminológia példázza, amely ellentétpárokat használ a versengés illusztrálására. Eckert (1980) kutatása mutatja be a francia és a gascon, az okszitán helyi változata közötti konfliktust. A francia nyelv intézményesítése (helyi hivatalokban és iskolákban) nyelvcserét eredményezett, és amíg korábban a gasconit tartották a „belső” nyelvnek, és a francia volt a „külső”, a szimbolikus értékelésben is változások álltak be a nyelvcserevel együtt, így elkezdték használni a „privát” és „publikus” terminusokat, mely legitimizálta a francia sztenderdként való kezelését. Számos hasonló stigmatizációs folyamatot jegyeztek fel, és a kutatók fő érve az, hogy a diglossziát a nyelvek egyenlőtlen társadalmi helyzete és a kisebbségi nyelv negatív megítélése eredményezi (Wardhaugh 1987). Ennek értelmében a fölülről irányított manipuláció eredményeként az adminisztratív, rituális vagy sztenderd nyelv lesz a társadalmi mobilitás vagy a hatalom legkönnyebben elérhető eszköze, míg a másik nyelvet szándékosan értéktelennek kiáltják ki, és használatában korlátozzák. Eckert eredményei azt mutatják, hogy tudatos irányítással a kisebbségi nyelvet kiszorítják a legtöbb szinterről, és annak használatát törvénysértőnek tartják. Brit kutatók a welszi nyelv társadalmi helyzetének kutatásában jutottak hasonló eredményekre: a kétnyelvű beszélők a két nyelvet a hatalom (angol) és a szolidaritás (welszi) ellentétének kifejezésére használták. A legutóbbi években azonban a welszi revitalizálásával sikerült elérni azt, hogy hivatali nyelvként használhatják, ennél fogva szimbolikus értéke is megnőtt.

A konfliktusmodell erőssége az, hogy a nyelvi rendszerek szimbolikus ellentéte nem korlátozható a kétnyelvű etnikai kisebbségek esetére. Ugyanígy

értékesek az egynyelvű beszélők társadalmi rétegzettségének vizsgálatára is. A sztenderd – nem sztenderd amerikai angol vizsgálatában William Labov (1966, 1972a), a brit angol vizsgálatában pedig Peter Trudgill (1974; 1983) használta. A marxista konfliktuselméletből kölcsönözték a társadalmi osztály terminust, és alkalmazásával a sztenderd és nem sztenderd angol viszonylatában a szinkrón variánsokat és a diakrón változásokat is magyarázni tudták (lásd még Milroy – Milroy 1991, 1993).

A konfliktusmodellek új megfogalmazásba helyezik a nyelvek társadalmi elrendeződését, és a komplementáris disztribúciómodellel együtt a társadalmi struktúra és az egyén nyelvi viselkedésének összekapcsolódását vizsgálják, vagyis azt a folyamatot, ahogyan a társadalmi struktúra az individuumok cselekvéseit szabályozza. A közöttük levő legfőbb különbség viszont abban áll, hogy míg a disztribúció-elméletben a különböző nyelvi kódok társadalmi és funkcionális szerepük szerint elkülönülnek egymástól és ezzel segíthetik a nyelvmegtartást és a stabilitást, addig a konfliktuselmélet az egyenlőtlenséget és a nyelvek közötti versengést hangsúlyozza. Mindkét elmélet világosan megfogalmazza, hogy az egyéni nyelvhasználatot, illetve a nyelv használatának lehetőségét a társadalmi struktúrák kényszere szabályozza. Ezzel a felfogással helyezhetők élesen szembe azok a szociolingvisztikai elméletek, amelyek a nyelvek kölcsönhatását mikroszinten vizsgálják.

1.1.2. Mikrotársadalmi vizsgálatok szintje a nyelvészetben

A mikroszintű interakció-központú elemzések a szociológia interpretatív hagyományait követik, és a nyelvi viselkedést nem a mindennek fölött uralkodó társadalmi struktúra termékének tekintik, hanem egyrészt az egyéneknek bizonyos körülményekre adott válaszként, másrészt a beszélőpartnerek nyelvi viselkedésének értelmezéseként. Ebben a felfogásban bármiféle rendszeresség vagy minta csakis a kommunikatív-interakciós folyamatoknak tulajdonítható. Az elmélet hangsúlyozza a beszélőnek azt a tulajdonságát, hogy a rendelkezésére álló nyelvi és társadalmi eszközöket a társadalmi struktúrák és társadalmi relációk kifejezésére és fenntartására tudja használni. A beszélő kommunikációs stratégiája ebben az értelemben mindig a társas kölcsönhatások szerint alakul. Ebbe az értelmezési keretbe helyezve, a nyelvi viselkedés mintái tükrözik a beszélők azon képességét, hogy a rendelkezésükre álló nyelvi és társadalmi készletet bármilyen beszédhelyzetben előhívják és helyesen alkalmazzák. A kétnyelvűségkutatás interakciós vizsgálatának

legjelesebb képviselője John Gumperz (1982), aki az egyéni beszélők nyelvi viselkedésének megfigyelésére alapozta kutatását. Elméletében a beszélőközösség olyan dinamikus cselekvési tér, ahol a fonetikus változás, a kölcsönzés, a kódkeverés és a nyelvcsere mind-mind a társadalmi erők hatására történik. A résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatok alapján kétfajta nyelvhasználati gyakorlatot, helyzeti és metaforikus kódváltást azonosított (Blom – Gumperz 1972). A helyzeti kódváltást a beszélgetés szituációjában beállt változásoknak (legfőképpen a beszédpartnerek cseréjének) tulajdonították, míg a metaforikus kódváltást a speciális kommunikációs hatások eszközének tartották. Példájukban azt a norvég falucskát mutatják be, amelynek lakosai a helyi norvég dialektust, a ranamált, illetve a sztenderd változatot, a bokmált a társalgások során mindig szituációnak megfelelően váltogatják. Esetenként a bokmál nyelvű formális előadást a ranamál nyelvű informális megbeszélés követi. Példáikban a kódváltás metaforikus használatára akkor kerülhet sor, amikor speciális érzelmi hatások elérése céljából bizonyos témák mindig ugyanazt a nyelvet hívják elő. A kódválasztás egyik jellegzetes esetét a közigazgatási hivatalnokok és a helyi polgárok ügyintézési interakciói során figyelték meg. Ilyen körülmények között általában a bokmál a beszélt nyelv, ám szituációtól függetlenül mindkét fél átválthat az informális ranamál használatára, amikor valamilyen érzelmi hatást akar elérni. A tanulmány azt is bemutatta, hogy ez a fajta kódváltás mélyen beágyazódott a beszédközösség nyelvhasználati gyakorlatába, és a fentihez hasonló helyzetekben finoman jelzett, de erőteljes hatású funkciói vannak: a beszélők a *mi* és *ők* szembenállásának kifejezésére használhatják, emellett az egymás iránti érzelmeiket, bizonyos téma iránti érdeklődésüket, valamint az idegenek iránt mutatott udvariasságot is képesek kifejezni kódválasztásukkal. A *mi*–*ők* szembeállítás itt nem a K és E kódok dichotómiájával egyenértékű, hiszen a beszélők közötti kapcsolatot jelzi, nem pedig a kódok státusát, és ebben a felfogásban nem föltétlenül jelenti az „ő nyelvük” azt, hogy kodifikált, hogy intézményes háttere van, mint például a diglosszia emelkedett változatának. A két kód közötti különbségtétel hosszú egymás mellett létezés eredménye, nem pedig előre megállapított társadalmi berendezkedése. A „mi nyelvünk” és az „ő nyelvük” sem előre megállapított funkciók szerint leosztott, hanem mindig a társadalmi megállapodások hozzák létre a jelentésüket is. A Gumperz kutatásai nyomán elindított vizsgálatok azonban gyakran tévesen használják a két terminust, mert a *mi*–*ők* szembenállást a priori helyzetként kezelik, és nem az interakció eredményeként.

A kódváltás szimbolikus jelentésével párhuzamosan Gumperz azt is vizsgálta, hogy melyek azok a konverzációs helyek, ahol a beszélők feltételezhetően átváltak egyik nyelvről a másikra. De ő nem a nyelvi strukturális kényszereket elemezte, mint például Poplack (1980), illetve Sankoff – Poplack (1981), hanem azonosított egy egész sor olyan diskurzusfunkciót, amely a kódváltásra is alkalmazható. Ezek a funkciók általában a következők: idézések, a beszédpartner kiválasztása, a közbeszúrások, a felkiáltások, az üzenet osztályozása, legvégül pedig a megszemélyesítés és tárgyiasítás. A Gumperz által javasolt elemzés nyomán elindult a kódváltás mikroléptékű, interakcióra épülő vizsgálata. Két fontos irány képviselőit említtem röviden, mindkettőt Gumperz korábban alkalmazott szempontjai, a nyelv társadalmi funkciója és a diskurzuselemzése ihlette. Az első a kódválasztás Myers-Scotton-féle (1983) nyelvhasználati modellje (*markedness theory*), a második pedig a kódváltás szekvenciális elemzése, amelyet Peter Auer (1984) dolgozott ki.

A kenyai kétnyelvűség vizsgálatában Myers-Scotton azt emeli ki, hogy a beszélők születésüktől fogva rendelkeznek egy társadalmilag releváns elmélettel (*markedness* és *indexicality*). Arra használják a kódváltást, hogy felállítsák a beszélők közötti viszonyokat, és mindezt egy olyan normatív keretben teszik, amely nem korlátozza a választási lehetőségeket, viszont korlátozza az értelmezést. A *markedness* elmélet középpontjában a megegyezés elve áll, amely segíti a beszélőket abban, hogy a beszélgetésben való részvétel szimbolizálja a beszédpartnerek között fennálló jogok és kötelezettségek rendszerét (Myers-Scotton 1983). Ebben a formájában, ugyanúgy, mint Gumperzé, Myers-Scotton vizsgálati modellje a nyelvek társadalmi szimbolikáját próbálja összekötni az egyéni konverzációs gyakorlattal, így megteremti a kódválasztás társadalmi értéke és a beszélők diskurzív stratégiájának szintje közötti kapcsolatot.

A Gumperz által kidolgozott diskurzusfunkciókra építve Auer (1984) továbbgondolja a kódváltás szekvenciális elemzését, amely tulajdonképpen a konverzációelemzés (*conversation analysis*) kétnyelvűségere való átültetése. Eredetileg Gumperz modelljének kiegészítését kísérte meg, mert a kódváltás funkcióit klasszifikáló séma több szempontból is elégtelennek bizonyult. Először azért, mert a kódváltás szerepét jelölő konverzációs kategóriákat gyakran rosszul fogalmazták meg, és egyetlen kategóriába több funkciót is besoroltak. Másodszor azért, mert félreértések voltak a konverzációs struktúra, a nyelvi forma és a kódváltás funkciói körül. Harmadszor pedig azért, mert a kódváltás funkcióinak felsorolása sohasem lehet végleges, mivel a kódváltást a beszélők

mindig kreatívan használják. Legutolsósorban azért, mert a módszer alkalmazásában egyenrangúnak tekintették a kódváltás két irányát (A-ról B-re és fordítva), és nem pontosították, hogy akkor is, ha a két eset ugyanazt a funkciót tölti be, a beszélő szándéka mindenképpen különböző. Peter Auer tehát arra vállalkozott, hogy a kódváltás kontextualizáló szerepét vizsgálja, és nem a beszélő választási lehetőségét az előre meghatározott nyelvi funkciók közül. Vizsgálatát a németországi olasz beszélők között gyűjtött adatok segítségével mutatta be.

Kiinduló feltételezése az volt, hogy a konverzáció résztvevői folyamatosan értelmezési kereteket állítanak fel a beszélőtársaik számára, akik a maguk során újabb kereteket hoznak létre. Minden megnyilvánulás vagy beszédlépés változtat a beszédhelyzet jellemzőin, egyeseket megerősít és fenntart, másokat elutasít. A kétnyelvű konverzációban „a beszélő által használt bármelyik nyelv hatást gyakorolhat a beszédpartner(ek) későbbi kódválasztására” (Li 2002: 18). Ebből következik, hogy a kódváltás értelmezésekor a beszélőnek állandóan reflektálnia kell a sajátját megelőző és azt következő megnyilvánulások kódválasztására is. Ezt az értelmezést tulajdonképpen a beszélők maguk végzik el, amikor a kódváltást értelmezik, és aktívan felelnek rá a saját kódválasztásukkal. Ebben a helyzetben a kódváltás aktusának tehát nem feleltethetünk meg előre meghatározott értékrendet. Auer megfogalmazásában „a megfelelő locus, ahol szemantikai értéket tulajdoníthatunk a kódváltásnak, ugyanaz, ahol a nyelvek határának kommunikációs szerepét is megállapíthatjuk” (Auer 1984: 22). Metodológiai szempontból a beszélgetések szekvenciális elemzését végezte el, amelyben a kódváltás jelentése és a beszélők általi értelmezése része az interaktív folyamatnak, illetve állandóan utal a beszélgetés kontextusára.

Azok számára, akik a kódváltás jelentését akarják tanulmányozni, a konverzációelemzés két fontos előnnyel szolgálhat. (1) Kiemelten foglalkozik a beszélgetések kódváltásának szekvenciális implikációjával: a beszélgetés bizonyos pontján a beszélő által használt kódváltás hatással van ugyanannak vagy a következő beszélőnek a kódválasztására; (2) csökkenti a kívülálló értelmező szerepét, hiszen a beszédpartnerek társalgás közben elvégzik az értelmezést, és a megfigyelőnek ezt kell értelmeznie (Auer 1984; 1989). Disszertációmban a kódváltást külön fejezetben elemzem, a módszertani megközelitésem pedig teljességgel a diskurzuselemzésre épül. Legfontosabb mintának Auer (1984), Li (1994; 2002) és Chan (2003) elemzéseit tekintem.

A kódválasztás szekvenciális elemzési apparátusa a kontextualizálás fogalma köré szerveződik, ami azt jelenti, hogy a szabályok társadalmilag megha-

tározott mátrixában a beszélők stratégiai szempontok szerint tudják a kommunikációs viselkedésüket alakítani (Gumperz 1982). Annak érdekében, hogy a kontextuális értelmezésüket mások felé közvetíteni tudják, a beszélők változatos beszélt nyelvi (prozódiai, fonológiai, morfológiai és szintaktikai), valamint nem verbális (gesztikuláció, kinezikus, proxemikai) eszközöket használnak. Ezek, Gumperz terminusa szerint, mindenki számára értelmezhető kontextualizáló jelzések (*contextualization cues*), és legfontosabb szerepük az, hogy a beszélők egymás viszonylatában meghatározzák helyzetüket (ironikus, komoly), attitűdjüket, társadalmi identitásukat, továbbá hogy témát váltsanak, átadják a szót egy másik beszélőnek, vagy éppen visszavegyék tőle. Auer (1984) meghatározásában a kétnyelvű beszélők kódváltása is hasonló kontextualizáló jelzésként működik, mert pontosan olyan funkciókat tölt be, mint a többi diskurzív jelzés, azokkal egyenértékű, és gyakran ezekkel együtt is előfordul. A beszélgetések szekvenciális szerveződése adja az elemzési keretet, amelyben funkciói és jelentése alapján megkülönböztethetjük a diskurzusfüggő és beszédpartnerfüggő kódváltást. Az első biztosítja az interakció folyamatosságát, míg a második lehetővé teszi, hogy a beszédpartnerek megfelelően értelmezhessék az aktuális beszélő nyelvi preferenciáját vagy kompetenciáját. Ezen a ponton viszont újra el kell távolodnunk a nyelvi preferencia tekintetében Gumperz által megfogalmazott mi–ők szembenállástól, amely első sorban egy etnikai kisebbség és a többség ellentétére, szembehelyezkedésére utal. A kutatások azóta azt hangsúlyozzák, hogy kizárólag az etnikai megkülönböztetéssel nehéz magyarázni a kódváltást, mivel egy kisebbség tagjai az „ő nyelvüket” is használhatják olyan helyzetben, amikor a gumperzi értelemben a „mi nyelvünket” kellene használniuk. Sebba (1993) kutatásában a londoni jamaikaiak kódváltásában azt emeli ki, hogy a londoni angolt és a londoni jamaikait egyaránt a „mi nyelvünk” mintája szerint használják: a jamaikai használatával kizárhatják a kívülállókat, főként a családban és a kortárs csoport tagjaival használják. Az angolt szintén családtagokkal és barátaikkal használják érzelmeik kifejezésére, és általában az angol a közösségen belül ez a leggyakrabban használt nyelv. A vizsgálat a nyelvek dichotómiája helyett tehát inkább a beszélők helyzeti gyakorlatára helyezi a hangsúlyt, és a konverzációelemzés kritériumai alapján az idézéseket, az önjavításokat és a lépésváltással együtt bekövetkező kódváltásokat elemzi, illetve a különböző beszédaktusok kontextualizáló jelentését vizsgálja. Ugyanígy alkalmazható a konverzációelemzés azokban az esetekben is, amikor a mátrix/alapnyelv és a beágyazódott nyelv szétválasztása problematikus lehet (Gafaranga 2000).

A kódváltásra alkalmazott konverzációelemzés elfogadja, hogy a kódváltás társadalmi jelentéstöbbletet hordoz a többi kontextualizáló eszközhez képest (lásd például a gesztikulációt). A sajátos történeti fejlődésük és politikai státusuk miatt a közösségek beszélői különböző céllal vagy változó mértékben sajátíthatják el a számukra elérhető nyelveket, ezért a közösségben élő két (vagy több) nyelv iránti preferenciájuk vagy attitűdjük szintén változó lehet. Ezt felismerve, az elemzőnek óvatosan kell kezelnie a kódváltás egyes eseteit, mert csupán társadalmi-történeti tudása alapján nem csatolhat értelmezést hozzájuk, és főként akkor nem, amikor a kutató nem a közösség tagja.

Elfogadva tehát, hogy az egymás mellett létező nyelvek különböző jelentésekkel bírnak a beszélőközösség nyelvi repertoárjában, a kérdés továbbra is érvényes marad: hogyan ragadható meg a kódváltás jelentése, és mennyiben ragadható meg az interakciók során? A társadalmi-motivációs elméletek azt hangsúlyozzák, hogy az interakcióban használt nyelveknek kitüntetett társadalmi és szimbolikus jelentése van, amelyekre csak utalni kell az interakció során. Ennek a szimbolikus telítettségnek a következtében a kódváltás kommunikatív jellegének nem tulajdonítanak semmilyen jelentőséget az interakció során (Li 2002). Ezzel szemben a kódváltás konverzációs elemzése a hangsúlyt a kódváltás jelentésének létrehozására helyezi, és azt állítja, hogy a jelentés a kétnyelvű beszélőpartnerek kódváltása, azaz a kontextualizálás aktusa során alakul ki.

A mikroléptékű interakció-szemponturnó módszert kritikusai főként azért kifogásolják, mert elmélet nélkülinek tartják, amiért elutasítja a kívülről megkonstruált értelmezéseket; intuitívnaak tartják, mert nem támaszkodik ún. objektíven megragadható faktorokra (a társalgásokban részt vevők identitása, erőviszonyai, jogai és kötelezettségei, motivációik, valamint az interakció intézményes háttere); hiányosságai közé sorolják, hogy elhanyagolja a tágabb társadalmi kontextust (azt, hogy a résztvevők mindig demográfiai, kapcsolati, néprajzi viszonyokban léteznek), az egyéni motivációt és azokat a szociopszichológiai üzeneteket, amelyeket a kódválasztás hordozhat (Li 2002; Have 1999).

A felsorolt kritikai szempontokat figyelembe véve, illetve Li (2002) ajánlása alapján három fontos szempontot veszek figyelembe az elemzési modellem kidolgozásánál. (1) A konverzációelemzés alkalmazásával nem tagadom, hogy a kódváltás társadalmi jelentéssel bíró viselkedés, viszont úgy vázolóom, ahogyan a beszélők számára releváns (nem pedig azt, amit a beszélő szándékának tulajdonítunk). (2) Az eljárás következetességét azzal biztosíthatom, ha

helyesen értelmezem a nyelven kívüli körülmények hatását a konverzációra: az interakció jellegéről (családi, munkahelyi) nem intuícióim alapján beszélek, hanem azt próbálom bebizonyítani, hogy mi biztosítja a beszélgetés meghatározott (például családi) jellegét. (3) Az elemzés során egyensúlyt próbálok tartani a társadalmi struktúra és a konverzációs struktúra között. Elsődleges feltételezésem, hogy a beszélők nem azért váltanak át egyik nyelvről a másikra, hogy identitásukat, attitűdjüket stb. demonstrálják; ehelyett a vizsgálatomban azt vázolom, hogyan fogalmazzák meg, értelmezik, fogadják el vagy utasítják el, vagy éppen változtatják az identitásukat, attitűdjüket, valamint a beszédpartnerek közötti kapcsolatot. A megfelelő értelmezési keret tehát a kódváltásnak egy olyan modellje, amely egyszerre tudja értelmezni a társadalmi és helyzeti kontextust, amelyben az egyének nyelvi interakciója történik, valamint reflektálni tud arra az interakciós folyamatra, aminek során a kódváltás jelentéssel telítődik. A következőkben egy olyan elemzési keretet mutatok be, amely rendelkezik egy integrált társadalmi és egyéni vizsgálat lehetőségével.

1.1.3. Az integrált vizsgálati módszer: a társadalmi kapcsolatháló elemzése

Labov kvantitatív szociolingvisztikai kritikája különbséget tesz a nyelvi változatok társadalmi és stiláris dimenziója között. A társadalmi dimenzió a különböző beszélők beszéde közötti különbségeket jelenti, míg a stiláris dimenzió egyetlen beszélő által beszélt nyelvváltozatok különbségeit. A társadalmi axis vizsgálatában sokáig a Labov által kidolgozott kvantitatív paradigmát használták, amelynek legfontosabb feltevése, hogy a nyelvi variációkat meghatározza a beszélők neme, kora, a társadalmi osztály stb. A stiláris axist a főként az etnográfiai ihletésű kvalitatív kutatások tartották fontosnak, és azt hangsúlyozták, hogy a beszélt nyelv mindig a helyzeti kontextusra (beszédpartnerek, a beszélgetés témája vagy körülményei) reagál (Hymes 1974). Ezek a kutatások gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvi viselkedés valójában csoportidentitást jelent, ennek ellenére nem dolgoztak ki egy rendszeres elemzési keretet, ami a társadalmi dimenziót is beépítené a vizsgálatba. Ezekben a munkákban ritkán találunk információt a beszélők koráról, társadalmi hovatartozásáról, neméről stb. A kombinált értelmezési keret fontosságát Poplack (1983) kutatása alapján hangsúlyozhatjuk, hiszen vizsgálatában pontosan arra mutatott rá, hogy az egyes beszélők nyelvi viselkedése között különbségek mutathatók ki egy egész sor helyzetben. Az is fontos szempont ebben a kutatásban, hogy

a beszélők vagy beszélőcsoportok nyelvi viselkedése közötti különbségek a tágabb társadalmi kapcsolatokra utalnak.

Több lehetséges módja van annak, hogy a nyelvi variánsok társadalmi dimenzióját, vagyis a beszélők közötti különbségeket elemezzük. A szociolingvisztikában gyakran használt kvantitatív elemzés kiválasztja a beszélők társadalmi státuszának egyik vonatkozását (nemét, korát, a társadalmi osztályt stb.), és ezt a beszélő társadalmi interakcióitól függetlenül méri. Ebben a megközelítésben eleve benne foglaltatik azt a feltételezés, miszerint a beszélő nyelvi viselkedését eleve a társadalmi státusza határozza meg. Egy másik megközelítés viszont a beszélő saját identitása mellett megvizsgálja a vele rendszeresen interakcióban álló személyek identitását is. Az utóbbi a társadalmi kapcsolatháló elemzése, amely feltételezi, hogy dialektikus kapcsolat van a beszélő nyelvi viselkedése és társas viszonyai között. Ezt azt jelenti, hogy kettős kapcsolatot kell vizsgálni: egyrészt, ahogyan a társas kapcsolatok alakítják a nyelvhasználati szokásokat, másrészt ahogyan a nyelvhasználati szokások befolyásolják az egyének társas viszonyainak alakulását. Ezért a beszélők valamiféle ad hoc kategorizálása helyett ez a megközelítés a beszélők pontosan megfigyelhető viselkedését tekinti kiindulási pontnak, és azt vizsgálja, hogy a beszélők hogyan alakítják ki társadalmi identitásukat az interakciókon keresztül (lásd még Woolard 1985).

A felsőöri magyar–német kétnyelvűség vizsgálatához Susan Gal (1979) egy implikációs rendszerezési megoldást használt, amelynek segítségével megfogalmazhatta és több interakciós helyzeten keresztül kimutathatta egyrészt a beszélők nyelvi viselkedése közötti különbségeket, másrészt a beszélők társadalmi jellemzőinek különbségeit is összevethette. Az implikációs skála a nyelvi viselkedésen keresztül osztályozza a megfigyelésbe bevont beszélőt és beszédpartnereit, akikkel a beszélő rendszeres kapcsolatban áll. Ez az implikációs skála az egyes beszélőket a függőleges tengelyen helyezi el, és vízszintesen a beszédpartnereik típusa látható. A skála sajátossága, hogy a benne feltüntetett személyek nyelv választási szokásainak implikációs sajátosságát tudjuk belőle kikövetkeztetni. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható az is, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet fog használni. A nyelvi beszélők viselkedése soronként olvasható, és az oszlopok függőleges olvasásával ugyanazon típusú beszédhelyzetben feltüntetve a beszélők közötti különbségek mutathatók ki.

Beszélő kora	Beszédpartnerek											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
14	M	NM		N	N	N	N			N		N
15	M	NM		N	N	N	N			N		N
25	M	NM	NM	NM	N	N	N	N	N	N		N
27	M	M		NM	N	N	N			N		N
17	M	M		M	NM	N	N			N		N
13	M	M		NM	NM	NM	NM			N		N
43	M	M		NM	NM		N	NM	NM	N		N
39	M	M		M	NM	NM	N	N	N	N		N
23	M	M		M	NM	M	N		NM	N		N
40	M	M		M	NM		NM	N	N	N		N
50	M	M		M	M	NM	NM	NM	N	N	N	N
52	M	M	M	NM	M		M	NM	N	N	N	N
60	M	M	M	M	M	M	M	NM	NM	N	N	M
40	M	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM		N
35	M	M		M	M	M	M	M	NM	M		N
60	M	M		M	M	M	M	M	NM	M		N
50	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M		N
66	M	M		M	M	M	M	M	M	M	NM	N
60	M	M		M	M	M	M	M	M	M	NM	N
53	M	M		M	M	M	M	M	NM	M	NM	N
70	M	M		M	M	M	M	M	M	M	NM	N
54	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M		N
69	M	M		M	M	M	M	M	M	M	NM	N
63	M	M		M	M	M	M	M	M	M	NM	M
59	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M		M
60	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M		M
64	M	M		M	M	M	M	M	M	M	M	M
70	M	M		M	M	M	M	M	M	M	M	M

A felsőöri nők nyelvválasztása 1974-ben. Forrás: Gal (1979: 122; 4.4. táblázat)

Beszédpartnerek: 1. Isten; 2. nagyszülők és korosztályuk; 3. feketepiaci kapcsolatok; 4. szülők és korosztályuk; 5. egyidős barátok és szomszédok; 6. testvérek; 7. házastárs; 8. saját gyermekek és korosztályuk; 9. állami hivatalnokok; 10. unokák és korosztályuk; 11. orvos.

Azok a beszélők, akik a skálán feltüntetett többi beszélőhöz viszonyítva gyakrabban használják a német (N) nyelvet a magyar (M) kárára, a skála fel-

ső részén vannak feltüntetve. Beszédpartnereik, akikkel a többiekhez képest többször beszélnek németül, mint magyarul, a skála jobb oldalán találhatók. Gal a beszélők korát is feltünteti. A skálán megfigyelhető, hogy a lista legfelső soraiban főként a fiatalabb beszélők jelennek meg, a legidősebbek viszont a lista alján, amely a szerző értelmezésében a generációk közötti különbségeket és a nyelvcsere (nyelvi változás) folyamatát jelzi. Az életkori különbségek azonban nem fogadhatók el a nyelvcsere kizárólagos magyarázataként. A beszélők között vannak, akik a skálán megelőznek náluk fiatalabb beszélőket, miközben elvárásaink szerint a listán hátrébb lennének. A vízszintes tengelyen elhelyezett beszédpartnerek kor szerinti elrendezése azt eredményezi, hogy az idősebbek (szülők és nagyszülők) a tengely bal felére, míg a fiatalabbak a jobb oldalra rendeződnek. Ebben is felfedezhetünk szabálytalanságokat, életkoruktól függetlenül az állami tisztviselők a tengely jobb oldalán vannak feltüntetve (a gyermekek generációjától balra), míg Isten a legszélső bal oldali helyen.

Az életkorral nem indokolható nyelvválasztási stratégiák magyarázatára Susan Gal bevezette a társadalmi kapcsolatháló fogalmát. Ebben az értelemben a kapcsolatháló azokat az embereket foglalja magába, akikkel a vizsgált személy rendszeres kapcsolatban áll. Az elemzésben a beszélők viszonyait a paraszti és a városi tipológia szerint csoportosította. Feltételezése az volt, hogy a két nyelv, a magyar és a német a falusi és a városi szimbolikus értékrendszer ellentétét világítja meg, és a magyar nyelvhasználat azon beszélők nyelvi stratégiájában van hangsúlyosabban jelen, akik többnyire a paraszti életformához kötődnek, míg a német használata a hagyománytól való eltávolodásra és a városi kötődésekre jellemző. Gal következtetései valóban kimutatják, hogy pozitív megfelelés van egyrészt a magyar nyelv preferálása és az erős paraszti kapcsolatok között, másrészt pedig a városi kapcsolatok és a német nyelv gyakoribb használata között. Az elmúlt nyolcvan évben Felsőőr 600 körüli lélekszámú faluból 5000 lakosú kisvárossá növekedett, a helyi kétnyelvű népesség az össznépségségnek körülbelül az egynegyedére csökkent, s nagy részük még az utóbbi időig is parasztagazda maradt. A társadalmi esély és a státus nyelvivé a német vált, és a kétnyelvű közösségben a fiatal nők voltak azok, akik a legnagyobb hajlandóságot mutatták a társadalmi változásokban való részvételre. A magyar nyelv a paraszti státust szimbolizálta, és nagy valószínűséggel használták olyan kétnyelvű beszélők, akiknek személyes kapcsolati hálójában sok paraszti kapcsolat volt. Az erős paraszti hálózathoz tartozó fiatal férfiak között sokkal többen választották a magyart, mint az ugyanilyen helyzetben lévő fiatal nők.

A nyelvi variánsok és a nyelvi változások elemzésének egyik leghatékonyabb vizsgálati keretének tartják a kapcsolatháló-elemzést, amelyet az elmúlt húsz év szociolingvisztikai kutatásaiban a beszédközösségek meghatározásakor a társadalmi osztály alternatívájaként vezettek be. A korábbi, hagyományos kutatások a beszélőket társadalmi és gazdasági státusuk alapján sorolták bizonyos csoportokba. Ezek a kutatások nem egységes szempont szerint folytak, mert nem volt közmegegyezés abban a tekintetben, hogy milyen jellemzőket kell figyelembe venni a társadalmi státus meghatározásában. Általában a jövedelem, a foglalkozás, az iskolázottság, a lakóhely és az életforma voltak azok a faktorok, amelyek ezekben a felmérésekben szerepeltek, és ezeket a társadalmi megítélés szerint osztályozták (egy vállalati vezető magasabb társadalmi osztályba került, mint a titkárnője, vagy az egyetemi végzettségű beosztott a középfokú végzettségűvel szemben magasabb társadalmi osztályba került). Ha a különféle jellemzők kombinációja mellé numerikus értéket rendelünk, a társadalmak tagjait rétegekbe sorolhatjuk, ennek alapján pedig meghatározhatunk három fő kategóriát, felső, közép-, valamint alsó társadalmi osztályt, amelyek a vizsgálatnak megfelelően tovább bonthatók. Labov (1972 a, b) New Yorkban végzett kutatásai ezt a felosztást alkalmazták, és a kutatók egyetértettek abban, hogy nagy mennyiségű adat rendszerezésekor ez a hármas felosztás bizonyos szempontból tükrözheti a társadalmi valóságot, de e csoportok valamelyikébe való tartozás a beszélő szempontjából nem feltétlenül fontos csoportidentitásának meghatározásakor (Milroy 1980). Megoldásként Milroy felhívta a figyelmet arra, hogy léteznek kisebb léptékű, konkrétabb kategóriák, amelyek sokkal jobban tükrözik azt a tényt, hogy vannak olyan társadalmi egységek, amelyek az egyének összetartozás-érzésének alapján jönnek létre. Egyik ilyen lehetséges vizsgálati egység a társadalmi kapcsolatháló.

A társadalmi kapcsolatháló elemzése a strukturalista antropológus, Alfred R. Radcliffe-Brown módszertanában jelent meg, majd az 1930-as évektől kezdve egyre nagyobb számban alkalmazták antropológiában és szociológiában egyaránt. A társadalmi struktúra fogalma egyre népszerűbbé vált, és a „szövet”, illetve „háló”-metaforák egyre gyakrabban fordultak elő a társadalmi életre vonatkoztatva. A terminológiai fejlődés az 1950-es években hozott újabb fordulatot, amikor a szakértő kutatók egy kis csoportja lefordította ezt a metaforikus szóhasználatot egy formálisabbra, majd az 1970-es években, amikor nagy számban jelentek meg a szakmailag jól kidolgozott és módszeresen alkalmazott munkák. Ezekből az írásokból született meg a társadalmi hálóelemzés fogalmi rendszere, és alakultak ki a kulcsszavai.

Három fontos irányzatot vagy hagyományt érdemes megkülönböztetni a társadalmi hálóelemzés szakirodalmának alakulásában. Az elsőbe tartoznak a szociometriai elemzők, akik kiscsoportokkal dolgoztak, és a gráfelmélet alkalmazásával értek el kitűnő eredményeket az 1930-as években. Az általuk használt kognitív és szociálpszichológiai kutatások elvezettek a szociometriai és csoportdinamikai problémák felvetéséhez. Laboratóriumi módszerek alkalmazásával végeztek esettanulmányokat, és a csoportszerkezetet az információ-áramlás alapján vizsgálták. Ugyanabban az időben antropológusok és szociológusok egy csoportja a Harvardon a társadalmi antropológia Radcliffe-Brown által használt modelljével végeztek gyári és közösségi vizsgálatokat. Ezekben a tanulmányokban a klikkek kialakulásán keresztül vizsgálták a személyes viszonyokat; eredményeik pedig a különböző társadalmi rendszerek informális kapcsolatainak fontosságát hangsúlyozták. A harmadik jelentős irányzathoz a manchesteri antropológusok tartoznak, akik szintén a társadalmi antropológia addigi eredményeire támaszkodtak, egészen pontosan a konfliktusok és az érdekek vizsgálatát hangsúlyozva kutatták az afrikai törzsi társadalmakat, majd később a brit rurális közösségeken belüli viszonyokat. A korábbi kutatási hagyományokat felhasználva sikerült ötvözniük a matematikai számításaitak tényleges társadalmi elméletekkel. Végül mindhárom irányzat ismét a Harvardon egyesült, amikor a ma is használt hálóelemzés kialakult (Scott 2000).

A szociolingvisztikában is használt társadalmi kapcsolatháló fogalmának meghatározásakor általában az egyén (ego) által fenntartott formális és informális kötődésekre helyezik a hangsúlyt (Milroy 1980, idézi Stoessel 2002: 95). A kapcsolatháló tehát az embereknek olyan csoportja, akik különböző minőségükben ismerik egymást, és különböző intenzitású kapcsolatokon keresztül kötődnek egymáshoz. Ennek a hálónak a kulcsfigurája az ego, és az általa fenntartott társadalmi kapcsolatok élete különböző színtereihez és a színtereken található egyénekhez kapcsolódnak. Ezek a szférák tekinthetők csoportoknak is, a legkisebb vizsgálati egység pedig két személy kapcsolódása. Egy többszörös hálóban az egyén többféleképpen kapcsolódik másokhoz, így a többszörös háló intenzív helyi kapcsolatokat teremt. Példaként említhetők azok a kapcsolódások, amelyekben két személy együtt dolgozik és keresztbe házasodik, vagy ugyanazon civilszervezet tagjai, és ugyanakkor szomszédokként is kapcsolatot tartanak fent. Az egyszeres háló ezzel szemben olyan, amelyben az emberek csakis egyféleképp kapcsolódnak egymáshoz, például együtt dolgoznak, vagy egymás mellett laknak; a kettejük közötti kapcsolat ezekben a társas érintkezésekben mindig csak egyfajta viszonyon alapszik. Ilyen körülmények között

a személy valószínűleg nagyon sok egyszeres háló része, de a rokonokkal, a munkatársakkal és a szabadidős partnerekkel fenntartott kapcsolatok nem feltétlenül metszik egymást, mivel az egyes hálók egészen különböző identitású embereket foglalnak magukban. Az ilyen hálók lazák és szétszórta.

A személyes kapcsolatháló kétféle aspektusát lehet vizsgálni: egyrészt a formai, másrészt pedig a tartalmi jellemzőiket. A különböző szakterületeken dolgozó kutatók elsősorban a hálók morfológiai aspektusaira koncentrálnak, és olyan formai elemzéseket alkalmaznak, amelyek segítségével a kötődések sűrűségét vizsgálják. Az antropológiai szemléletű kutatók számára azonban az egyének megfigyelhető viselkedésmintái szolgáltatnak információt, ezért a kapcsolatok interaktív tartalmi jellemzőinek leírását tartják fontosnak. Köztes álláspontot foglalnak el azok a kutatók, akik a két aspektus együttes vizsgálatában látják a kapcsolatháló elemzésének lényegét.

A társas mező személyközpontú ábrázolásának igénye új, a „szociálpszichológiai gyakorlatban termékenynek ígérkező megfogalmazást kapott a kontaktometria módszerében. A csoportdinamikai vizsgálódások során újra és újra felmerül az az igény, hogy egy személynek a teljes társ kapcsolati rendszerét áttekintsük. (...) Célja az élettér társas összetevőinek a felmérése. Eszköze egy személy kapcsolatainak, kötődéseinek, viszonyulásainak, egyszóval kontaktusainak az összesítése. Nagy előnye, hogy a középpontban álló explorált személy kapcsolatainak teljes leltárát készíti el. Továbbá a nem tudatosított, ám objektíven megragadható struktúrák hatása mérhető le ezzel a módszerrel. Hátránya és veszélye viszont az, hogy explorációs anyaggal dolgozik. Így nem a személy reális szociális mozgásterét rögzíti, hanem az életteret úgy, ahogy az önismeretben tükröződik” (Mérei 1996: 99; lásd még Smith 2002). Ennek ellensúlyozásaként a kutatók igen sokszor résztvevő megfigyeléssel egészítik ki munkájukat: vagy úgy, hogy elsősorban ők maguk állítják össze a megfigyelt személyek szociális kontaktusait, majd ehhez kérik az ego minősítéseit (Li 1994), vagy pedig úgy, hogy az ego által leírt és minősített kapcsolathálót utólag vetik egybe megfigyeléseikkel (Matsumoto 2000).

A hálózati vizsgálatot alkalmazó antropológusok az 1960-as években fogalmazták meg azt, hogy egy társadalomban a kapcsolatháló egyfajta normaszabályozó és -megerősítő, illetve azt fenntartó mechanizmus. Több szempontból is rendkívül fontosnak nevezhető ez az eredmény, mivel a szociolingvisztikai összefüggésekben is lehet alkalmazni: az egyének kulturális és társadalmi szocializációja (beleértve az adekvát társadalmi nyelvhasználat elsajátítását) nagymértékben függ a társadalmi elvárásoktól, ebben a tanulási folyamatban pe-

dig a nyelvnek aktív közvetítő szerepe van. Széles körben elterjedt példa John Gumperz azon kijelentése, amely indokolja a kódváltás társadalmi keretben való vizsgálatát. Többen hivatkoznak Gumperz állítására, miszerint a kódváltás társadalmi valóságot teremt, ennek ellenére talán soha nem sikerült a maga mikroszintű vizsgálatát belehelyeznie egy tágabb társadalmi kapcsolatokat és társadalmi intézményeket egyaránt figyelembe vevő kontextusba (lásd többek között Li 1994, Heller 1988, Murray 1993).

A városi dialektus-vizsgálatokból kinőtt egy olyan kutatási irány, amely a társadalmi presztízs vagy a csoportszolidaritás tényezőit vizsgálta, és bebizonyította, hogy bizonyos társadalmi csoportok nyelvében a nem sztenderd formák hosszú időn keresztül képesek fennmaradni. Ekkor fogalmazták meg a nyelvhasználat és a társadalmi kapcsolathálók összefüggéseit is.

A Milroy szerzőpáros (Milroy – Milroy 1978) az észak-írországi Belfast munkásnegyedeiben végzett kutatásokat, és a szakirodalomban az ő munkájuk mutatta ki a nyelvi jelenségek és a kapcsolatháló minősége közötti összefüggéseket. Az ilyen hálók legtöbbször a rokonsági kapcsolatokról erednek, meghatározzák, hogy milyen elhelyezkedési lehetőségei és más erőforrásai lesznek egy egyénnek. A rokonsági és a vallási vonalak mentén szerveződnek a legfontosabb kapcsolatok. És mivel a háló képes normatív mechanizmusként működni, feltételezésük szerint a nyelvi normákat is éppúgy szabályozza, mint a társadalmiakat. Az eredmények pedig azt mutatták, hogy a munkásközösségeket a sűrű (több ember osztozik ugyanazon a társadalmi kontaktuson) és sokszoros hálók (az emberek egyidejűleg sokféleképpen kapcsolódnak egymáshoz) jellemezték. Ennek megfelelően szignifikáns korreláció fedezhető fel a hálósűrűség és a helyi vernakuláris normák (bizonyos mássalhangzó-változatok) között, azaz minél nagyobb a hálóerősség, annál többször fordultak elő azok a változatok, amelyeket a belfasti vernakulárisal azonosítottak. Ez a példa szemlélteti azt a társadalmi mechanizmust is, amely során egy nyelv alacsony státusú változatai a legitim nyelvi normák ellen hatnak, ezzel használóik az egymással való szolidaritásukat mutatják ki, és valamilyen csoportidentitást is demonstrálnak.

A szociolingvisztika egy másik területén, a kétnyelvűség-vizsgálatokban a kódváltásztás kapcsán bizonyult hasznos eszköznek a kapcsolathálók elemzése, ezzel pedig megtörtént egyfajta elmozdulás is a mikroszint irányába: a tágabban értelmezett társadalmi faktoroktól (presztízs, szolidaritás) sikerült eljutni a finomabban értelmezhető nyelvhasználati kérdésekig, amelyben nagy szerepe van többek között a beszélők nemének, életkorának, valamint közösségi pozíciójának. A kétnyelvűség magyar vonatkozásában is fontos Susan Gal

(1979) kutatása, amelyben elsőként alkalmazta a szociolingvisztikában a kapcsolatháló-elemzést, amikor a felsőőri magyar–német kétnyelvű beszélők társadalmi háttérét vizsgálta. Egy másik fontos monográfiában Li Wei (1994) részletesen tárgyalja egy Nagy-Britanniában letelepedett kínai közösség szociolingvisztikai mutatóit és a tyneside-i kétnyelvű beszélők kódválasztási stratégiáit. Könyvének célja olyan koherens modell kidolgozása, amely összefüggéseket mutat ki a tágabb társadalmi nyelvhasználat és az egyéni stratégiák között. A kutatási eredmények azt mutatták, hogy a társadalmi háló egyéb társadalmi tényezőkkel összekapcsolódva sokkal nagyobb mértékben határozza meg a nyelvi viselkedés modelljeit, mint egyéb változók. Elemzésében sikerül bemutatnia a nyelv és kapcsolatháló dialektikus viszonyát. Egyrészt a beszélők által kialakított és fenntartott kapcsolatok által lehetővé (esetenként elengedhetetlenné) válik a különböző nyelvek vagy nyelvváltozatok elsajátítása, másrészt viszont ezek használata hozzájárulhat a kapcsolatok további alakításához. A hálóelemzés másik előnyét abban látja, hogy egyetlen generációs csoport vizsgálatára is alkalmazható (lásd alább és Li 2002).

Az International Journal of the Sociology of Language (2002/153) öt kutatás eredményét közli, melyben a szerzők a társadalmi kapcsolatháló és nyelvhasználat viszonyát elemzik. Bemutatnak öt különböző, migrációval járó kétnyelvűségi helyzetet, és ebből adódóan kétnyelvűségekre vonatkozó kérdéseket vetnek fel több szemszögből; ám ezeknek a tanulmányoknak a problémafelvetés mellett gyakorlati hasznuk az, hogy támpontot nyújtanak a nyelvészek által felhasználható kutatási módszerek és kapcsolatháló-modellek kiválasztásához. Mindezek mellett azonban a lap szerkesztői már előszavukban azt hangsúlyozzák, hogy a nagyszámú kutatás ellenére sem sikerült még egységes módszertant kialakítani a szakmán belül, és bátorítani kívánják a kutatások összehangolását úgy, hogy azok könnyebben összevethetők és átláthatóbbak legyenek. Mivel ebben a tematikus számban fontos nemzetközi kutatások eredményeit közlik, lényegesnek tartom az egyes tanulmányok ismertetését, illetve a módszertani megközelítések változatosságának rövid vázolását.

Christine Raschka, Li Wei és Sherman Lee az angliai környezetben szocializálódó kínai kétnyelvű iskolások egynyelvűekké való fejlődését helyezik vizsgálatuk középpontjába. Ebben a tanulmányban a nyelvi performancia és a kapcsolatháló együttes elemzésével a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a kétnyelvűekkel folytatott interakciókban a beszélők angol nyelvű megnyilvánulásai gyakoribbak abban az esetben, ha kapcsolathálójukban megnő

az angol egynyelvű beszélők száma. A megnyilvánulások gyakorisága pedig egyenes arányban áll az angol nyelvtudásukkal. Egy másik tanulmányban az Új-Zélandra emigrált hollandok három generációját vizsgálva Madeleine Hulsen, Kees de Bot és Bert Weltens a kapcsolathálók elemzését pszicholingvisztikai mérési módszerekkel (*processing*) egészítik ki, miközben a nyelvcsere és a nyelvmegtartást elemzik. Ingrid Wiklund emigráns serdülőkorú fiatalok L2 elsajátítását vizsgálja az előzőektől eltérő módszerrel. Ahelyett, hogy a háló egészét nézné, a szerző inkább a különböző kötődések és az idegen nyelv elsajátításának összefüggéseit mutatja ki, és általánosabb következtetéseket von le a nyelvi performancia és iskolai oktatás kapcsán. Saskia Stoessel kvantitatív és kvalitatív elemzést alkalmaz az Egyesült Államokba emigrált nők nyelvcserejének, illetve az L1 megtartásának és kapcsolathálóiknak kutatása során. A társadalmi identitás kérdései állnak a tanulmány középpontjában, és a vizsgált alanyoknak a szintér szerinti nyelvhasználatát részletezi, természetesen a kapcsolathálóikon keresztül. Az utolsó tanulmányban Ripley Smith a kommunikációs kompetencia, az L2 elsajátításának kérdései és a kapcsolatháló komponenseinek együttes vizsgálatával vonja le azt a következtetést, hogy a gyenge kötődések és a kevésbé sűrű háló hozzájárulhat a jobb kommunikációs képesség elsajátításához a Délkelet-Ázsiába áttelepedett amerikaiak esetében.

Ebben az alfejezetben a kétnyelvűség és kódváltás irodalmának három irányzatát mutattam be. Ezek az irányzatok jellegzetesen a társadalmi struktúrák és az egyéni beszélők nyelvi szokásai közötti kapcsolatokat elemezik. A makrotársadalmi elemzések azt hangsúlyozzák, hogy az egyén nyelvi viselkedését az előre meghatározott társadalmi berendezkedések határozzák meg. A mikroléptékű interakcióvizsgálatok ezzel szemben az egyének választási képességét helyezik a középpontba. A két elemzési keret közül egyik sem foglalja közvetlenül a társadalmi struktúrák és a nyelvhasználat kapcsolatainak kérdésével. A harmadik irányzat, amely a társadalmi kapcsolathálók fogalmi rendszerét alkalmazza, olyan lehetőségekkel bír, amelyek áthidalhatják a makro- és mikroszint közötti különbségeket, és mindkét szinten kapcsolódási pontokat találhatnak. A beszélők megfigyelhető nyelvi viselkedése kerül az elemzés középpontjába, a kapcsolatháló fogalmi rendszere pedig abban segíti a kutatót, hogy megvizsgálhassa azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül az egymással kapcsolatban álló személyek a nyelvi viselkedés ellenőrzésére használják a rendelkezésükre álló nyelvi változókat. Kutatásomban a társadalmi kapcsolatháló értelmezési keretét használtam a buzásbocsárdi és alsókarácsonfalvai kétnyelvű közösségek kódválasztásának vizsgálatában.

1.2. AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZERE

Az előző részben vázolt kétnyelvűség-vizsgálatok három fontosabb elméleti perspektívájának különbségei az adatgyűjtésben és az adatok feldolgozásának módszereiben is hangsúlyozhatók. A makrotársadalmi megközelítés előnyben részesíti a kérdőíves felméréseket, amelyek a nagyobb beszélőcsoportok valószínűsíthető nyelvi viselkedését vizsgálják. A módszer előfeltevése, mint azt már korábban is láthattuk, hogy a kódválasztást a helyzeti kontextusok határozzák meg, és a beszélők általában tudatosan értelmezik a témával, a beszédpartnerekkel stb. kapcsolatos változásokat. A kutatók ezért kérhetik adatközlőiktől (főként a kétnyelvűektől), hogy beszámoljanak a különböző beszédhelyzetekben választott kódokról, és indokolják, illetve értékeljék preferenciájukat. A leggyakrabban használt adatgyűjtési módszerek tehát a kérdőíves mintavételek és a censusok, a feldolgozás módszereiben legtöbbször a kvantitatív méréseket és a statisztikai adatokat használják.

A mikroszintű interakció-vizsgálatok ezzel szemben a kódválasztás jelenségeire helyezik a hangsúlyt. A módszert alkalmazó kutatók azt figyelik meg, hogy a közösség nyelvi repertoárjának felhasználásával az egyéni beszélők milyen diskurzív stratégiákat alakítanak ki. Az ilyen vizsgálatokhoz a személyek közötti interakciók anyagát kell összegyűjteni, és erre a célra a legfontosabb adatgyűjtési technika a résztvevő megfigyelés, amelyet a természetes környezetben elhangzó interaktív anyag rögzítésével (videó- vagy hangfelvételekkel), majd irányított beszélgetésekkel egészítenek ki. Kvantifikálást és statisztikai tesztek nem végeznek az anyagon, ehelyett nagyon finom elemzéseket alkalmaznak. Mindkét megközelítés a nyelvi változók stiláris dimenzióját vizsgálja, vagyis ugyanannak a beszélőnek a különböző beszédhelyzetekben megfigyelhető kódválasztását.

A társadalmi kapcsolatháló elemzése, ugyanúgy, mint a mikroszintű interakció-vizsgálat, elsősorban a résztvevő megfigyelést és a rögzített hanganyag elemzését használja. A kutatók kiegészítő adatokat gyűjtenek a beszélők társadalmi helyzetéről is, ez általában résztvevő megfigyelés és nem strukturált interjúk kombinálásával érhető el. Különösen fontos ebben a módszerben az, hogy a különböző beszélőktől vagy beszélőcsoportoktól gyűjtött adatokat egymással összehasonlíthatóvá tegyék. Az integrált módszer segítségével egyszerre vizsgálhatók a beszélők közötti különbségek (a társadalmi változatok), illetve ugyanannak a beszélőnek a változatos beszédhelyzetekben használt kódváltásai (stiláris változatok). Más szóval, a kapcsolathálók elemzésének modellje

ábrázolni tudja egyrészt a nyelvhasználatot, másrészt a beszélőközösségében ábrázolt egyént (lásd még Li 1994: 68–69).

A jelen kutatásban a kódválasztást társadalmi kapcsolathálók vizsgálatának segítségével elemzem. Az adatgyűjtés 2000 és 2004 között zajlott, ebben az időszakban több alkalommal, összesen 12 hétig résztvevő megfigyelést végeztem Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon. Mivel a terep számomra teljesen ismeretlen volt, az első két tereplátogatást nagyon általános (deskriptív) megfigyelésekre használtam. Két fontos szakirodalmi tételt tudtam ezalatt ellenőrizni, melyek a kutatás további szervezése szempontjából fontosak voltak. Egyik az, hogy a társadalmi szerveződés alapvető egysége ezekben a falvakban is a család, másik pedig az, hogy a különböző generációba tartozó beszélők nyelvi szocializációjában és nyelvi viselkedésében bizonyos minták fedezhetők fel. Ennek a két fontos megállapításnak az alapján és Li (1994) kutatásának mintájára a családot tekintettem alapvető kutatási egységnek, ezért mindkét településen kiválasztottam öt-öt családot, összesen 50 adatközlőt (Alsókarácsonfalva: 14 férfi + 12 nő = 26; Buzásbocsárd: 12 férfi + 12 nő = 24).

A terepmunka következő szakaszában irányított megfigyeléssel a kódválasztási minták személyek közötti variációját figyeltem meg. Meghatároztam a különböző típusú beszédpartnereket és a vizsgálandó kapcsolati hálók kötődéseit. A közvetlen megfigyelés mellett kérdőíves vizsgálattal és félstruktúrált beszélgetésekkel gyűjtöttem adatokat az adatközlőim kapcsolathálójáról (a kérdőívet lásd a függelékben). Ez azt jelentette, hogy különböző alkalmakkor töltöttem ki a kérdőíveket, és azok feldolgozása után került sor a beszélgetésekre, amikor előzetes megegyezés szerint az adatközlőt vagy adatközlőket otthonukban kerestem fel. Hosszabb ideig tartó terepmunka alkalmazásával a kérdőíves adatgyűjtés el is maradhat, az interjúk lehetnek teljesen kötetlenek, a beszélgetések pedig alkalmiak. A résztvevő megfigyeléssel végzett adatgyűjtésnek nincsen alaposan kidolgozott módszere, és nem is annyira látványos, mint például a kérdőíves felmérés. Általában három előnyét szokták felsorolni, amely lehetővé teszi olyan minőségű adatok gyűjtését is, amelyeket egyetlen más módszerrel sem lehet összegyűjteni. Így (1) a mindennapi beszélt nyelvből nagyon jó minőségű adatokhoz lehet jutni, (2) a kutatónak közvetlen hozzáérése van a vizsgált közösség társadalmi és kommunikációs normáihoz, az informális kapcsolatokról és a beszélés néprajzáról egyaránt sikerül információt szerezni, illetve (3) segít megmagyarázni, hogy az egyes beszélők nyelve miért foglal el különleges helyet a tágabb társadalmi környezetben.

A terepmunka utolsó szakasza szelektív megfigyelésre épült, és azokat a specifikus nyelvi viselkedéseket rögzítettem, amelyek a kétnyelvű interakciókban előfordultak. Ekkor rögzítettem a hangzó anyagok legnagyobb részét is, amit később a kódváltás interakcióbeli előfordulásának elemzésére használtam. Az adatközlőktől nagyjából 20 órányi spontán hanganyagot rögzítettem, egészen változatos beszédhelyzetekben, diádikus és több résztvevős beszélgetésekben. Az adatok feldolgozásakor célom a két nyelv váltakozásának megfigyelése volt, ezért nem volt szükség finomabb fonetikai részletek kidolgozására, így az elemzésben felhasznált és átírt szövegekben nem tüntettem fel például a nyelvjárás jellegzetességeit.

Az adatközlők kiválasztásakor a család kutatási alapegységként való kezelése mindenekelőtt magával vonja a család fogalmának meghatározását. A hagyományos családszerkezet mindkét faluban ugyanazt a jelleget képviseli. Az alap mindig a szülőkből és gyermekeiből álló nukleáris család, és a felnőtt gyermekek általában házasságkötésükig a szüleik házában maradnak. Általában a legfiatalabb gyermek házastársával, később gyermekeivel együtt a szülőkkel marad, így a legtöbb esetben három generáció él egy háztartásban. Alsókarácsonfalván az öt családból négyben éltek együtt nagyszülők, szülők és gyermekek, Buzásbocsárdon pedig az öt vizsgált családból háromban. A családban a mindenkori szülőknek van a legnagyobb tekintélye, a férfi–nő viszonylatban pedig a férfiaknak; ez a tény a gyermekek generációjának kódválasztási mintáit is befolyásolja.

A vizsgálatban részt vevő családok mérete:

Családtagok száma	Családok száma
3	1
4	3
5	2
6	3
7	1
Ö: 50 személy	Ö: 10 család

A vizsgálatban részt vevő családok szerkezete és az adatközlők életkora (F: az egyes családok; N: nagyszülők, Sz: szülők, Gy: gyermekek; f: férfi, n:nő):

Alsókarácsonfalva:

F1: N1(f: 70)	Sz1(f: 46), Sz1(n: 45),	Gy1(f: 25), Gy1(f: 21), Gy1(f: 17)
F2: N2(f: 76), N2(n: 67),	Sz2(f: 40), Sz2(n: 30),	Gy2(n: 5)
F3: N3(f: 72), N3(n: 70),	Sz3(f: 48), Sz3(n: 43),	Gy3(n: 15), Gy3(n:13)
F4:	Sz4(f: 43), Sz4(n: 40),	Gy4(n: 18), Gy4(n: 14), Gy4(f: 8)
F5: N5(f: 71)	Sz5(f: 45), Sz5(n: 37),	Gy5(f: 14)

Buzásbocsárd:

F1: N1(n: 73),	Sz1(f: 56), Sz1(n:47),	Gy1(f: 24), Gy1(f: 21), Gy1(n: 19)
F2:	Sz2(f: 56), Sz2(n: 55),	Gy2(n: 22), Gy2(n: 18)
F3:	Sz3(f: 35), Sz3(n: 32),	Gy3(f: 13), Gy3(f: 13)
F4: N4(n: 68),	Sz4(n: 35),	Gy4(f: 13)
F5: N5(f: 68), N5(n: 66),	Sz5(f: 48), Sz5(n: 42),	Gy5(n: 18), Gy5(f: 16), Gy5(f: 12)

A nyelvi viselkedés mintáinak vizsgálatára a családszerkezet szerint jelöltem ki a generációkat, azaz a gyermekek generációjába soroltam életkortól függetlenül mindenkit, aki a családban ebbe a kategóriába tartozott. A legfiatalabb adatközlőm Alsókarácsonfalván 5 éves, a legidősebb 76; Buzásbocsárdon 8, illetve 73 a két szélső érték. A különböző generációk átlagéletkorára vonatkozó adatok a következők:

Átlagéletkor	Alsókarácsonfalván	Buzásbocsárdon
Nagyszülők	69,3	68,7
Szülők	41,7	45,1
Gyermekek	15,0	17,1

Az adatgyűjtés során adatközlőim végig a faluban laktak, a nagyszülők és a gyermekek generációjából mindenkinek a két falura korlátozódott a mindennapi tevékenysége, a szülők generációjára leginkább a paraszti életforma vagy a helybeli alkalmi munkalehetőség volt a jellemző, a férfiak közül néhányan azonban állandó alkalmazottak voltak, és munkahelyük a vasúthoz kötődött. A munkahelyek típusa természetesen meghatározza a mobilitási lehetőségeket, befolyásolja a kapcsolatok alakulását és az identitás kialakulását. A továbbiakban az elemzések során kitérek ezekre az összefüggésekre is.

2. A KÓDVÁLASZTÁS MINTÁI ÉS A NYELVCSERE

Elemzésemben az egyik legfontosabb szempontnak azt tartom, hogy a beszélők interakciós tevékenységének kontextusát saját beszélőközösségük kommunikatív normái szabják meg. A beszélőközösség (*linguistic/language community* vagy *speech community*) meghatározása és körülírása fontos szempont a különféle nyelvészeti jelenségek kutatásában, a szakirodalomban azonban különféle meghatározásokkal találkozhatunk. Labov meghatározásában a nyelvet beszélők bizonyos csoportja, akik bizonyos nyelvi szabályrendszereket és jellegzetességeket követnek. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egy beszélőközösség tagjai ugyanúgy beszélnek, hanem azt, hogy a nyelvhasználatukban a sztenderdtől történő eltérések, különbségek szabályszerűséget mutatnak, egységes mintázatba rendezhetők. Labov kutatásának eredménye, hogy a különböző társadalmi osztályokba sorolt New York-i beszélők egy beszélőközösséget alkotnak, hiszen oldottabb nyelvhasználatukban (például személyes élmények elmesélése során) eltérnek a sztenderd kiejtéstől (az alsó osztálybeliek 90 százaléka, míg a középosztálybelieknek a 15 százaléka), a kötöttebb beszélgetésekkor pedig mindannyian igyekeznek követni a sztenderd szabályait (ez az alsó osztályba tartozó beszélők 90 százaléka és a középosztálybeliek 100 százaléka sikerült). Tehát: a sztenderd minden egyes beszélő számára magasabb értéket képvisel, mert amikor jobban odafigyelnek a beszédükre, inkább azt követik. A beszédben megfigyelhető szabályszerű eltérések hasonló mintázatot adnak ki minden társadalmi osztályban, és ez jelzi, hogy ebben a vonatkozásban közös normarendszer alapján működő beszélőközösséget alkotnak.

Leonard Bloomfield 1935-ben a strukturalista nyelvészet kapcsán leszögezte, hogy az egyes személyeknek a beszélőközösségekbe való sorolása nem lehet esetleges, a besorolás azonban olyan nehézségekbe ütközik, amely a beszélőközösség természetének meghatározásából ered. Hiszen két személy nem beszél egyformán, sőt, ugyanazon személy különböző alkalmakkor sem beszél ugyanazt a nyelvet (idézi Duranti 1997: 79). A formális grammatika ezt a variabilitást mellőzte azáltal, hogy homogén és idealizált közösséget írt le, a szociolingvisták viszont éppen a variabilitást tették meg vizsgálatuk tárgyává. Labov kutatásainak egyik fontos alaptétele, hogy a beszélőközösséget a közös normarendszerhez való tartozás határozta meg. A nyelvi változók egységessége és ezeknek az értékelése határozza meg tehát a New York-i őshonos beszélőközösséget szemben a másutt született New York-i lakosokkal. Labov kritikusan

(Dorian 1982, Romaine 1982) azonban azt hangoztatták, hogy a kritérium kizárja azokat, akik magukat egy beszélőközösség tagjainak vallják (akkor is, ha nyelvhasználatuk vagy nyelvi értékelésük különbözik a csoport nagy részétől). Dorian példájában beszámol arról, hogy a gael ún. félnyelvű beszélők nyelve eltér a tökéletes kétnyelvű beszélők nyelvétől, ennek ellenére az előbbieket is a beszélőközösség részének tartja. Indokolja ezt a beszélőnek a saját hovatartozásáról alkotott képe, ez a meghatározás pedig az Anderson által meghatározott képzelt közösségek (*imagined communities*) meghatározásához áll a legközelebb. Ebben a meghatározásban nincs is szükség a nyelvi norma vagy értékelés közösségi jellemzőként való használatára.

Egy újabb meghatározást John J. Gumperz adott, amiben teljesen elhagyja a nyelvi normákat vagy az elvárásokat, ehelyett a mindennapi társas érintkezés gyakorlatára és a beszédpartnerek meghatározására helyezi a hangsúlyt: egy nyelvi közösség olyan „társadalmi csoport, amely lehet egynyelvű vagy többnyelvű, és amelyet a társadalmi interakciók közös mintája tart össze és különböztet meg a tágabb környezetétől” (Gumperz [1968] 1990: 81). A nyelvi közösségek határait absztrahálás útján terjeszthetjük ki egészen nagy területi egységekre is. Ez a szemlélet alkalmazható leginkább azokra a helyzetekre, amikor különböző nyelvet vagy nyelvváltozatot használó közösségek élnek egymás mellett. A kétnyelvűség-kutatások rengeteg példát hoznak olyan helyzetekre, amikor egy településen vagy egyetlen családon belül a különböző korú, nemű vagy státusú személyek egymástól eltérő nyelvi kompetenciával rendelkeznek. Hasonló nyelvi rendszerekben a beszélők olyan rugalmasan kezelik a kódváltást, ami egynyelvű közösségből jövők számára (már amennyiben beszélhetünk homogenitásról akár egynyelvű közösségeken belül is, hiszen a regiszterek váltogatását is tekinthetjük kódváltásként) időnként teljességgel követhetetlen, a többnyelvű közösségek tagjai számára viszont teljességgel természetesnek hat.

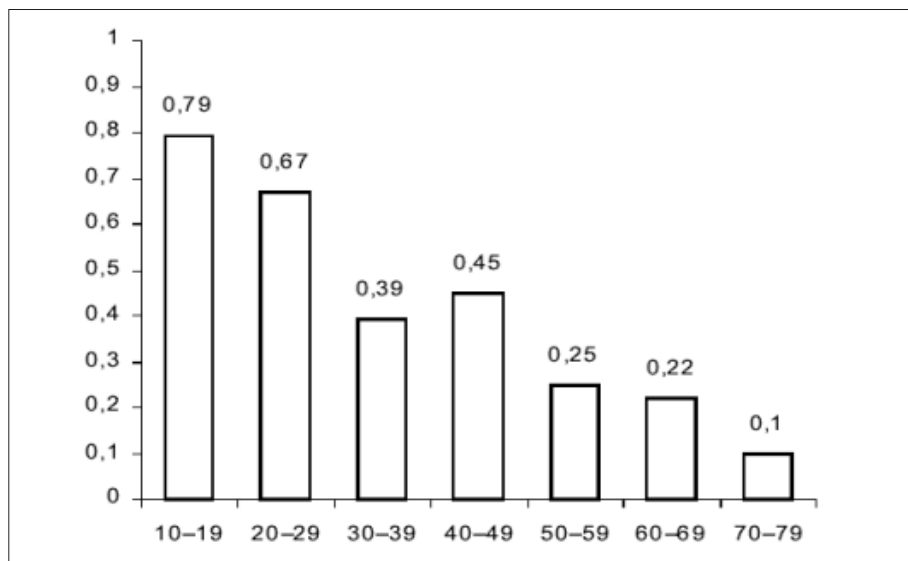
Duranti (1997: 82) olyan meghatározást ajánl, amely éppen a beszélőközösséget teszi meg a vizsgáldás tárgyává, és nem tekinti azt a priori adotttnak: „...bizonyos embercsoportok által kezdeményezett kommunikációs tevékenység határozza meg a beszélőközösségeket”. A definíció hangsúlyozza a nyelvkonstruáló erejét, amely nem egyszerűen feltételez egy közösséget, hanem megépíti azt. Ebben a megfogalmazásban az általános nyelvészeti megfigyelés feladata elsősorban az, hogy megfigyelje a beszélőközösségen belüli kommunikációs stratégiák mindennapos alkalmazását. Ennek a vitának a tanulságait felhasználva végeztem szociolingvisztikai megfigyeléseimet.

A jelen fejezet célja leírni a kódválasztás mintáit Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon, felhasználva azt az adatbázist, amelyet a két faluban összesen 10 család bevonásával készítettem. A kódváltás egyéni stratégiáit azután tárgyalom, hogy a két beszélőközösség kódválasztásának általánosabb mintáit felvázolom. A fejezet további három nagyobb egységből áll: legelőször megvizsgálom a családokon belüli három generáció – nagyszülők, szülők és gyermekek – kódválasztását, ami elsősorban a nyelv(ek) beszédpartnerek szerinti megválasztását jelenti. Erre az elemzésre alapozva a kódválasztási mintákat foglalom össze, és a beszélőket nyelvi viselkedésük alapján csoportokba sorolom. A vizsgálatnak az a célja, hogy meghatározhassuk, hogy a hasonló nyelvi viselkedés feltételezi-e a társadalmi dimenzióban található különböző jellemzők hasonlóságát. A harmadik részben pedig azt vizsgálom meg, hogy a beszélők magyar és/vagy román nyelvi kompetenciája hogyan aktiválódik a különböző beszédhelyzetekben.

2.1. HÁROM GENERÁCIÓ KÓDVÁLASZTÁSA

Chambers – Trudgill (1998) a nyelvi változás kétfajta szociolingvisztikai vizsgálatát különbözteti meg: a valósidő-elemzést, illetve a látszólagosidő-vizsgálatokat, és bemutatja ezeknek együttes felhasználását. A kutatók az ilyen „látszólagosidő-vizsgálatok eredményeit, az azonos időben különböző korcsoportokhoz tartozó adatközlőktől felvett adatokat használták fel ahhoz, hogy a nyelvi változás valóságos időben zajló folyamataira következtessenek. Ezek a vizsgálatok később kiegészültek a nyelvi jelenségeket több időpontban, például egyazon felmérést 20 éves időközönként megismétlő valóságosidő-vizsgálatokkal” (Bodó 2004: 138-9).

A látszólagos idő alkalmazásának egyik klasszikus példája Gal (1979) elemzése. Vizsgálata abból a felismerésből indult ki, hogy a szociolingvisztikai változók vizsgálatához hasonlóan a nyelvválasztási szokások változása is elemezhető a szinkroniában. A közösség különböző generációinak egy adott időpontban felmért eltérései tehát esetenként magukban hordozzák az időbeliség aspektusát, és folyamatban lévő (egyirányú) változásként értékelhetők. Az ilyen típusú megoszlásra mutat példát az alábbi ábra, amely Felsőőr hét korosztályának nyelvhasználatát szemlélteti.

1. ábra. A német nyelv használata hét felsőöri korcsoportban, 1974. (N = 32)
(Gal 1979: 158; 6.1. ábra alapján)

Az értékeket a különböző beszédpartnerekkel folytatott interakciók tipikus nyelve alapján lehet kiszámítani, és az ábra szerint a nyelvi érintkezések választott kódja az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva egyre inkább a német lesz. Így például a legfiatalabb korosztály beszélői, a 10-19 évesek beszédpartnereikkel átlagosan mintegy 80 százalékban beszélnek németül és csak 20 százalékban magyarul. Ettől élesen különbözik az 50 évesnél idősebb beszélők nyelvi viselkedése: ők nyelvi interakcióik nagy többségében a magyar nyelvet választják a társalgás kódjának.

Saját kutatásomban hasonló vizsgálatot végeztem, az adatok megjelenítésénél azonban az életkor mellett a beszélők neme szerinti csoportosítást is elvégeztem. Kérdésem az volt, hogy van-e valami szabályszerűség abban, ahogy ezek a kétnyelvű beszélők megválasztják, hogy kivel milyen nyelven beszélnek. Korábbi kutatások alapján azt feltételeztem, hogy az általam vizsgált két faluban is felfedezhetőek ezek a szabályszerűségek.

A szabályszerűséget egy implikációs skála mutatja. A skálán a vizsgálatban részt vevő személyek függőlegesen lesznek felsorolva, a vízszintes tengelyen pedig a családhoz tartozó és a családon kívüli beszédpartnerek szerepelnek. Szintén feltüntettem a megkérdezettek korát, a családon belüli státusát és a beszédpartnerekkel való kapcsolatát (családi vagy családon kívüli). Az álta-

lam összeállított implikációs skála legelső jellegzetességére már a szerkesztésnél felfigyelhettem. Li Wei (1994) skálájának mintájára kezdtem el a sajátomat lejegyezni, ám a beszédpartnerek sorba állításánál azt kellett tapasztalnom, hogy az általa vizsgált kínai közösséggel ellentétben Buzásbocsárdon és Alsókarácsonfalván nem a beszédpartnerek generációs jellegzetességeinek vonatkozásában különböznek a kódválasztási preferenciák, hanem a családhoz tartozó és a családon kívüli beszédpartnerekkel használt stratégiák között húzható meg a választóvonal. Ez azt jelenti, hogy a Li Wei által vizsgált kínai közösségben a skála bal oldalára kerülnek a nagyszülők generációjába tartozók (pl. 1: nagymama, 2: nagymama generációja, nő, 3: nagypapa, 4: nagypapa generációja, férfi stb.), míg a jobb oldalon a gyermekek generációját ábrázolja. Az általam ábrázolt skálán a bal oldalra csoportosított generációk szerint az összes családtagot (1-6), míg a skála jobb felére ugyanezen elv szerint a családon kívüli beszédpartnereket. A függőleges tengelyen az előfeltevéseknek megfelelően a vizsgált személyek kora nagyjából csökkenő tendenciát mutat, ami implikálja a magyar–román (MR) kétnyelvű megnyilvánulási szituációk gyakoribb előfordulását a szülők és a gyermekek generációjának esetében.

A családtagokra vonatkozó lista konkrét személyekre vonatkozik, az üresen maradt helyek azt jelentik, hogy a kérdés nem releváns az adott helyzetben (vagy azért, mert a személyre önmagára vonatkozna, vagy pedig azért, mert a családban nincs ilyen jellegű kapcsolat: ha például egy családban a gyermekek generációjában nincs lány, a rá vonatkozó cellák üresek). A családon kívüli beszédpartnerek viszont típusokat jelölnek. Hat kategóriát különítettem el a családon kívüli beszédpartnerek szerint, és ezek a közösségi státust is jelentik. A hagyományos közösségi modell szerint általában a szülők generációjának van a legnagyobb presztízse, ezen belül is a férfiaké nagyobb, mint a nőké. Általában a férfiak a család fenntartói, közöttük kevesebb a munkanélküli, mint a nők esetében és a paraszti életformához is sokkal kevésbé kötődnek. A családon kívüli beszédpartnertípusok éppen ezért jelezhetik a beszélőhöz viszonyított magasabb vagy alacsonyabb státust.

Az implikációs skála alkalmazásának egyik előnye az, hogy a benne elhelyezett személyek nyelvválasztási szokásai implikációs sajátosságokat mutatnak. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható az is, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet használ (Gal 1992: 51 és Kontra 2000: 69). Ha a táblát vízszintesen olvassuk, egy-egy beszélő nyelvválasztását látjuk. Ha tudjuk például, hogy az X sorszámú beszélő a vele egykorúakkal általában magyarul és románul is beszél, akkor tudhatjuk,

hogy a tőlük balra eső beszédpartnereivel (nagy szülők generációja) valószínűleg magyarul, a jobbra esőkkel (gyermek generációja) pedig románul beszél.

Feltüntettük tehát a skálán az egyéni beszélőket és a beszédpartnereiket, így lehetőség nyílik arra, hogy ábrázolni tudjuk a társadalmi és stílusbeli dimenziókat. Kétfajta fontos információt nyerhetünk ezáltal: egyrészt csoportosítani tudjuk azokat a beszélőket, akik hasonló nyelv választási stratégiát használnak, másrészt fény derülhet egyetlen beszélő beszédpartnerfüggő preferenciáira is. A skála tehát a függőleges tengelyen ábrázolja a kiválasztott beszélőket, a vízszintes pedig a beszédpartnereket. A skála felső felében azokat találjuk, akik a legtöbb (típusú) beszédpartnerrel magyarul (M) beszélnek, legalul pedig azok, akik a legtöbbször a román (R) nyelvet használják. A beszédpartnereket szintén csoportosítottam aszerint, hogy a vizsgált egyén milyen nyelvet használ velük. Azokat, akikkel jobbra a magyart használják, a skála bal felére csoportosítottam, és ennek mintájára a skála jobb felére azokat, akikkel nagyobb számban érintkeznek románul. Ezért az M használata azt jelenti, hogy szabályszerűen ettől a beszédpartnertől balra mindenkivel az M az érintkezés nyelve, míg a R azt jelöli, hogy az adott beszédpartnertől jobbra minden nyelvi preferencia román nyelvű lesz. Középen vannak feltüntetve azok, akik mindkét nyelvet használják, illetve azok a beszédhelyzetek, amelyekben a kódváltás előfordulhat. A kódválasztásban észlelt kivételeket * jelöli; ezek általában nem mérhető adatok, viszont fontos információt nyújtanak az egyéni két nyelvvégben megnyilvánuló gyakorlatról.

A vegyes nyelvhasználati kód elkülönített elemzése hátrányokkal is járhat (Bodó 2004). Ezek abból adódnak, hogy nem tudjuk pontosan, mit is jelent, ha egy-egy beszélő valamelyik beszédpartnerével mindkét nyelvet használja. Gal (1979) értelmezésében a magyar–német (MN) kód azokat az eseteket jelöli, mikor nem jósolható meg előre, hogy a beszélő melyik nyelvet fogja választani, és egyben az sem állítható bizonyosan, hogy a kódválasztást követően a beszélő nem vált át a másik nyelvre ugyanabban a beszédhelyzetben. Gal csak a résztvevő megfigyeléssel nyert adatok bemutatásánál tér ki arra a kérdésre, hogy milyen nyelv választási stratégiákat tekintett magyar (M), vegyes (MN) vagy német (N) kategória alá tartozónak (1979: 119). Adatközlői nyelv választást csak akkor jelölte az M vagy N szimbólummal, ha a megfigyelés során egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán fordult elő a másik nyelv használata. Értelmezésemben az MN használata ennél összetettebb nyelvi viselkedést tételez fel, ekkor viszont nem jósolható meg előre, hogy két beszélő melyik nyelvet használja, ha érintkezésbe lépnek egymással. Ezekben a helyzetekben jellemző

– de nem kizárólagos – a kódváltás, a két nyelv váltakozó használata egyazon beszélő megnyilatkozásán belül. Susan Gal implikációs skálájától az általam összeállított skálák elsősorban annyiban különböznek, hogy nem kizárólag megfigyelésen alapulnak, hanem félstrukturált interjú alapján összegyűjtött adatok, amelyeket a résztvevő megfigyeléseim eredményeivel vetettem össze.

*

Az alábbi táblázatokban összefoglalva látható, hogyan rendezhető egymás mellé az összes beszélő. Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd beszélőközösségei külön táblázatokban szerepelnek, és már első pillantásra is jelentős eltéréseket láthatunk a magyar és a román nyelv használatát illetően. Világosan kitűnik a táblázatból, hogy Alsókarácsonfalván senki nem használ tisztán magyar kommunikációs kódot, és a magyar–román vegyes kód használata nagyjából a bal felső sarokban fordul elő, ami azt jelzi, hogy a magyart esetenként a családban használják, és használói főként az idősebb generációhoz tartoznak. Korábban említettem, hogy a *-gal jelölt esetek azok, amelyek bővebb magyarázatra szorulnak, részletes tárgyalásukra a továbbiakban az egyes generációk kódválasztása kapcsán térek ki.

A buzásbocsárdi összesítő táblázat a kódválasztás intergenerációs stratégiai alapján az előzőnél differenciáltabb képet mutat. A magyar nyelvet sokkal többen, mindhárom generációban használják, és mind a családon belüli, mind pedig a családon kívüli nyelvhasználatra jellemző a vegyes kód használata. Az intergenerációs különbségek viszont sokkal nagyobbak, mint alsókarácsonfalvai adatközlőim esetében.

Az implikációs skálák segítségével felvázolt kétnyelvűségi állapotokat, valamint a nyelvi preferenciák csoportjellemzőit a beszélők generációk szerinti bemutatásával is szemléltethetjük. Előrebocsáthatjuk, hogy a kódválasztás szülői generációjában mutatja a legnagyobb változatosságot a beszédpartner függvényében, míg a nyelv szimbolikus értéke a legidősebbek és a konfirmáció előtt álló fiatalok esetében nyilvánul meg.

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	Sz1f	46	-	R*	MR	-	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	45	-	R*	-	MR	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR
24	Sz5f	45	MR	-	R*	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
8	N2n	67	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
13	N3n	70	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
18	Sz4f	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R
21	Gy4n	14	-	-	MR	MR	MR	MR	R	R	MR*	MR*	R	R
23	N5f	71	-	-	R*	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R
12	N3f	72	MR	-	R*	R*	MR	-	R	R	R	R	R	R
19	Sz4n	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
20	Gy4n	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
17	Gy3n	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
15	Sz3n	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
7	N2f	76	MR	-	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
14	Sz3f	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
26	Gy5f	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR*	MR*	R	R
1	N1f	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
9	Sz2f	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
10	Sz2n	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
4	Gy1f	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
5	Gy1f	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
6	Gy1f	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
16	Gy3n	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
11	Gy2n	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R
22	Gy4f	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
25	Sz5n	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: A három generáció nyelvhasználatá implikációs skálán ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyermek; a számok a család sorszámát jelentik 1-5; f: férfi; n: nő); C: a vizsgált személy kora; 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	N1n	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
18	N5f	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	N5n	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
2	Sz1f	56	M	-	MR*	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
20	Sz5f	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
4	Gy1f	24	M	-	M	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
21	Sz5n	42	M	M	-	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	47	M	-	-	MR*	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
7	Sz2f	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
8	Sz2n	55	-	-	-	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	Sz3f	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	Sz3n	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
9	Gy2n	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	Gy2n	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
6	Gy1n	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
5	Gy1f	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
22	Gy5n	18	MR	MR	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
15	N4n	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R
23	Gy5f	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
24	Gy5f	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	MR*	MR*
17	Gy4f	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR*	MR*	MR*	MR*
16	Sz4n	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R

Buzásbocsárd: A három generáció nyelvhasználata implikációs skálán ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyermek; a számok a család sorszámát jelentik 1-5; f: férfi; n: nő); C: a vizsgált személy kora; 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

2.2. KÓDVÁLASZTÁS A SZÜLŐK GENERÁCIÓJÁBAN

A kódválasztási stratégiák generációkra lebontott vizsgálatát a szülők generációjával kezdem, ezt követi majd a gyermekeké, hiszen ebben a két generációban található a legtöbb eltérés az implikációs skála alapján várt eredményektől. A beszélők kódválasztási preferenciáit beszédpartnerek szerint ábrázoltam, ugyanakkor feltételezhető, hogy a nyelven kívüli tényezők (mint például a beszédtema és a környezet) implicit módon megjelennek, és sok esetben segítik a nyelvi jelenségek megértését.

Két dologra érdemes figyelni a táblázatokban: egyrészt arra, hogyan különül el a családi szinten használt nyelv (1–6 számú beszédpartnerek) a családon kívülitől (7–12 számú beszédpartnerek), másrészt fontosnak tartom azt megvizsgálni, hogyan befolyásolja a beszédpartner kora a szülők kódválasztását. A táblázatok kíséző rövid leírásokban a kódválasztási minták variációit adom meg.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	46	-	R	-	MR	-	R	MR	MR	MR	MR	MR	MR
3	45	-	R	MR	-	-	R	MR	MR	MR	MR	MR	MR
24	45	MR	-	R	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
18	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R
19	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
15	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
14	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
9	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
25	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R
10	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: szülők generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek: 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

A fenti táblázatban öt család felnőtt beszélőit, a szülőket, úgy csoportosítottam, hogy a kódválasztás szerinti elrendeződés tükrözze a mind a helyszín szerinti (családi, illetve családon kívüli), mind pedig a beszédpartner szerint kialakított kódválasztási stratégiát. Ebben eltértem az életkor szerinti felsorolástól (Gal 1979, Li 1994), mert így világosabban látható, hogy a magyar nyelvhasználatot nem tekinthetjük kizárólag korfüggőnek. Ennek ellenére megfigyelhető egy életkor szerinti csökkenő tendencia, de ennél fontosabbnak tűnik a családok szerinti elrendeződés. Így az egyes családok tagjai egymás mellé kerülnek (2. és 3., 18. és 19., 15. és 14. sorszámú beszélők közvetlenül követik egymást, míg a 9. és 10. egymás közelében vannak).

Láthatjuk, hogy a házastársak a családon belüli nyelvhasználatot nagyjából azonos mintára alakították ki: ezt követhetjük a 2. (férfi) és 3. (nő) beszélők esetében, akik a nagyapával és fiaikkal is románul beszélnek, így mindketten eltérnek attól a mintától, amit az implikációs skála alapján várnánk. A nagyapa hallássérült, felnőttkorában veszítette el hallását, és csak román nyelvű beszédet tud szájáról olvasni. A család három fiúgyermeké román tanuló, a családjuktól hosszú időn keresztül távol éltek, ezért a magyar nyelvtudásuk csak a töredékes megértésre korlátozódik. A család közlése alapján tudom, hogy különböző beszédhelyzetekben a magyar nyelvű üdvözlési formákat sem használják. A családon kívüli nyelvhasználatban ez a két beszélő használ vegyes kódot mindhárom generációval folytatott társalgásaikban. Erre két magyarázatot is találhatunk: a férfi tisztséget visel az egyházban, ezért ő is, a felesége is presztízs kérdésnek tartja a magyar nyelv használatát az egyházi színtéren. Ezenkívül befolyásolja kódválasztásukat a családon kívül, hogy a férfi családja magyar többségű településen él, ezért az oldalági rokonokkal mindketten magyarul beszélnek, fiaik viszont kizárólag románul.

Hasonló módon elemezhető a további három házaspár kódválasztása is, kivételnek tekinthetjük azonban azt a családot, ahol a házastársak vegyes házasságban élnek, és a magyar nemzetiségű apa (24.) a családdal együtt élő nagyanyával és fiúgyermekével is használja a magyar nyelvet társalgási kódként. Családon kívül pedig a nagyszülők és a szülők generációjába tartozó beszédpartnerekkel használ vegyes kódot, a gyermekekkel kizárólag románul beszél (ezt utóbbit meghatározza a környezetében levő gyermekek magyar nyelvtudásának hiánya is). Román nemzetiségű felesége (25.) kódválasztási stratégiája a román nyelv kizárólagos használatára korlátozódik.

A fenti példával ellentétben Buzásbocsárdon a magyar nyelv használata mindkét szintérre és mindhárom generációval választott kódra egyaránt jellemző:

Beszélő		Beszédpartnerei											
száma	kora	Családon belül						Családon kívül					
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	56	M	-	MR	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
3	47	M	-	-	MR	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
20	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
21	42	M	M	-	M	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
7	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
8	55	-	-	-	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
16	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R

Buzásbocsárd: szülők generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek: 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

Családon belül inkább a magyar nyelv kizárólagos használata a döntő, míg családon kívül vegyes kódot használnak. Ebben a táblázatban is megmarad a családok szerinti csoportosíthatóság, viszont nem mutatható ki egyértelmű összefüggés az életkor csökkenése és a magyar kódhasználat között. Két családot (2. és 3., illetve 20. és 21. sorszámú beszélők) különíthetünk el a többitől annak alapján, hogy ők a családon kívül is használják a magyar nyelvet a nagyszülők generációjával folytatott társalgásaikban. Ezekben a családokban azonban azt figyelhetjük meg, hogy a nők (3. és 21. számmal jelölve) mindkét nembeli gyermekeikkel vegyes kódot használnak.

További két családban (7. és 8., illetve 11. és 12. sorszámmal) a szülők családban használt magyar egynyelvű kódja élesen különbözik a családon kívül használt vegyes kódtól. A lakóhely közvetlen környezete lehet a meghatározó ebben az esetben, hisz a fent vizsgált család egy magyar többségű falurészben lakik, míg a vizsgálatban részt vevő többi család román többségűben.

Az ötödik család csonka család, az anya együtt él édesanyjával és fiával, és ő az, aki a tágabb környezete hatására kizárólag románul beszél minden típusú beszédpartnerével. Román nyelvű szakoktatásban vett részt, munkahelyén kizárólag románul beszél, elvált férje is román, ezért ezt a kódot preferálja családjá tagjaival is. A magyar nyelvhasználattal szembeni elutasító magatartása negatív megítélést vált ki falubeli magyar nemzetiségű rokonaiból vagy ismerőseiből.

A két faluban tapasztalt kódválasztási stratégiák különbözősége a felnőtt lakosság kétnyelvűségi állapotának egyénenkénti változatosságát is mutatja: Buzásbocsárdon egy kivételével minden szülő használja a magyar nyelvet családon belül, míg a családon kívüli nyelvhasználatban határozottan jelen van a román nyelv is. A nyelvi performanciával együtt a nyelvi kompetencia is sokkal nagyobb értéket mutat Buzásbocsárdon. Itt a szülők generációjában mindenki ír-olvas magyar nyelven, míg Alsókarácsonfalván csak egy férfi tud magyarul írni, két személy magyar nyelvű kompetenciája az olvasásra terjed (ám mindhárom esetben passzív kompetenciáról beszélhetünk), míg a többiek csak beszélni tudnak magyarul. A lakókörnyezet hatása mindkét faluban befolyásolja a nyelvhasználat alakulását, hiszen a kizárólagos vagy többségi román környezetben élők nyelvhasználatában a családon kívül hangsúlyosabb szerepet kap a román nyelv. A tágabb környezet nyelve esetenként bátoríthatja vagy gátolhatja családi szintén a magyar nyelv használatát is; erre mindkét faluban láthattunk példát.

2.3. KÓDVÁLASZTÁS A GYERMEKEK GENERÁCIÓJÁBAN

Az alábbi táblázatban a gyermekek generációjába tartozó alsókarácsonfalvai beszélők kódválasztási stratégiáinak variációit láthatjuk. Látszólag nincsen semmiféle összefüggés az életkor és a magyar kód preferálása között, a magyar nyelv csak néhány esetben és nagyon korlátozottan fordul elő a családtagokkal folytatott társalgások kódjaként, és csupán két esetben a családon kívüli nyelvhasználatban. A gyermekek generációjában egyetlen családon belül is változatos képet kaphatunk a kódválasztási preferenciákról. Ugyanabba a családba tartozik három beszélő is (20., 21. és 22. sorszámmal jelölve), akik azonban a táblázat különböző szintjein egymástól távol szerepelnek. Láthattuk, hogy szüleik (az előző táblázatban 18. és 19. számmal) nyelvhasználatára ugyanaz jellemző: családon belül egymással és gyermekeikkel is kevert kódot használ-

nak. Két legidősebb gyermekük (18 és 14 évesek) szüleivel ugyanúgy a kevert kódot használják, viszont egymással és legfiatalabb testvérükkel is kizárólag románul beszélnek. A 21. sorszámú lány (14 éves) konfirmációs felkészítése során viszont családon kívül is használja a vegyes kódot, hiszen neki a felkészítést vezető lelkésszel és annak szintén lelkész feleségével magyarul kell beszélnie. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 26. sorszámú beszélő esetében is, aki családjában a nagymamájával vegyes kódot használ.⁵ A nagyszülők és unokák társalgásaiban általában a nagyszülők vegyes kódú MR megnyilatkozása-ira az unokák románul felelnek. Azonban mégsem a nagyszülők generációja tűnik nyelvmegtartónak, hiszen a szülők generációjában többen használják a magyart családon belül, ám egyértelmű és közvetlen átöröklésről nyilván ez esetben sem beszélhetünk. A magyar nyelvhasználat azonban nem terjed ki az olvasásra vagy írásra, mivel a szülők generációjába tartozó beszélők közül senki nem járt magyar tannyelvű iskolába.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
21	14	-	-	MR	MR	R	R	R	R	MR	MR	R	R
20	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
17	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
26	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR	MR	R	R
4	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
5	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
6	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
16	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
11	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R
22	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: gyermekek generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

Buzásbocsárdon három mozzanatban ragadhatók meg a kódválasztási stratégiák intergenerációs különbségei, és ezeket a kétnyelvűség különböző állapotaiként egy kontinuum mentén lehet ábrázolni. Első mozzanatként a családban a nagyszülőkkel és a szülőkkel használt magyar nyelv mellett megjelenik a testvérekkel használt MR kód, ezzel együtt pedig a családon kívüli nyelvhasználatra leginkább jellemző a kevert kód. Ezt három beszélőnél is megfigyelhetjük. A kétnyelvűségi helyzetekre oly jellemző vegyes kód preferálása a családi szintén a beszédpartner kora szerint oszlik meg: a nagyszülőkkel folytatott kommunikáció magyar nyelven zajlik, míg a szülőkkel és testvérekkel a vegyes kódot használják, miközben az MR kód használata jellemző a családon kívül is. Az aktuális kétnyelvűségi keresztmetszeten a kontinuum végén találhatók azok a beszélők, akiknél megjelenik a tisztán R kód családi nyelvként használt funkciója, ez esetben is a testvérekkel folytatott társalgások nyelve a román, családon kívül pedig minden beszédpartnerrel ezt használják.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4	24	M	-	M	M	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
9	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
6	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
5	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
22	18	MR	MR	MR	MR	-	R	MR	MR	MR	MR	R	R
23	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
24	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
17	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR	MR	R	MR

Buzásbocsárd: gyermekek generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

Az implikációs skála azt szemlélteti, hogy egy generációs változást sikerült megragadni, pontosabban azt, ahogyan a családon kívül használt nyelvi kód befolyásolja a családon belüli kódválasztást. Ennek magyarázatát viszont a társadalmi kapcsolathálónak a nyelvválasztási preferenciákra gyakorolt hatása adja: a családon kívüli kapcsolatokra tipikusan jellemzőek azok a kötődések, amelyek az idősebb szomszédokkal vagy ismerősökkel kötik össze a beszélőt (ezek a kapcsolatháló elemzésénél az interaktív kapcsolatokat jelentik), míg a tábla jobb felében vannak azok a kapcsolatok, amelyek között több lehet a kölcsönösségen alapuló kötődés. Láthatjuk, hogy a tiszta román kód leg hamarabb a barátok, iskolatársak vagy egyéb közösségek tagjaiból álló csoport esetében kezd preferált kód lenni, és a családban szintén a gyermekek generációjának nyelvi kódja lesz, hiszen a testvérek általában a kölcsönösségen alapuló kapcsolatháló részei, míg a szülők vagy nagyszülők sokkal kevésbé. A kölcsönösségen alapuló kapcsolatok határozzák meg a beszélő csoportidentitását, így többek között a nyelvi viselkedését is. Ha ezekben a kapcsolatokban normatívvá válik a MR vegyes kód használata, az megjelenik a beszélőnek más beszédpartnerekkel használt kódjaként is. Ezt a jelenséget az elemzés következő részeiben részletesen bemutatom.

Egyfajta időszakos nyelvi revitalizáció⁷ figyelhető meg a 13-14 éves gyermekek esetében, azaz a magyar nyelv mindennapi használatát érintő pozitív fejlődés tapasztalható a fenti táblázatban a 17. sorszámú beszélő nyelvi viselkedésében. Miközben közvetlen és tágabb környezetében dominánsan a román nyelvet használja, a vizsgált beszélő számára a magyar nyelv funkcionális szerepe az egyházzal kapcsolatos tevékenysége hatására időszakosan megnő. Alsókarácsonfalván szintén ennek a korcsoportnak a nyelvhasználatában jelenik meg és kap hangsúlyosabb szerepet a magyar nyelvű kód, ez azonban nincs hatással a többi szintérhez vagy beszédpartnerhez köthető kódválasztásra. Feltételezhető, hogy a családból érkező etnikai támogatottság hiányában a konfirmációt követően a magyar nyelvű megnyilatkozások száma mindkét közösségben csökken. A generációs változáson belül az életkorhoz köthető változás specifikus esete így módon tipizálható, hiszen ugyanabba a generációba tartozó, ám idősebb beszélők hasonló múltbeli nyelvi viselkedésről tudtak beszámolni.

2.4. KÓDVÁLASZTÁS A NAGYSZÜLŐK GENERÁCIÓJÁBAN

A gyermekek generációjához hasonlóan a nagyszülők is a szülők generációjában vizsgált személyekhez köthetők, ők a szülők generációjában bemutatott személyek szülei vagy a beszélő házastársának szülei. Míg a gyermekek kódváltási stratégiái általában erősen függnék szüleik nyelvi szokásaitól, e két faluban a nagyszülők is aktív szerepet játszanak a fent tárgyalt időszakos nyelvi revitalizációban. Ők azok, akik esetenként már kiskoruktól kezdve magyarul beszélnek unokáikhoz, esetleg azokat magyarul beszéltetik. Ezzel a szokással egy későbbi időszakra akarják felkészíteni, amikor a gyermeknek egyebek között magyar nyelvi tudásáról is a vallási közösség előtt kell beszámolnia, ezzel viszont nem csak magát, hanem a családját is képviseli.

A nagyszülők generációjának nyelvi stratégiája hagyományosan az otthon nyelvének legkonzervatívabb változatát képviseli, hiszen a kétnyelvű közösségekben a nagyszülők azok, akik a legkevésbé beszélik a többség nyelvét. Ennek több oka is lehet: a bevándorló közösségek esetében azt említik, hogy a felnőtt emigránsok L2 nyelvtudása nem felel meg a befogadó közösség nyelvi elvárásainak, ezért a kisebbségek ezen tagjai saját etnikai csoportjukhoz kötődő, belterjes kapcsolatokat tartanak fent. Az őshonos kisebbségek tagjainak nyelvi szokásai a beszélőközösség nyelvi és általános értelemben vett társadalmi változásával állnak összefüggésben. Általában a magas etnikai alapon szerveződő és a kortárs index összefüggései azt jelzik, hogy a legidősebbek saját generációjuk (és általában etnikai csoportjuk) normáival azonosulnak, és esetünkben is ők azok, akik a többi generációhoz képest a legtöbb magyar személlyel tartanak fent kölcsönösségen alapuló kapcsolatot, ami általában meghatározza az etnikai identitást.

Alsókarácsonfalván a nagyszülők házastársaikkal és néhány esetben az unokáikkal, illetve egyetlen esetben az apával beszélnek magyarul. A családon kívüli magyar kódválasztás csak két beszélő nyelvi viselkedésében tapasztalható, és csakis a saját generációjukba tartozó beszédpartnerekkel használják a magyar kódot. A magyarnak a románhoz viszonyított preferálása az alábbi táblázat alapján sem mutat hasonló stratégiát az ugyanazon családba tartozó beszélők (7. és 8., illetve 12. és 13. sorszámmal) nyelvi viselkedése között. Ez az észrevétel, valamint a többi generáció esetében is észlelt nyelvhasználatbeli különbségek alapján feltételezhető, hogy Alsókarácsonfalván a nemek szerinti vizsgálat is tipizálható, és adalékkal szolgál a kódválasztási preferenciák magyarázatához.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8	67	-	MR	R	R	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
13	70	-	MR	R	R	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
23	71	-	-	R	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R
12	72	MR	-	R	R	MR	-	R	R	R	R	R	R
7	76	MR	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
1	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: nagyszülők generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek 1: nagyanya; 2: nagyapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

A fent vázolttól radikálisan eltérő helyzetet mutat a buzásbocsárdi elemzés. Voltaképpen két tipikus kétnyelvűséggel állunk szemben, az egyikben a beszélők (összesen két nő és egy férfi) magyar egynyelvűekként viselkednek, a másokban pedig egy másodnyelv-domináns kétnyelvű beszélő kódválasztási szokásait láthatjuk. A kettő között a kétnyelvűség kontinuumán többféle típus is előfordul, de az összegyűjtött mintában csak ezt a kettőt tudjuk ábrázolni.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
18	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
15	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R

Buzásbocsárd: nagyszülők generációjának kódválasztása

Beszédpartnerek 1: nagyanya; 2: nagyapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

A kódválasztási stratégiák ábrázolása mellett a fenti táblázatok, valamint a többi generációnak a nagyszülőkkel szembeni nyelvi viselkedése alapján azt láthattuk, hogy a különböző beszélők minden esetben vegyes MR kódot használnak azokkal, akik maguk is mindkét nyelvet használják a mindennapi kommunikáció során, és többnyire magyarul beszélnek azokkal, akik csak a magyar nyelvet használják. Ezzel pedig igazolódni látszik az a szociolingvisztikai tétel, miszerint a beszélők a beszédpartnereik személyének függvényében preferálnak bizonyos nyelvi kódokat. Figyelembe kell vennünk, hogy a nagyszülők nem egynyelvűek, hanem román nyelvi tudásuk passzívan ugyan, de létezik; ezért történhet meg az, hogy míg a nagyszülők unokáikkal csak magyarul beszélnek, addig az unokák vegyes kódot használnak a nagyszüleikkel (lásd például a 22., 23., 24. sorszámú unokák nyelvi preferenciáját a 18. és 19. számú nagyszülőkkel). A beszédpartner szociolingvisztikai tulajdonsága mellett azonban a kódválasztást a beszélők társadalmi jellemzői (a beszélők neme és kora) is befolyásolják. A fejezet következő részében az egyéni kódválasztást tágabb kontextusba helyezem.

2.5. A KÓDVÁLASZTÁS TIPOLÓGIÁJA ÉS A SZOCIOLINGVISZTIKAI VÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az előbbi alfejezetekben tárgyalt kommunikációs minták elemzése alapján a következő kódválasztási stratégiákat különböztethetjük meg: a családon belüli kódválasztásra jellemző négy típus, amely tovább bővíülhet a családon kívüli beszédpartnerekkel folytatott kommunikációban.

Elméletileg a három generációban hat beszédpartnerrel választott kód variációinak száma nagyon nagy lehetne, de a családon belül használt kódok a 26 beszélő esetében az alább felsorolt típusok valamelyikébe illik. Az alábbi táblázatok négy típusa Alsókarácsonfalván a következők szerint alakul:

- (1) az első típusba tartoznak azok a balansz kétnyelvű beszélők, akik minden beszédpartnerükkel a vegyes MR kódot használják;
- (2) (3) a második és harmadik típus dominánsan RM kétnyelvű;
- (4) a negyedik kizárólagosan román nyelvű.

Ha a beszédpartnerek generációk szerinti megoszlását és a választott kód összefüggéseit vizsgáljuk, olyan mintát kapunk, amely eltér a klasszikus nyelvcsere-állapotok leírásától. Családon belül a balansz magyar–román kétnyelvűség

minden korosztályba tartozó beszédpartnerrel folytatott társalgást meghatároz, és az aszimmetrikus kétnyelvűségi állapot megjelenése nem a gyermekekkel folytatott beszélgetések nyelve lesz, hanem elsősorban a szülőkkel alkalmazott kódválasztásra jellemző, ezt követően pedig a gyermekekkel és szülőkkel is ezt a kódot választják. A nyelvcsere lezárulását jelenti az a nyelvi állapot, amikor a beszélők minden beszédpartnerükkel a román kódot használják.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag-életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	2	28,5
2. típus	MR	MR	R	R	MR	MR	5	65
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	9	38,11
4. típus	R	R	R	R	R	R	10	26,8

Alsókarácsonfalva

Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú

A következő táblázatban a fenti folyamatnak egy háromlépcsős változatát láthatjuk szintén négy típusba sorolva. A családon kívüli nyelvhasználatra egyáltalán nem jellemző a balansz kétnyelvűség, a típusok mindegyikében legalább egy generációba tartozó beszédpartnerekkel kizárólag a román kód jellemző. Az első típusba sorolhatók azok a beszélők, akik családon kívül a nagyszülők és szülők generációjába tartozó felnőttekkel a vegyes kódot használják, a gyermekek generációjába tartozókkal viszont kizárólag románul beszélnek. A nyelvcsere folyamatának következő állomása két típusból áll. Erre az állapotra jellemző, hogy a beszélők két generációval folytatott társalgásaikban kizárólag a románt használják (vagy a nagyszülők és gyermekek generációjával, vagy a szülők és gyermekek generációjával). Az előbbi logika alapján erre a kategóriára jellemző az, hogy a nagyszülők generációjával használt nyelvi kód a vegyes, a szülők és gyermekek kategóriájába tartozókkal pedig a román (lásd az alábbi táblázatban a 3. típust), viszont létezik egy olyan kategória is, amely éppen az időszakos nyelvi revitalizáció következtében családon kívül a felnőttek generációjával beszél magyarul is (lásd a 2. típust). Az utolsó típus természetesen itt is a lezárt nyelvcsere-tükrözi, amikor minden beszélővel használt nyelvi kód a román.

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag-életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	3	45,3
2. típus	R	R	MR	MR	R	R	2	14
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	2	68,5
4. típus	R	R	R	R	R	R	19	36,4

Alsókarácsonfalva

Beszédpartnerek 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyermekek generációja, lány; 6: gyermekek generációja, fiú

A két táblázat segítségével egy alapvető szociolingvisztikai állítást is igazolhattunk: a kisebbségi nyelv a családi színtéren marad meg akkor is, ha a családi színtéren kívül már egyetlen beszédpartnerrel sem használják. Bizonyíték erre egyrészt az, hogy Alsókarácsonfalván a családi kódhasználatban két beszélő esetében megtalálható még a balansz kétnyelvűség, családon kívül már egyáltalán nem. Másrészt azt láthatjuk, hogy a családon kívüli kódválasztásban a román egynyelvűekként viselkedők száma gyakorlatilag megduplázódik, a beszélők átlagéletkora pedig 26,8-ról 36,4-re nő.

Buzásbocsárdon a négy típus jellemzői a következők: családtagokkal az első típusba tartozó beszélők mindig a magyar kódot használják. A második és harmadik típusban a gyermekek és a szülők generációjával választott vegyes kód fokozatosan jelenik meg, és a kétnyelvűvé válás folyamatának logikájaként először a gyermekekkel folytatott társalgások nyelvbe kerül be a román kód, a többi generációk nyelvi jellemzői pedig nem különböznek az egynyelvű állapottól. A családi nyelvhasználat másik jellemzője, hogy nem találjuk benne a balansz kétnyelvűség nyomait, viszont a 3. típusban ugyanúgy két generációval folytatott társalgásokban jelenik meg a román kód, mint az előzőben a vegyes nyelvhasználat. Ha a családi nyelvhasználatban lezajló nyelvcserét egy kontinuumon ábrázolnánk, akkor a magyar egynyelvűségi állapot és a román egynyelvűségi állapot között három logikai lépés kimarad, ez pedig a nyelvcseré folyamatának felgyorsulását jelentheti.⁶

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag-életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	M	M	M	M	M	M	9	54,3
2. típus	M	M	M	M	MR	MR	4	27,7
3. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	5	21,6
4. típus	MR	MR	R	R	R	R	5	25,4
5. típus	R	R	R	R	R	R	1	35

Buzásbocsárd

Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú

	Beszédpartnerek						Beszélők száma	Átlag-életkora
	1	2	3	4	5	6		
1. típus	M	M	M	M	M	M	3	69
2. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	5	43,4
3. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	9	29,2
4. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	2	19,5
5. típus	MR	MR	R	R	R	R	1	68
6. típus	R	R	MR	MR	MR	MR	2	12,5
7. típus	R	R	R	R	R	R	2	25,5

Buzásbocsárd

Beszédpartnerek 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyermekek generációja, lány; 6: gyermekek generációja, fiú

A családi szinten kívüli nyelvhasználatban hét típus különböztethető meg: az első két típus ugyanaz, mint a családon belüli kódválasztás esetén, amikor a teljes magyar egynyelvű kód használatáról két generáció egyszerre vált át a kétnyelvű kód használatára, majd ezt követi a teljes kétnyelvűség, amely a beszélők és családtagjaik nyelvi kódjából hiányzik. A negyedik típus az, amelyben a gyermekek generációjának nyelvhasználatában megjelenik a tiszta román kód, míg a szülőkkel és nagyszülőkkel továbbra is vegyes kódot használnak a beszélők. A következő, ötödik típus ebbe a logikai sorrendbe il-

leszkedik, és a román egynyelvű kódot két generációval folytatott társalgásban választják, majd a hatodik típus itt is a nyelvi revitalizációt tükrözi két fiatal beszélő esetében. A legutolsó típusba tartoznak a román egynyelvűekként viselkedő beszélők, ám ebbe a típusba azonban csak két beszélő tartozik, ami a nyelvcserének egy nagyon lassú folyamatát vetíti előre.

Edwards (1986) és Li (1994) mintája alapján a következő alfejezetekben azt próbálom megvizsgálni, hogy az azonos kódválasztást preferáló beszélők szociolingvisztikai jellemzőik alapján is besorolhatók-e ugyanazon kategóriába. A fenti táblázatokba ezért került be az átlagéletkor; az újabb táblázatokban pedig a kódválasztás és a beszélők nemének összefüggéseit ábrázolom majd.

2.6. A BESZÉLŐK KORA MINT SZOCIOLINGVISZTIKAI TÉNYEZŐ

Egyes szociolingvisztikai elemzésekben a társadalmi osztály egészen pontos mutatókkal mérhető kategóriái (jövedelem, foglalkozás, iskolázottság), valamint a nyelvi változók között kerestek kapcsolatot. A nyelvi és társadalmi különbözőségek korrelációit olyan kategóriák elemzésével írták le, mint társadalmi csoportokba vagy kapcsolathálókbba való tartozás (Labov 1972a; Milroy 1980), a szimbolikus tőke és a nyelvi piac (Bourdieu – Boltanski 1975), valamint a helyi identitás (Labov 1972b), vagy pedig az etnicitás, a csoporttörténet és a társadalmi identitás (Labov 1972a). Mindezen munkák nem tulajdonítottak kiemelkedő fontosságot az életkor és nem szerinti kategorizálásnak.

Más munkákban az életkor megjelenik, és kontinuumként ábrázolják, amelyet nagyjából azonos hosszúságú szakaszokra bontanak fel, anélkül, hogy megvizsgálnák az adott életkori szakaszok egymáshoz való viszonyát vagy pedig az egyéni életút egyes állomásait, amelyek az életkort társadalmi jelentéssel töltik meg (Eckert 1996; 1997). A kronológiai értelemben mért életkor mellett megjelenhetnek az életút normatív állomásai (többek között az iskola, a munka, a házasság, a szülővé válás vagy a nyugdíjba vonulás (lásd még Sealey – Carter 2001)).

Ezzel ellentétben a jelen vizsgálatban nem korcsoportjuk szerinti csoportosításban szerepelnek a beszélők, hanem kódválasztási stratégiáik alapján soroltam be őket különböző csoportokba. Így bizonyos esetekben egymás mellé kerülhettek nagyon fiatal és nagyon öreg beszélők is. Ebben a helyzetben meg-

vizsgáltam, hogy milyen összefüggés állapítható meg a nyelvhasználat és a beszélők kora között, és arra kerestem választ, hogy azonos típusú kódválasztás azonos korcsoportba tartozókra jellemző-e vagy sem. Ezt akkor legkönnyebb megállapítani, ha kódválasztási típusokba sorolt beszélők életkora és a csoport átlaga közötti összefüggéseket összehasonlítjuk (lásd az alábbi táblázatokat).

	Beszélők száma	A csoport átlagéletkora	A csoportba tartozók életkora	
			Minimum	Maximum
Családtagokkal				
1. típus	2	28,5	14	43
2. típus	5	65	45	72
3. típus	9	38,11	13	76
4. típus	10	26,8	5	70
Családon kívül				
1. típus	3	45,3	45	46
2. típus	2	14	14	14
3. típus	2	68,5	67	70
4. típus	19	36,4	5	76

Alsókarácsonfalva: Az átlagéletkortól való eltérés mértéke az egyes kódválasztási típusokon belül

	Beszélők száma	A csoport átlagéletkora	A csoportba tartozók életkora	
			Minimum	Maximum
Családtagokkal				
1. típus	9	54,3	32	73
2. típus	4	27,7	18	47
3. típus	5	21,6	13	42
4. típus	5	25,4	12	68
5. típus	1	35		
Családon kívül				
1. típus	3	69	66	73
2. típus	5	43,4	24	56
3. típus	9	29,2	13	56

	Beszélők száma	A csoport átlagéletkora	A csoportba tartozók életkora	
			Minimum	Maximum
4. típus	2	19,5	18	21
5. típus	1	68		
6. típus	2	12,5	12	13
7. típus	2	25,5	16	35

Buzásbocsárd: Az átlagéletkortól való eltérés mértéke az egyes kódválasztási típusokon belül

A táblázatokban feltüntettem a különböző típusokba sorolt beszélőket, illetve a csoportba tartozók közül a legfiatalabb és legidősebb beszélőket. Így ábrázolható az átlagéletkortól való deviáció, ami esetenként azt mutatja, hogy az életkor mennyire nem használható prediktív változóként. Minél nagyobb az átlagéletkortól való eltérés a csoportokon belül, annál inkább csökken a változó prediktív ereje. Különösen igaz ez Alsókarácsonfalva esetében a családban használt kódra, hiszen a tipológiai felsorolásban nem találunk csökkenő életkori tendenciát, ami a generációk közötti kódválasztási különbségekre utalhatna. Ellenben a családon kívül használt kód szerinti csoportosítás az első három típusban nem mutat deviációt az átlagtól, az utolsó, az egynyelvű R kód használata azonban a beszélők 73 százalékára jellemző, és itt az eltérés igen nagy, gyakorlatilag a legfiatalabb és a legidősebb beszélők is idetartoznak.

Ellenben Buzásbocsárdon a nyelvhasználati tipológia szerint sorrendbe állított csoportokban a magyar kód használatának csökkenésével a csoportok átlagéletkorában is csökkenő tendencia figyelhető meg, ami az intergenerációs normaváltásra utalhat. Okkal feltételezhető, hogy ez utóbbi esetben egy folyamatban lévő lassú változásról beszélhetünk, míg az előbbiben a nyelvcseré folyamatok kvázi lezártnak tekinthetők.

2.7. A BESZÉLŐK NEME MINT SZOCIOLINGVISZTIKAI TÉNYEZŐ

Ugyanúgy, mint az életkor, a társadalmi nem is alapvetően a szerepek, normák és elvárások meghatározásának funkcióját tölti be egy közösségben. Általános az a felfogás, miszerint a nők nyelvi viselkedése konzervatívabb, mint a férfiaké. Labov (1972b) és Trudgill (1972) munkáikban azt hangsúlyozzák, hogy a nők nyelvi viselkedése a közösségi normához közel áll, míg a férfiak állnak a nyelvi változás hátterében. Ugyanakkor már a legelső szociolingvisztikai vizsgálatok között is találunk olyan elemzéseket, amelyek éppen a nők innovatív szerepét hangsúlyozzák (Labov 1966 vagy Gal 1979). Így talán okkal feltételezhetjük, hogy a nemek és a nyelvi variációk között nincsen egy állandó és egyszerűen magyarázható összefüggés (Eckert 1996).

A két közösségből vett minták kis elemszámúak, ezért statisztikai elemzésre nem alkalmasak. Alapvető különbségeket nem észlelhetünk akkor, ha a beszélők nemét választjuk változóként; ezt az alábbi táblázat is jól szemlélteti. A táblázatokban az előzőleg megállapított kódválasztási típusok szerint csoportosítottam a férfi és női beszélőket, és a továbbiakban összevetem a családtagokkal, illetve a családon kívül használt nyelvi kód nemek szerint megfigyelhető különbségeit.

	Összesen	Férfi	Nő
Családtagokkal			
1. típus	9	5	4
2. típus	4	1	3
3. típus	5	3	2
4. típus	5	3	2
5. típus	1	-	1
Családon kívül			
1. típus	3	1	2
2. típus	5	3	2
3. típus	9	4	5
4. típus	2	1	1
5. típus	1	-	1
6. típus	2	2	-
7. típus	2	1	1

Buzásbocsárd

	Összesen	Férfi	Nő
Családtaggokkal			
1. típus	2	1	1
2. típus	5	2	3
3. típus	9	4	5
4. típus	10	6	4
Családon kívül			
1. típus	3	2	1
2. típus	2	1	2
3. típus	2	1	1
4. típus	19	11	8

Alsókarácsonfalva

Mivel a tipológia szerint osztályozó táblázatok alapján nem láthatunk alapvető különbséget a kódválasztás nemek közötti különbségében,⁸ ezért vizs-
 szatérnék az implikációs skála elemzésére. Formailag a két nem kódhasználatá-
 között itt sem látunk nagy különbségeket, inkább azt figyelhetjük meg, hogy
 a három generáció nemek szerinti szétválasztásában a nagyszülők azonos kód-
 választási mintát követnek, míg a szülők generációjában a családi minta csak
 Buzásbocsárdon érvényesül. Szemléltetésül az alsókarácsonfalvai 4. sorszámú
 családba tartozó szülők példáját emelném ki: a családban az apa mindkét nem-
 beli gyermekeivel a vegyes kódot használja, míg az anya lányaival (14 és 18
 évesek) vegyes kódot, 8 éves fiával viszont kizárólag román egynyelvű kódot
 használ. Ugyanígy az 5. sorszámú vegyes etnikumú családban a szülők kódvá-
 lasztási stratégiái teljesen különbözőek az apa és az anya esetében. A családta-
 gokkal használt kód elemzése alapján azt mondhatjuk el, hogy a meglévő cse-
 kély etnikai támogatottságot a nagyszülők és a szülők generációjából a férfiak
 biztosítják az alsókarácsonfalvai beszélőközösségben. A családon kívül használt
 nyelvi kód nem mutat nagy változatosságot, két családban három szülő (két
 férfi és egy nő) beszél magyarul saját generációja, illetve a nagyszülők generá-
 ciójának tagjaival. A 2. sorszámú férfi nem a faluban született, ami meghatá-
 rozza a magyar kód változatosabb használatát; ezenkívül fontos tisztséget tölt
 be az egyházban, és esetében az M a presztízst biztosítja. Ugyanígy befolyásolja
 ez a felesége (6. sorszámmal) kódválasztását is.

Buzásbocsárdon két beszélő (15. és 16. sorszámmal) esetében észlelhető,
 hogy nem a generációjuk szerinti nyelvhasználat szerint választanak kódot,

akár a családon belüli, akár a családon kívüli beszédpartnereket nézzük. Mindketten nők, egyazon család tagjai, akik a családon belül is mindig románul beszélnek. Az anya (35 éves) M kódválasztásai a táblázatban nem tükröződnek, passzív magyar nyelvtudását például az interjú során korlátozottan használta. A nagymama (68 éves) a vele egykorúakkal, illetve 13 éves fiúunokájával használja az M kódot. A fiú (17. sorszámmal) konfirmandus, és mint már említettem, általában a nagyszülők gondoskodnak arról, hogy unokáikat erre a rítusra nyelvileg felkészítsék. Ez magyarázza a 17. beszélő MR kódválasztását a saját generációja tagjaival, akik közül többen konfirmandusok.

A szülők generációjában a nők kezdenek el vegyes kódot használni gyermekeikkel, míg a férfiak kizárólag az egynyelvű magyar kódot használják; ugyanazok a nők viszont, akik gyermekeikkel vegyes kódot használnak, a közösségi gyakorlattól eltérően a családon kívül is használják az egynyelvű magyar kódot. A gyermekek generációjában egy férfi és két nő kódválasztásában gyakrabban használ magyar kódot, mint a generációjába tartozó többi beszélő. Iskoláztatásukkal magyarázható ez a jelenség, hiszen mindhárman magyar nyelvű gimnáziumi oktatásban vettek részt.

A nemek szerinti kódválasztási preferenciák elemzése után azt mondhatjuk el, hogy nem alkalmazhatunk egyetlen általános modellt, további aprólékos elemzésekkel lehetne megvizsgálni, hogy a nők nyelvhasználata miben különbözik a férfiakétól: fonológiai szinten vagy kódváltási gyakorlatukban. A jelen munkámban azonban a kérdést ebből a szempontból nem vizsgálom, ez majd egy újabb kutatás célja lehet.

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Férfiak														
2	Sz1	46	-	R*	MR	-	-	R*	MR	MR	MR	MR	R	R
24	Sz5	45	MR	-	R*	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
18	Sz4	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R
23	N5	71	-	-	R*	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R
12	N3	72	MR	-	R*	R*	MR	-	R	R	R	R	R	R
7	N2	76	MR	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
14	Sz3	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
26	Gy5	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR*	MR*	R	R
1	N1	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Férfiak														
9	Sz2	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
4	Gy1	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
5	Gy1	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
6	Gy1	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
22	Gy4	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	-
Nők														
3	Sz1	45	-	R*	-	MR	-	R*	MR	MR	MR	MR	R	R
8	N2	67	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
13	N3	70	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
19	Sz4	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
21	Gy4	14	-	-	MR	MR	R	R	R	R	MR*	MR*	R	R
20	Gy4	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
17	Gy3	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
15	Sz3	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
10	Sz2	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
16	Gy3	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
11	Gy2	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R
25	Sz5	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: A nyelvhasználat nemek szerint ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyermek; a számok a család sorszámaát jelentik 1-5); C: a vizsgált személy kora; 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Férfiak														
18	N5	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
2	Sz1	56	M	-	MR*	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
20	Sz5	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
4	Gy1	24	M	-	M	M	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
7	Sz2	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	Sz3	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	Gy3	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	Gy3	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
5	Gy1	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
23	Gy5	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
24	Gy5	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	MR	MR
17	Gy4	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR	MR	MR	MR
Nők														
1	N1	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	N5	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
8	Sz2	55	-	-	M	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	Sz3	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
9	Gy2	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	Gy2	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
21	Sz5	42	M	M	-	M	MR	MR	MR	M*	MR	MR	MR	MR
3	Sz1	47	M	-	-	MR	MR	MR	M*	M*	MR	MR	MR	MR
6	Gy1	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
22	Gy5	18	MR	MR	MR	MR	-	R*	MR	MR	MR	MR	R	R
15	N4	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R
16	Sz4	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R

Buzásbocsárd: A nyelvhasználat nemek szerint ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyermek; a számok a család sorszámát jelentik 1-5); C: a vizsgált személy kora; 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anyja; 4: apja; 5: gyermek, lány; 6: gyermek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyermekek generációja, lány; 12: gyermekek generációja, fiú

2.8. KÓDVÁLASZTÁS ÉS A BESZÉLŐK NYELVI KOMPETENCIÁJA

A kétnyelvű beszélők nyelvi képességeinek felmérését a szociolingvisztika egyik aktívan művelt területei között tarthatjuk számon. Pszichológusok, alkalmazott nyelvészettel foglalkozók és szociolingvisták között számtalan vita indult már arról, hogy a kétnyelvűség és a kétnyelvű beszélők nyelvi képességeinek mérésére milyen eszközök használhatók.

A pszichológusok általában nem a nyelvhasználatot vizsgálják, hanem a két (vagy több) nyelvet beszélők pszichológiai állapotával foglalkoznak; ők a bilingvitás (*bilinguality*) kifejezést használják a bilingvizmus helyett (Li 1994: 104). A kétnyelvűség felmérésére kísérletek és tesztek sokaságát alkalmazták, közöttük a kiegészítéses, kiemeléssel vagy az asszociációs teszteket. A pszichometriai mérések hasznosak lehetnek, ám problémát jelentenek például akkor, ha a beszélő egy kisebbségi csoport tagja, és az iskolában egy többségi csoport oktatási tervében vesz részt, ami azt jelenti, hogy a teszt elvégzéséhez szükséges nyelvi készségei (még) nem fejlődtek ki. A társadalmi csoportok közötti kulturális eltérések is befolyásolhatják a teszt eredményeit. Ha például a szókincs felmérésekor egy kisebbségi csoport tagjának olyan tárgy képét mutatják, ami az ő kultúrájában nem ismert, akkor az ő esetében a válasz hiányát nem lehet megfelelőképpen értékelni. Fishman (1968) a kísérleti pszichológiai tesztek többségére úgy tekint, mint az etnocentrizmus egyik eszközére, és megállapítja, hogy a kétnyelvűek nyelvi képességének felmérésére nem alkalmasak.

Az alkalmazott nyelvészeti tesztek az oktatás keretében történő nyelvtanulással és nyelvi fejlődéssel kapcsolatosak. Fontosak lehetnek ezek a tesztek a nyelvi képesség felmérésében, ám nem adnak reális képet arról, hogy miként használják a nyelvet különböző társadalmi interakciókban. A megtanult nyelvi teljesítmény (kompetencia) mérése a verbális és nem-verbális kódok kezelésének szintjét jelenti, a nyelvi képesség (performancia) pedig arra vonatkozik, hogy különböző szituációkban képes-e a beszélő a megfelelő kódot használni. A nyelvi kompetencia genetikai meghatározottságú, és „azok az egészséges emberi egyedek, akik anyanyelvi környezetben nőnek fel, ezen rendszer [azaz a nyelv] teljességét birtokolják. Minden magyar nyelvi környezetben felnövő magyar anyanyelvű ember – iskolázottságától függetlenül – lényegében ugyanazzal a nyelvtani kompetenciával bír tehát. Ugyanakkor előfordulhat, hogy (...) idegen nyelvű környezetben, elegendő anyanyelvi hatás híján az

anyanyelv rendszere sem épül ki tökéletesen, teljes bonyolultságában” (É. Kiss 2004: 15). A nyelvi performanciát pedig a beszélő általában a társadalmi szocializációja során tanulja meg, és méréssel vagy a saját kontextusán kívül nem is becsülhető fel (Beardsmore 1986; 2003), többek között azért is nem, mert a szubsztenderd vagy éppen stigmatizált vernakuláris formát nem tudja elválasztani az úgynevezett „társadalmilag fejletlen” formáktól (erről bővebben lásd Martin-Jones – Romaine 1985; Milroy 1985, illetve Smith 2003).

Már az 1980-as évektől kezdve használják a szociolingvisztikai módszereket az alkalmazott nyelvészetben is. A módszer vonzóereje abban áll, hogy a bilingvis beszélők reális környezetben megfigyelt nyelvhasználatára koncentrál. Ez természetesen az adatgyűjtés módját és értelmezését is befolyásolja. Nem kell előzetes sztenderdet vagy sztenderdeket megállapítani, majd azt vizsgálni, hogy a beszélők mennyire közelítik meg ezt a szintet; a szociolingvisztikai módszer tipikusan a megfigyelt társadalmi interakciók stiláris és társadalmi variációinak alapján állapítja meg a kommunikációs normát (a részletes leírást lásd Preston 1989).

A jelen kutatásban azonban a szociolingvisztikai módszert csak korlátozottan tudom hasznosítani. Az írás- és olvasási készségek mérésére alapuló skálákat nem tudtam összeállítani, hiszen Alsókarácsonfalván az adatközlőim nagy részének egyáltalán nincs is ilyen magyar nyelvű készsége, másrészt pedig Buzásbocsárdon, ahol a kétnyelvű kód használata sokkal elterjedtebb, a legidősebb generáció tagjai maradnának ki az elemzésből, mivel ők nem vettek részt (vagy csak igen rövid ideig) a formális iskolai oktatásban, így az olvasási vagy íráskészségük sem fejlődhetett ki. A szóbeli kommunikációs készséget öt kritérium szerint osztályoztam (Li 1994 alapján):

0. Egyáltalán nem ért és nem beszél egy nyelvet.
1. Ismeri a köszönési formulákat, megérti az egyszerű kérdéseket és állításokat (téma: időjárás, egészség, árak stb.).
2. Egyszerű választ tud adni az előbbi egyszerű kérdésekre és állításokra.
3. Képes részt venni kötetlen beszélgetésekben (általában a családdal kapcsolatos témákról, barátokkal).
4. Megérti a televízió és rádió műsorait, filmeket, valamint a formális alkalmakkor vagy ünnepekkor elhangzó beszédeket.
5. Könnyedén tud kommunikálni a változatos témákról szóló beszélgetésekben.⁹

Az első két feltétel azt jelzi, hogy a beszélő nyelvi képessége arra terjed ki, hogy megértsen egy nyelvet, és alapvető kommunikációra használja. Bárki, aki

ezt a feltételt nem teljesíti, 0 pontot kap egy ötös skálán, és úgy tekinthető, mint aki nem képes a nyelvet használni (akár román, akár magyar nyelvről van szó). A harmadik feltételt az átlagos nyelvtudás jelzésére használom, míg a negyedik és ötödik feltétel teljesítése azt jelzi, hogy a beszélő átlag fölötti vagy közel anyanyelvi szinten rendelkezik az adott kommunikációs képességekkel. Ezek a feltételek nem a kétnyelvű beszélő nyelvi kompetenciáját mérik, nem is a megnyilatkozásainak a helyességét vagy struktúráját, hanem a különböző kommunikációs célokra használható nyelv sajátos használatát. Ezek a kritériumok általában segítik magukat a beszélőket felmérni saját nyelvtudásukat vagy a másokét, ezek megállapításával ezért mindig a közösségi normához kell igazodni. A szóbeli nyelvi készségek elemzését nem lehet a konverzációs adatok elemzése nélkül vizsgálni, ezt a harmadik fejezetben fogom bemutatni. Egyelőre azonban a nyelvi készségek általánosabb vizsgálatát végzem el.

Egyetlen táblázatban összesítem a két faluban tapasztalható magyar és román szóbeli készségek felbecsülésének eredményeit, a táblázat tartalmazza a beszélők készségei szerinti felsorolását életkoruk átlagával és a nemükkel együtt.

Kritérium (5–1)	Buzásbocsárd				Alsókarácsonfalva			
	Beszélők száma	Átlag- életkora	Férfi	Nő	Beszélők száma	Átlag- életkora	Férfi	Nő
Magyar								
5	7	54,5	4	3	1	46	1	-
4	11	31,1	5	6	2	44	2	-
3	4	30	2	2	11	42,8	3	8
2	2	23,5	1	1	4	43,3	3	1
1	-	-	-	-	6	15,2	4	2
0		-	-	-	2	30	1	1
Román								
5	6	21,1	4	2	14	31	7	7
4	13	34,5	7	6	8	42,3	5	3
3	3	53,3	-	3	4	53,5	2	2
2	2	67	1	1	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-

A fenti táblázatban azonban alapvető különbségeket láthatunk a két falu beszélői között: mind az egyes nyelveknek a skálán való elhelyezhetőségében, mind a két nyelvnek az egymáshoz viszonyított helyzetében. A fenti táblázat

alapján, valamint a román és magyar nyelvű kommunikációs készségek korrelációjának elemzésével sikerül igazolni, hogy a két településen különböző típusú kétnyelvűségi helyzetekkel kell számolnunk.

Buzásbocsárdon a beszélők magyar nyelvű performanciája a skálán magasabban (2 és 5 között) osztályozható, mint Alsókarácsonfalván, ahol a teljes skálát lefedik (0 és 5 között). A másik alapvető különbség a nyelvek használatának egyenlőtlenségét mutatja. Buzásbocsárdon a magyar és a román nyelvű kommunikációs készségek a skála ugyanazon részét foglalják el, és az egyes szintek közötti arányok nem mutatnak drámai különbséget, mivel a legtöbb beszélő a 4. szintbe sorolható. A tendencia nem változik nemek szerint lebontva sem, annak ellenére, hogy a férfiak összességében román nyelven valamivel jobb performanciát produkálnak.

A vizsgálatban részt vevő 24 személy között nincsen egy sem, aki nem beszél vagy csak rutinszerű megnyilatkozásokra – például köszönésre – használná a magyar nyelvet (ezzel szemben Alsókarácsonfalván ebbe a két csoportba tartozott 8 beszélő, azaz a felmérésben részt vevők 30,7 százaléka). A beszélők 84,6 százaléka mindkét csoportban az utolsó három kritérium szerint osztályozandó, azaz a könnyed kommunikációs készségük mindkét nyelvre érvényes, és 8 beszélő (33,3 százalék) kétnyelvűként könnyedén kommunikál a különböző beszédhelyzetekben (lásd az alábbi táblázatot).

MAGYAR performancia	ROMÁN performancia					Össz.
	1	2	3	4	5	
2	0	0	0	0	2	2
3	0	0	0	3	1	4
4	0	0	2	7	2	11
8	0	2	1	3	1	7
Összesen	0	2	3	13	6	24

Buzásbocsárd: a két nyelv közötti korreláció

Alsókarácsonfalván azonban a két nyelv aránya a beszélők kommunikációjában igen eltérő különbséget mutat. Kiterjedésében a magyar nyelvű performancia lefedi a skála minden fokát, míg a román nyelvű csak a skála három legfelső fokán jelenik meg. Eszerint a legtöbb beszélő könnyedén kommunikál románul, míg magyar nyelven a legtöbben csak korlátozott kommunikációs képességekkel rendelkeznek.

Ha megvizsgáljuk a magyar és a román kommunikációs készségek egymáshoz viszonyított helyzetét, láthatjuk, hogy Alsókarácsonfalván negatív megfelelés van a két nyelv között: azok a beszélők, akik könnyedén tudnak kommunikálni románul, magyarul csak korlátozottan tudják érvényesíteni a beszélt nyelvi képességeiket. A magyarul beszélők 88,4 százaléka csupán az első három kritériumot teljesíti, és csak három beszélő tud könnyedén kommunikálni bármilyen témáról. Ezzel szemben a performanciavizsgálat azt mutatja, hogy a kétnyelvű beszélők 76,9 százaléka bármilyen beszédhelyzetben használja a román nyelvet, a románul beszélők mindannyian az utolsó három kritérium szerint osztályozhatók. Világos tehát, hogy itt a román nyelv dominanciája a magyar visszaszorulását eredményezte, hiszen minél jobban kommunikál egy beszélő román nyelven, annál rosszabb a magyar nyelvi kommunikációs készsége. Alsókarácsonfalván mindössze három beszélőről állapíthattuk meg, hogy egyformán jól beszéli mindkét nyelvet.

MAGYAR performancia	ROMÁN performancia					Össz.
	1	2	3	4	5	
0	0	0	1	0	1	2
1	0	0	1	1	4	6
2	0	0	1	1	2	4
3	0	0	1	5	5	11
4	0	0	0	1	1	2
5	0	0	0	0	1	1
Összesen	0	0	4	8	14	26

Alsókarácsonfalva: a két nyelv közötti korreláció

A fenti elemzések azt mutatják, hogy Alsókarácsonfalván a beszélők román nyelvű performanciája a magyar nyelvű rovására mutat jó eredményeket, ebből az állapotból pedig a kétnyelvűség román-domináns voltára következtethetünk. A két nyelv használata közötti egyenlőtlenség viszont a nyelvcsere egyik alapfeltétele, és adataink alapján okkal feltételezhetjük, hogy Alsókarácsonfalván a nyelvcsere egy generációs váltáson belül lezárul.

A generációk közötti különbségeknek eddig különböző aspektusait sikerült feltárni, ezúttal pedig azt vizsgáljuk, hogy a vizsgálatban részt vevő személyek különböző beszédhelyzetekben hogyan tudják használni nyelvi

képességeiket. Az átlagéletkor és a két nyelven történő kommunikációs készségek közötti összefüggés arra enged következtetni, hogy általában az idősebb beszélők esetében jobb magyar nyelvű performanciát figyelhetünk meg, míg a román nyelven a fiatalabbak érik el a legjobb eredményt az ötös skálán. A generációk szerinti nyelvi performancia szerepe azért is fontos, mert a kódváltás egyik feltétele az, hogy a beszélő mindkét nyelvet egyformán tudja használni. A bevándorlók között a balansz vagy L2-domináns kétnyelvűek gyakrabban élnek a kódváltással, mint azok, akik egyik nyelvet csak a rutinszerű megnyilatkozásokra használják (lásd még Kovács 2001). Ennek megfelelően Alsókarácsonfalván szinte nem is tapasztalható kódváltás, Buzásbocsárdon pedig a legkevesebb a nagyszülők generációjában és az egynyelvűekként viselkedők esetében figyelhető meg.

A nyelvcseré folyamatának lezárását ábrázolhattuk Alsókarácsonfalván, míg Buzásbocsárdon a generációk nyelvi viselkedésében (nyelvválasztási stratégiáiban, valamint kommunikációs performanciájában) megfigyelhetők bizonyos eltérések, mindezek mellett a két nyelv viszonya kiegyensúlyozott, azonban a hosszú távú stabilitást itt sincs okunk feltételezni. Annál is inkább, mert az egyes generációkhoz tartozó beszélők életük szocializációs szakaszaiban nem változtatják meg nyelvválasztási szokásaikat (vö. Bodó 2004). Ezt bizonyítja az időszakos nyelvi revitalizáció jelensége, ami azt jelenti, hogy bizonyos életkorra jellemző a magyar nyelv gyakoribb és szélesebb körre kiterjedő használata, ami azonban nem marad meg a beszélő 13-14 kora után olyan környezetben, ahol nincsen erős etnikai támogatottsága.

3. A TÁRSADALMI TÉNYEZŐK: AZ EGYÉN KAPCSOLATAINAK LEHETSÉGES HATÁSA A NYELVCSERÉRE ÉS A NYELVMEGTARTÁSRA

Az egyes tudományágakban bekövetkezett szemléletbeli változás a nyelvészeti-szociolingvisztikai kutatásokban is éreztette hatását, amikor az antropológiai irányultságú vizsgálatokban a beszélőközösségek nyelvi rendszerét használták fel a közösségek szerveződésének vizsgálatára. A társadalomtudományok határainak – jó értelemben vett – átjárhatóságával olyan kutatási eszközök birtokába jutottunk, amelyek egyrészt magát a kutatás tárgyát változtatták meg, másrészt a kutató szemléleti irányultságán is változtattak. A szociolingvisztikában a társadalmi kapcsolatháló fogalmát úgy alkalmazták, hogy segítségével megmagyarázhatók a nyelvészeti adatokban előforduló variációk egész sorát, a fonológiai szinttől kezdve a nyelvi interakciókban választott nyelvekig.

A nyelvmegtartás és a nyelvcsere vonatkozásában a társadalmi faktorokat a makro- és mikroszint közötti kontinuum valamely pontján helyezhetjük el. Az elsőt jellemzik többek között az olyan társadalmi tényezők, mint a beszélőközösség nagysága, a csoport tagjainak iskolázottsági szintje, a nyelvhasználattal kapcsolatos előző tapasztalatok, amelyek előidézhetik vagy éppen visszafordíthatják a nyelvcsereét. A társadalmi struktúra és nyelvhasználat viszonyát tekintve az eddigi kutatások számos tényezőt azonosítottak, amelyek a nyelvcsereben jelentős szerepet játszanak. A legalaposabb összegzést Fishman (1991) és Edwards (1994) munkáiban találjuk. A változóvizsgálatok empirikus kutatásában mindketten a statisztikai elemzést alkalmazzák, a megközelítésben viszont problémát jelenthet az a tény, hogy nagyszámú releváns eset feldolgozására van szükség.¹⁰ Kutatásaik közös jellemzője, hogy a kisebbségi nyelvek fennmaradását az adott etnikai csoportok vitalitásának és az etnikai határok fenntartásának indikátoraként tételezik. A nyelvek feladását vagy fennmaradását tekintve általános és gyakran használt tényezők között találjuk a migrációt, az iparosítást, az urbanizációt és a kormányzati politikát. Az utóbbi évtizedek nyelvészeti kutatásaiban egyre gyakoribbak azok a módszertani újítások, amelyek nem a makroszinten leírható tényezők és a nyelvcsere ok-okozati összefüggéseivel magyaráznak univerzális mintákat, hanem inkább a személyes és a csoporthoz kötődő értékekre és célokra helyezik a hangsúlyt. Fő érvek az, hogy az előbbieket kizárólagos alkalmazásával nem jósolható meg a nyelvcsere folyamata, és elutasítják azt a nézetet, miszerint egy kisebbségi nyelv fennmaradása jelzi az adott etnikai

csoportok vitalitását és az etnikai határok fenntartását (Fasold 1984). Míg a makroszociológiai szemléletű kutatók továbbra is a migráció, az asszimiláció, a nemzeti identitás és az etnikai újjáéledés folyamatával összefüggésben tárgyalják két nyelv viszonyát, addig a mikroszociológia és az antropológia hatására a kutatók egy másik csoportja arra keres választ, hogy adott csoportokban bizonyos nyelvek iránti attitűd miként befolyásolja a közösség társas szerveződését. Ugyanolyan fontos kérdés kutatásaikban az is, hogy a beszélőközösségek tagjainak nyelvi attitűdjén keresztül miként írható le a nyelvválasztási szokások változása, esetleg egy nyelvcsere folyamata.

Társadalmi struktúra és nyelvi kompetencia viszonyát tekintve az eddigi kutatások számos olyan tényezőt azonosítottak, amelyek jelentős szerepet játszanak a nyelvcsere folyamán. Noha általános az a meggyőződés, hogy többek között a migráció, az iparosítás, az urbanizáció, valamint a kormányzati politika valamiféleképpen befolyásolja egy nyelv feladását vagy fennmaradását, ezek alapján semmiképpen nem jósolható meg a nyelvcsere folyamata (Fasold 1984). Ennek a felismerése vezetett el oda, hogy a makroszociológiai tényezők hatásának mechanikus elmélete és a kauzalitás univerzális és tipizálható mintáinak kutatása helyett a személyes és a csoporthoz kötődő értékekre és célokra helyezték át a hangsúlyt. A mikroszociológia sajátos, jól elhatárolható jelenségek körét ölel fel, és minőségileg jól elhatárolható mind a szoros értelemben vett egyénlélektani befolyásoktól, mind pedig a szociológiai történésektől. A makroszociológiától nem abban tér el, hogy kisebb egységekre terjed ki, vagy mert az általa vizsgált csoportok kicsinyek. A mikroszociológia nem miniatűr szociológia, hanem azokat a sajátos társas történéseket vizsgálja, amelyek a kisebb társadalmi csoportokban játszódnak le (Mérei 1996).

3.1. A KAPCSOLATHÁLÓ FOGALMI RENDSZERÉNEK ALKALMAZÁSA

A bevezető elméleti fejezetben láthattuk, hogy a kapcsolathálók vizsgálata során egyre újabb elemzési technikákat használtak, így a módszertani változatosság igen nagy: gyakorlatilag a matematikai gráfoktól és szociogramoktól a kifinomultabb mátrix-algebrai módszerekig többfajta mérést használnak még ma is. A módszer kritikussai azonban arra mutattak rá, hogy az ilyen elemzésekben éppen a háló tartalma minimalizálódik, amely által elvész a személyek közötti kapcsolat jelentése. A teljes háló elemzése helyett ezért az

egocentrikus hálókat kezdték el vizsgálni. Ennek alapja az a társadalmi szemlélet is, mely elfogadta, hogy a hálóban számtalan személy kötődik valamilyen módon egymáshoz, ellenben azt hangsúlyozta, hogy a hálók mégiscsak egyéneken keresztül csoportosíthatók, és az egyénnek bizonyos cél érdekében módjában áll bármikor aktiválni teljes kapcsolathálójának egyes részeit.

Ezzel együtt jár az a módszertani finomítás is, amely egyszerűbbé teheti a vizsgálatot: egyrészt limitálja az erős kötődések (akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatban áll) számát körülbelül 20-ra, másrészt pedig ez az elv bevezeti a különböző célból aktiválható különféle típusú kötődések fogalmát (Raschka et al. 2002; Mérei 1996). Kis közösségek nyelvészeti szempontú kutatásában azt a fajta hálóelemzést tudjuk leginkább alkalmazni, amely az aktív és passzív kötődéseket ábrázolja, mivel ezekkel fizikai feltételeket (gyakori társadalmi interakciót) és szimbolikus értékeket is ábrázolni tudunk (így például a kisebbségi nyelvhasználat etnikai csoporton belüli morális támogatását¹¹). Másik előnye, hogy az elemzés alapjául kiválasztott nyelvi viselkedések könnyen megfigyelhetők és osztályozhatók, legelső lépésként pedig az egyén identitásának az interakciókon keresztül megnyilvánuló alakulását vizsgálják.

Számukat tekintve a kapcsolathálók végtelenek, ami azt jelenti, hogy a társadalomban igen távoli személyek állhatnak egymással valamiféle kapcsolatban. A kutatás szempontjából azonban nem lenne praktikus, ha egy adott személy összes kötődését vizsgálnánk, ezért általában harminc-ötven személyre szűkítik le a vizsgálatot, akik valamilyen minőségükben az ego-hoz kapcsolódnak. Ezek lesznek azok a személyek, akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatot tart fenn. Ezeket az elsődleges aktív kapcsolatokat tovább bonthatjuk kölcsönösségen alapuló (*exchange ties*), valamint interaktív (*interactive ties*) kötődésekre (Li 1994). Az elsőbe tartoznak az olyan személyekkel fenntartott kapcsolatok, amelyekben a kölcsönösség a meghatározó tényező: nemcsak a rutinszerű kapcsolatot feltételezi, hanem a segítségnyújtást, a tanácsadást és a morális támaszt is. Ezen túl a kapcsolat jellege elméletileg lehetővé teszi a kritikát, valamint az ego életvitelébe való közvetlen beleszólást akkor is, ha ez valójában nem is történik meg. Hagyományosan főként a családtagok, rokonok és barátok tartoznak ebbe a kategóriába. Másrészt az interaktív hálók olyan személyekből állnak, akikkel az ego rendszeresen és talán hosszú ideig tart fenn kapcsolatot, de kölcsönösségről és személyes jellegről ebben az esetben nem beszélhetünk. Hatásuk az ego társadalmi viselkedésére még így is fontos lehet, akkor is, ha az indirekt és nem rendszeres. Ilyen kapcsolatra lenne példa az eladó–vásárló viszonya. A kapcsolatok erőssége szempontjából

a kölcsönösségen alapuló kötődések az erősek, és ez igaz formai és tartalmi jellemzőik vonatkozásában egyaránt, míg az interaktív kötődéseket általában lazának szokták minősíteni.

A két bemutatott típus mellett meg kell említenünk egy harmadikat is. Ez a típus a passzív (*passive ties*) kötődéseket tartalmazza, és elsősorban a rendszeres kontaktusok hiánya jellemzi, ám érzelmi szempontból ugyanolyan fontosak az ego számára, mint a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok leginkább a migrációban figyelhetők meg, és a hátrahagyott közösségek felől az ego irányába érkező etnikai támogatottság egyik alapvető kritériumaként tekinthetők. Fontos kapcsolatoknak tartják ezeket is, hiszen elemzésük magyarázhatja például az ego pszichológiai és társadalmi irányultságát.

3.2. A KAPCSOLATHÁLÓK ÉS A KÓDVÁLASZTÁS VARIÁCIÓI

A nyelvi viselkedés és a kapcsolatháló közötti összefüggéseket vizsgálom a buzásbocsárdi és alsókarácsonfalvai anyag segítségével. Ehhez a Susan Gal (1979), Lesley Milroy (1987) és Li Wei (1994) által használt elemzési mintát alkalmazom. Az elemzés nem korlátozódik az egyes beszélőkre, hanem magában foglalja azokat a személyeket is, akikkel a beszélő interakciós kapcsolatban áll, és az elemzés valójában azt mutatja be, hogyan mérhető az egyén integrációja az informális társadalmi csoportokon belül. Az integráció fokát tekinthetjük úgy is, mint csoportnormát megerősítő mechanizmust, melynek hatására az adott kapcsolathálók tagjai hasonló társadalmi viselkedést mutatnak (ebbe beletartozik a nyelvi viselkedés is), és ez a fajta viselkedés tipikusan különbözik attól, amit a csoportokon kívüli személyek produkálnak.

Ez az alfejezet a következő négy mozzanatra épül: bemutatom az adatgyűjtés módszertanát, majd pedig három generációba csoportosítva elemzem a két faluban összegyűjtött mintát (összesen 10 családra és 50 személyre vonatkoztatva). Ezután következik a személyek kapcsolathálói és a kódválasztása, illetve nyelvtudása közötti összefüggések bemutatása. Legutoljára hagyom a beszélőnek a különböző személyekkel használt nyelvi preferenciájának (*intra-speaker variation in language choice*) elemzését. Mindvégig az előző fejezetben tárgyalt kódválasztási stratégiák elemzésére támaszkodom.

A kapcsolathálók diverzitása és fluiditása kihívást jelenthet a kutatás szempontjából. A terepmunka során alkalmazható számtalan módszer közül

(Milardo 1988) két különböző, ám egymást kiegészítő módszert használnak a leggyakrabban. A kérdőíves felméréssel végzett kutatások azért népszerűek, mert viszonylag rövid idő alatt lehet nagy mennyiségű összehasonlítható adathoz jutni. Problémát jelent azonban az a tény, hogy az adatközlők éppen a fogalmak (barát, lelki társ) tisztázatlansága vagy rugalmassága miatt többféleképpen értelmezhetik a kérdéseket, illetve a kérdésekre kapott válaszok nem mindig ugyanakkor a kritériumnak felelnek meg. Ebben az esetben az adatközlők kora, neme és társadalmi csoportba való tartozása más-más interpretációt enged meg.

A kérdés-felelet módszer feszessége oldható a nem strukturált interjú módszerével: nem csupán a kapcsolatokban részt vevő személyeket kell az adatközlőnek adott kategóriába besorolnia, hanem a helyszíneket is (iskola, munkahely, háztartás stb.). Li Wei idéz egy példát, amelyben egy kérdés óvatos megfogalmazását mutatja be: „Vannak, akik sohasem beszélnek munkájukról másokkal, akár a munkahelyükön, akár azon kívül. Mások viszont elmondják, hogy milyen döntéseket kell hozniuk, milyen problémát kell megoldaniuk, és hogyan végezhetnék jobban a munkájukat. Van-e a környezetében valaki, akivel arról beszél, hogy mi történik a munkahelyén? Ha igen, kivel beszél a munkájáról?” (Li 1994: 119–120). Nyilvánvaló, hogy ez a fajta kérdés nem szerepelhet egy strukturált kérdőívben, ehelyett a lazábbnak tűnő, körülíró interjúkérdések használata sokkal célravezetőbbnek tűnik. Az etnográfiai jellegű interjúkat kiegészítheti a résztvevő megfigyelés, amelynek során nem csupán az egocentrikus kapcsolatháló rajzolható fel, hanem az is megfigyelhető, hogyan illeszkednek a háló egyes részei az egészbe.

A saját kutatásom során mindhárom módszert alkalmaztam. Kidolgoztam egy kérdőívet, amelyet a felmérésben részt vevő személyeknek ki kellett tölteniük. Helyenként a magyar nyelven leírt kérdések megértését nehezítette egyrészt az adatközlők nyelvi inkompetenciája, másrészt pedig az eltérő értelmezésekből adódó lehetőségek. Ennek ellensúlyozására mindegyik kérdőív kitöltésénél vagy én magam, vagy pedig a terepen segítő, helybéli asszisztensem (a legtöbb esetben azonban mindketten) jelen voltunk. A terepmunka második szakaszában az adatközlőket újra felkeresetem, és nem strukturált, átlagosan 30 percig tartó beszélgetések segítségével jutottam további információkhoz. A kérdések azonban néha elkerülhetetlenül bizalmas jellegűek voltak, az adatközlőim nem szívesen beszéltek a számukra kényes helyzetekről. Így például tagadták azt, hogy valaha is pénzt kell kölcsönkérniük. A kérdés viszont fontos volt az adatgyűjtés szempontjából, és semmiképpen nem

akartam kihagyni, mert éppen ezzel kérdeztem rá a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok egy részére. Mint említettem korábban is, a szakirodalom ezt a típusú kötődést tartja az egyik legfontosabbnak, hiszen ez gyakorolja a leg-erősebb hatást az egyén társadalmi és nyelvi viselkedésére (Li 1994: 120). Ezek azok a kapcsolatok tehát, amelyek a barátságra épülnek, és amelyekben az ego morális vagy anyagi támogatást kérhet. Esetenként későbbre hagytam ugyanezt a kérdést, máskor viszont megfordítottam, és azt kérdeztem meg, hogy kik azok a személyek, akiknek az adatközlő szívesen adna kölcsön. Másik kényesnek tűnő kérdés a gyermekneveléssel függött össze: a megkérdezett nők rutinszerűen válaszolták azt, hogy a gyermekeikkel kapcsolatban nem kérnek másoktól tanácsot.

A jelen kutatásomban további módszertani módosítások is előfordulnak. A szakirodalomban a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok számát 20-ra csökkentették, és ezt tartják az optimális minimumnak a kvantitatív elemzésekhez. Adatközlőim viszont sok esetben nem rendelkeztek ennyi kapcsolattal, és ezt a foglalkozásuk és a makrokörnyezeti jellemzők határozzák meg. A földművelésből élők, nyugdíjasok vagy azok, akiknek a munkahelyük a faluban van, nem minden esetben rendelkeznek olyan kiterjedt kapcsolatrendszerrel, mint a városi (emigráns) közösségek tagjai. Ezért sok esetben nem is tudtak megfelelő számú kapcsolatot azonosítani. Az adatok elemzése tehát sokkal inkább kvalitatív jellegű. Másik eltérés az adatoknak éppen ebből a jellegéből adódik: az elemzésbe azokat a vérségi viszonyon alapuló kapcsolatokat tüntettem fel, amelyek az egy háztartásban élők kapcsolataira vonatkoznak. A családok szerkezetében eltérések tapasztalhatók, a tíz családból három atomizált család (szülők és gyermekek), háromban él együtt három teljes generáció, négyben viszont csak az egyik szülő és egy özvegy nagyszülő. Szintén megengedően bántam a „rendszeres” terminussal is. Legszigorúbb értelemben ez a napi személyes találkozást jelenti (vö. Li 1994: 121), de az egyének életvitelének és társas érintkezéseik ritmusának függvényében ez kiterjeszthető heti vagy havi rendszerességgel történő találkozásokra is.

Két fontos mutatót is használok, amelyeket Li (1994: 123) elemzésében bemutat: egyik az etnikai index, a másik pedig a korcsoport index. Ezek segítségével egymás között is összehasonlíthatóvá teszi az egyes személyeket. Az etnikai indexben mérni tudja a kínai és a nem kínai kapcsolatokat, a korcsoport index segítségével pedig életkori tulajdonságaik alapján tudja azonosítani a kapcsolatban álló személyeket. Így például az egyik adatközlő, aki a nagyszülők generációjába tartozik, a 20 felsorolt kapcsolatából tizenhatot tart fent

kínaiakkal és nyolcat a saját korcsoportjába tartozó személyekkel. Ezzel szemben egy másik adatközlő, aki az unokák generációjába tartozik, 20 kapcsolatból csak kettőt tart fent kínaiakkal és hetet a saját generációjába tartozókkal. Két hipotézis tesztelhető ezeknek a mutatóknak a segítségével: az egyik az, hogy azok a beszélők, akik nagyszámú etnikai kapcsolatot tartanak fent, sokkal inkább hagyományosnak nevezhető viselkedést tanúsítanak, azaz a kódválasztási stratégiájukban gyakrabban választják a kisebbségi nyelvet. Azok, akik kevesebb etnikai kapcsolattal rendelkeznek, eltérnek ettől a hagyománytól, és sokkal inkább a többségi nyelv felé orientálódnak. Egy másik hipotézis szerint a kortárs csoportokba való tartozás erősen meghatározza az egyén nyelvi viselkedését, így a csoportra jellemző tipikus nyelvi viselkedés válik követendő normává az egyének számára is.¹² Ezek a mutatók nagyon fontosak a kutatás szempontjából, ezért természetesen nem mondok le róluk, abban viszont eltérnek Li Wei (1994: 123) módszerétől, hogy az etnikum szerinti és a korcsoport szerinti kötődések százalékát, és nem az átlagát adom meg.

Hasonlóképpen, az interaktív kötődések esetében is használom ezt a két mutatót, és azt vizsgálom, hogy a beszélőnek hány személlyel van alkalma magyarul vagy románul beszélni, és ezek közül kik tartoznak a saját etnikai vagy kortárs csoportjába. Mivel azt vizsgálom, hogy a beszélő rutinszerűen, de anyagi vagy érzelmi támogatást nem várva, kikkel tart fent kapcsolatot, a viszonyok kialakításában a foglalkozás és az iskolázottság fontos szerepet játszik minden egyes személy esetében.

A passzív kötődések vizsgálatában viszont tízre korlátozom a kapcsolatok számát. Ezek jelentik azokat a kötődéseket, amelyeket a rendszeres interakció hiánya jellemez (általában fizikai távolság miatt), és amelyeket a beszélő fontosnak tart, mert bármikor aktívvá válhatnak, ha anyagi vagy morális támogatásra van szüksége. Ebben az esetben az etnikai indexet mérem, és segítségével kimutatható a beszélő pszichológiai orientációja.

Az elemzésem nem méri a kapcsolatháló strukturális tulajdonságait, azaz a háló sűrűségét vagy elérhetőségét a személyek számára, hiszen feltételezhető, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok sokszorosak és szorosak, míg az interaktív kötődések viszonylag lazák és egyszeresek. Az adatgyűjtés és a mérés módszerének bemutatása után a következő részben áttérek a két faluban, Buzásbocsárdon és Alsókarácsonfalván gyűjtött adataim alapján a három tipikus kapcsolatháló – kölcsönösségen alapuló, interaktív és passzív kötődések – generációnkénti eloszlásának elemzésére. Mivel az adatgyűjtés szempontja az volt, hogy teljes családokat felvegyek az adatbázisba, az adatközlőimet a csalá-

don belüli viszonyuk alapján újra a három generációba soroltam: nagyszülők, szülők és gyermekek csoportjába. Az intergenerációs különbségek általános bemutatása után következik majd a kapcsolatháló és a nyelvi viselkedés közötti összefüggések tárgyalása.

3.3. A KAPCSOLATHÁLÓK INTERGENERÁCIÓS KÜLÖNBSÉGEI

3.3.1. A kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálók

Az alábbi két táblázatban összefoglalom a kölcsönösségen alapuló magyar kapcsolatok arányát generációk és nemek szerinti lebontásban.

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	52	14	26,9	2	31	11	35,4
Szülők	5	100	23	23	5	100	16	16
Gyermekek	5	75	3	4	5	75	10	7,5

Alsókarácsonfalva: Kölcsönösségen alapuló kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	8	8	100	3	38	27	71
Szülők	4	80	54	67,5	5	100	74	74
Gyermekek	7	110	72	65,4	4	65	51	78,4

Buzásbocsárd: Kölcsönösségen alapuló kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

A két táblázatot összehasonlítva jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Buzásbocsárdon mindhárom generáció erős magyar kötődést mutat, hiszen a kölcsönösségen alapuló kapcsolataiknak jóval több, mint a fele magyar személyekből áll. A szakirodalomban a legtöbb példa azt mutatja, hogy a leg-

idősebb nők etnikai indexe a legnagyobb, és ez a fiatalabb generációk felé haladva csökken. Li Wei (1994: 123) példájában az első generációs kínaiak átlag etnikai indexe a harmadik generációhoz képest tizenötszörös különbséget mutat (ez a mutató 15 a nagyszülők esetében, a gyermekeké pedig 1). A buzásbocsárdi példában is észrevehető egy enyhe csökkenő tendencia, ugyanakkor fontos észrevennünk azt is, hogy a legfiatalabbak nagy számú magyar kötődése még mindig erősnek mondható (az átlag etnikai index esetükben 10,2). A számok azt mutatják, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok főként a magyar közösségen belül maradnak, kevés az etnikai csoporton kívül fenntartott szoros kapcsolat. A másik településen, Alsókarácsonfalván viszont mindhárom generációban alacsony az etnikai kötődések száma, és a kapcsolatok legnagyobb része nem magyar (elsősorban román) személyekhez kapcsolható. Az előregedett magyar közösség kevés személyből áll, így területileg sem alakulhat ki egy homogén beszélőközösség. A szülők generációjába tartozó beszélők számára a munkahelyek, például a gyárak és a vasút, olyan közeget teremtenek, ahol a kapcsolatok kialakítása román egynyelvűekkel történik. A egyes házasságok száma nagyobb Alsókarácsonfalván, és ezekben az esetekben a román egynyelvű beházasodott felek nem tanultak meg magyarul. Buzásbocsárdon több esetben is ennek az ellenkezője fordul elő. A nemek szerinti megoszlás a szakirodalom megállapításaihoz képest nem mutat újat: a nők általában több etnikai kapcsolatot tartanak fent, azaz szorosabban kötődnek a magyar közösséghez. Kivétel ez alól az alsókarácsonfalvai második generáció, ahol a férfiak kapcsolatainak 23 százaléka, míg a nőknek 16 százaléka kötődik magyar személyekhez. Ennek magyarázata a egyes házasság, hiszen az általam vizsgált öt családból háromban a beházasodott román fél nő, és a három esetből kettőben ezek a nők egyáltalán nem tartanak kapcsolatot magyarul beszélő személyekkel.

Az etnikai kapcsolatok intergenerációs különbségeit és a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok kortárs mutatóit összevetve nem láthatunk éles eltérést. Mindkét nemre és mindhárom generációra jellemző, hogy kapcsolattrendszerében dominálnak a saját generációjukkal fenntartott kapcsolatok. Ez az arány a legöregebbektől a legfiatalabbak irányába haladva nő, ami azt jelenti, hogy a kortárs csoport normarendszere határozza meg a beszélő nyelvi viselkedését. Azt jelenti tehát, hogy Alsókarácsonfalván az unokák generációja számára a követendő minta az, hogy többnyire velük egykorú román egynyelvűekkel alakítsanak ki kapcsolatokat. Jól követhető ez az összefüggés az unokák generációjában a nők csoportjában, ahol a kortársakkal kialakított szoros kap-

csolatok kisebb arányban fordulnak elő, mint a férfiaknál, következésképpen ezek a beszélők több magyarul beszélő személlyel kialakított kapcsolatot tartanak fent. A más generációba tartozó, magyarul beszélő személyekhez kötődő kapcsolatok színtere az egyházi élet. A konfirmációra való felkészülés ad alkalmat arra, hogy a 13-14 éves fiatalok kialakíthassanak olyan kapcsolatokat, amelyeknek hatására a nyelvi viselkedésük is megváltozhat.

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	4	52	40	76,9	2	31	24	77,4
Szülők	5	100	78	78	5	100	82	82
Gyermekek	5	75	68	90,6	5	75	66	88

Alsókarácsonfalva: Kortárs csoportokhoz való kötődés a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	1	8	6	75	3	38	21	55,2
Szülők	4	80	67	83,7	5	100	83	83
Gyermekek	7	110	100	90,9	4	65	58	89,2

Buzásbocsárd: Kortárs csoportokhoz való kötődés a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban

A kortárs csoportokkal fenntartott szoros és kölcsönös kapcsolatok Buzásbocsárdon ugyanígy hatnak, ez esetben viszont az etnikai kötődés erősebben jelentkezik mindhárom generációban. A nyelvhasználat szempontjából azt jelenti, hogy a legfiatalabbak is többnyire saját generációjuk magyarul beszélő tagjaihoz kötődnek szorosan. A generációra jellemző norma szerint baráti körükben nagyobb számban fordulnak elő velük egykorú magyar beszélők. A csoportnormának a nyelvhasználatra gyakorolt hatása a serdülőkorúak esetében észlelhető a legerősebben, ezt pedig egy későbbi fejezetben részletesebben tárgyalom, amikor összehasonlító vizsgálattal bemutatom a különböző beszélőközösségek kétnyelvűségét és kapcsolathálók hatásának dinamikáját.

3.3.2. Interaktív kapcsolati hálók

A következő táblázatokban az interaktív hálókat vizsgálom, megadva az etnikai és kortárs mutatókat. A táblázatokban feltüntetett kapcsolatok azokhoz a személyekhez fűzi a vizsgált személyt, akikkel napi rendszerességgel valamiféle társadalmi interakcióban állnak.

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	60	7	11,6	2	30	3	10
Szülők	5	75	6	8	5	75	4	5,3
Gyermekek	5	75	4	5,3	5	75	6	8

Alsókarácsonfalva: Interaktív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	15	13	86,6	3	45	22	48,8
Szülők	4	60	41	68,3	5	75	50	66,6
Gyermekek	7	105	47	44,7	4	60	38	63,3

Buzásbocsárd: Interaktív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

Elvárásainknak megfelelően a mindennapos rendszerességgel fenntartott kapcsolatok számának fokozatosan csökkennie kellene a legidősebb generációtól a legfiatalabb felé haladva (lásd még Li 1994: 124). Figyelembe kell vennünk néhány olyan tényezőt, amelyek meghatározzák az interaktív kapcsolatok tulajdonságait. A nagyszülők kivétel nélkül nyugdíjasok, így a napi rendszeres kapcsolataik a lakóhely szerint szerveződnek. A szülők generációjában a munkahely, az unokákéban viszont az iskolai oktatás határozza meg az interaktív kapcsolataik jellegét.

A fenti táblákban láthatjuk, hogy Alsókarácsonfalván generációról generációra haladva csökken ugyan az etnikai kapcsolatok száma, de a legtöbb magyar személlyel kapcsolatot tartó nagyszülők esetében is rendkívül alacsony

ez az arány, és a kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálókhoz hasonlóan az interaktív kapcsolatok döntő többsége nem magyarul beszélő személyekhez kötődik. Csupán 10 százalék körüli a nők esetében, és alig valamivel magasabb, 11,6 százalék a férfiak esetében. Más kisebbségek esetében ugyanezek a mutatók 78 és 100 százalék között mozognak (Li 1994: 124–126). Így a mi példánkban a generációs különbség nem mutat drasztikus szakadást a nagyszülők és az unokák generációjának interaktív kapcsolataiban. Sőt, azt is megfigyelhetjük, hogy a nők esetében a nagyszülők etnikai mutatójához az unokáké áll közelebb, és nem a szülőké. Ennek magyarázatát ismét a fiatalok konfirmációs felkészítőn történő rendszeres részvétele és az itt kialakított kapcsolataik adják.

Buzásbocsárdon azonban ez a szám szignifikánsan magasabb, és az unokák esetében is olyan etnikai mutatót eredményez, ami más kétnyelvű beszélőközösségekben a szülők generációjának felel meg. Az unokák generációjának szokatlanul magas etnikai indexe azonban nem jellemző minden egyes személyre. Két csoportra válnak szét a kutatásban részt vevő személyek: az egyik csoportba tartoznak azok, akiknek alkalmuk volt arra, hogy tanulmányaikat a középiskolában is magyarul folytassák. Az előző fejezetben bemutatott implikációs skála is mutatja, hogy az unokák generációjában három lány (18, 19 és 22 évesek) és egy fiú (24 éves) egyetlen beszédpartnerrel sem tart fent kizárólag román kapcsolatot. Két 13 éves fiú szintén ebbe a csoportba tartozik, ők konfirmációs felkészítőn vesznek részt, így rendszeresen elvárják tőlük azt, hogy ezen a szinten kortársaikkal is magyarul beszéljenek. A másik csoportba azok a személyek sorolhatók az unokák generációjából, akik legalább egyfajta kapcsolatban kizárólag románul beszélnek: idetartozik nyelvi viselkedése alapján négy személy a fiúk közül (12, 13, 16 és 21 évesek), valamint egy lány (18 éves).

Visszatérve a nagyszülők generációjára azt láthatjuk, hogy a nők sokkal kevesebb magyar személlyel tartanak fent rendszeres kapcsolatot, mint bármely más kategóriába tartozó személyek. A lakóhely szerinti szegregáltság, fizikai mobilitásuk korlátozottsága, valamint a főként román szomszédokkal fenntartott interaktív kapcsolataik magyarázhatják ezt a jelenséget. A szülők munkahelye a legtöbb esetben olyan környezetet teremt, ahol túlnyomórészt román személyekkel tartanak fent interaktív kapcsolatot. Ugyanakkor a legfiatalabb családtagjaiknak több szinten is lehetőségük van arra (iskolában, egyházi tevékenységeken vagy rendezvényeken), hogy közvetlen lakókörnyezetükön kívül olyan kapcsolatokat alakítsanak ki, amelyekben magyarul be-

szülő személyek is részt vesznek. A kölcsönösségen alapuló kapcsolataik etnikai és kortárs indexe alapján viszont azt is láthatjuk, hogy barátaik körében nagy számban fordulnak elő fiatal magyar személyek.

Az alábbi táblázatból nyerhetünk információt arról, hogy milyen típusba sorolhatók azok a személyek, akikkel a három generáció tagjai rutinszerűen kapcsolatban vannak.

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	4	60	35	58,3	2	30	18	60
Szülők	5	75	42	56	5	75	46	61,3
Gyermekek	5	75	53	70,6	5	75	58	77,3

Alsókarácsonfalva: Kortárs csoportokhoz való kötődés az interaktív kapcsolatokban

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Kortárs kapcsolat	%
Nagyszülők	1	15	10	66,6	3	45	21	46,6
Szülők	4	60	37	61,6	5	75	43	57,3
Gyermekek	7	105	79	75,23	4	60	51	85

Buzásbocsárd: Kortárs csoportokhoz való kötődés az interaktív kapcsolatokban

A nagyszülők generációjában az interaktív kapcsolatoknak nagyjából a fele saját generációjuk tagjaihoz kötődik. Ugyanígy a szülők generációjának körülbelül fele tart fent rutinszerűen kapcsolatot fiatalabb vagy idősebb személyekkel. Ezek a kapcsolathálók sokkal lazábban szerveződnek, alkalmi jellegűknél fogva nem irányulnak szorosan a kortárs csoportok felé. A gyermekek viszont ennél sokkal magasabb arányban tartanak fent kapcsolatot a saját generációjukba tartozó személyekkel, hiszen az iskolai oktatásban részt vevők általában sokkal kevesebb felnőttel találkozhatnak, míg szüleiknek a munkahelyükön, nagyszüleiknek a közvetlen lakóköznyezetükben sokkal több alkalmuk van arra, hogy más etnikai vagy társadalmi csoportokba tartozó személyekkel is kontaktust alakíthassanak ki (akkor is, ha kapcsolatrendszerük etnikai indexe magas).

A következő alfejezetben bemutatott passzív kötődések azokat a személyeket jelölik, akiket a beszélő fontosnak tart, de a földrajzi távolság miatt nem beszélhetünk rendszeres fizikai kapcsolattartásról.

3.3.3. A passzív kapcsolati hálók

Az alábbi táblázatokból kiderül, hogy Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd vizsgált személyeinek kapcsolattartási stratégiái a passzív kapcsolatok esetében is nagyfokú eltéréseket mutatnak.

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	4	18	9	50	2	12	8	66,6
Szülők	5	29	12	41,3	5	31	8	25,8
Gyermekek	5	27	3	11,1	5	20	4	20

Alsókarácsonfalva: Passzív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

Generációk	Férfiak				Nők			
	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%	Beszélők száma	Összes kapcsolat	Magyar kapcsolat	%
Nagyszülők	1	6	6	100	3	15	13	86,6
Szülők	4	32	28	87,5	5	36	32	88,8
Gyermekek	7	22	19	86,3	4	17	15	88,2

Buzásbocsárd: Passzív kapcsolatok etnikai mutatója generációk és nemek szerint

Elvárásainknak megfelelő eredményt mutatnak az alsókarácsonfalvai adatok, hiszen a nagyszülők irányából az unokák generációja felé egyre csökkenő tendenciát tapasztalhatunk a passzív kapcsolatok etnikai indexében. A nagyszülők passzív kapcsolatainak nagyjából fele magyar személyekkel fenntartott kapcsolatot jelent, míg az unokák esetében ez az arány 20, illetve 11 százalék körüli. A szülők generációja a férfiak esetében a nagyszülőkéhez közel álló eredményt mutat, míg a nők eredményei a szülők generációjában a vártnál kevesebb, a gyermekek generációjában pedig a vártnál nagyobb

számban tartalmazznak magyar személyekhez kötődő passzív kapcsolatokat. A szülők esetében a beházasodott román nők természetesen kizárólag román személyekhez kötődnek, így a férfiak 41,3 százalékához képest esetükben a magyar személyekkel fenntartott passzív kapcsolatok csak 25,8 százalékos arányt mutatnak. A gyermekek generációjában pedig a más vidéken élő, nem rokon magyar személyekkel tartott kapcsolatok jelentősek. Ezek a kapcsolatok a nagyenyedi kollégiumban és az egyház által rendezett nyári üdültetésen kötődtek.

Ugyanez a magyarázata a Buzásbocsárdon tapasztalható meglepően magas arányoknak is. Láthatjuk, hogy mindhárom generációban szinte azonos, 86 százalék fölötti a magyar személyekkel tartott passzív kapcsolatoknak az aránya, ennek magyarázataként a beházasodást, az iskoláztatást és a területi mobilitást említhetjük. Egy családban az anya Szilágy megyében, egy többségi magyar faluban született és nőtt fel, passzív kapcsolatainak nagy része még mindig oda kötődik, ugyanakkor meghatározza az egész családra jellemző passzív kapcsolatokat is, hiszen gyermekei is több kapcsolatot tartanak fent ezzel a rokon i ággal. Az oktatás kapcsán ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a nagyenyedi magyar tannyelvű kollégiumban tanuló vagy ott érettségizett diákok kapcsolathálójában több olyan passzív kötődés is található, amit (volt) osztálytársaikkal (továbbra is) tartanak. Buzásbocsárdon a közelmúltban több olyan területi mobilitást eredményező kezdeményezés is volt, aminek következtében fontos baráti kapcsolatok alakulhattak ki a falu magyarországi testvérfalujában élő emberekkel. A gyermekek számára szervezett nyári táborokat minden évben megrendezik Alvincen, ahol az erdélyi úgynevezett szórvány-közösségekből érkező iskoláskorú gyermekek találkozhatnak. Buzásbocsárdi adatközlőim közül többen is részt vettek már ezeken a rendezvényeken, és olyan típusú baráti kapcsolatokat alakítottak ki több résztvevővel, amelyek megfelelnek a passzív kötődések kategóriájának.

A különböző típusú kapcsolathálóknak egymásra való hatásáról annyit mondhatunk el, hogy összefüggés mutatható ki az elemzett kapcsolathálóknak etnikai indexei között: az a személy, akinek több magyar kapcsolata van a kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerében, több magyar személyhez kötődik az interaktív és a passzív kapcsolatrendszerekben is. Ezzel szemben az a személy, akinek kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerét főleg román személyek alkotják, a másik két kapcsolatrendszerében is túlnyomórészt román kapcsolatokat épít ki és tart fent.

Ugyanakkor a korcsoport index azt mutatja, hogy minél nagyobb a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokban a kortársak száma, annál nagyobb arányban fordulnak elő a másik két típusú kapcsolathálóban is a saját korosztályába tartozó személyek.

Az etnikai index és a korcsoport index azonban nem minden esetben mutat korrelációt, így főleg a gyermekek generációjában láthattuk, hogy a magyar személyekkel fenntartott kapcsolatok nem feltétlenül a kortárs csoport tagjaihoz köthetők. Összefoglalva azonban egy olyan általános intergenerációs tendenciát vázolhatunk, amelyben a kapcsolatrendszer etnikai indexe a nagyszülők generációjának irányából az unokáké felé csökken. Ez a jelenség összefüggésben áll a beszélők korával: az idősebbek akkor is fenntartanak magyar kapcsolatokat, ha alkalmuk van román személyekkel is kapcsolatot teremteni (esetleg a beszélőközösségen kívül is), míg a legfiatalabbak kapcsolatrendszerében fordul elő a legtöbb román kortárs személlyel fenntartott kapcsolat. Egy párhuzamos összefüggésre is fel kell hívnunk a figyelmet, hiszen a kapcsolathálóban jelentkező intergenerációs különbségek megfelelnek annak a mintának, amit a közösségek bilingvizmusa kapcsán a nyelvcseré folyamatáról tapasztaltunk: a legidősebbek magyar–román kétnyelvűségét felváltja a legfiatalabbak román egynyelvűsége (lásd az előző fejezetben alaposan tárgyalt nyelvhasználati stratégiákat). A dominánsan román–magyar kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódválasztás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős román-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van. Az utóbbi esetben a román nyelvnek nagy fontosságot és értéket tulajdonítanak. Azt is általános szabályként tekinthetjük, hogy a dominánsan román nyelvet használók legtöbbször saját korosztályukba tartozó személyekkel alakítanak ki valamiféle kapcsolatot, míg a magyart preferálók inkább más korosztályokkal. A nyelvhasználat igen erős intergenerációs különbséget mutat Alsókarácsonfalván, aminek egyik oka az, hogy a szülők gyermekeikkel és a gyermekek szüleikkel/nagyszüleikkel leginkább románul beszélnek. Buzásbocsárdon a nagyszülők és szülők sokkal inkább preferálják a magyar nyelvet a család nyelveként.

3.4. A KAPCSOLATHÁLÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT ÖSSZEFÜGGÉSEINEK DINAMIKUS ÁBRÁZOLÁSA

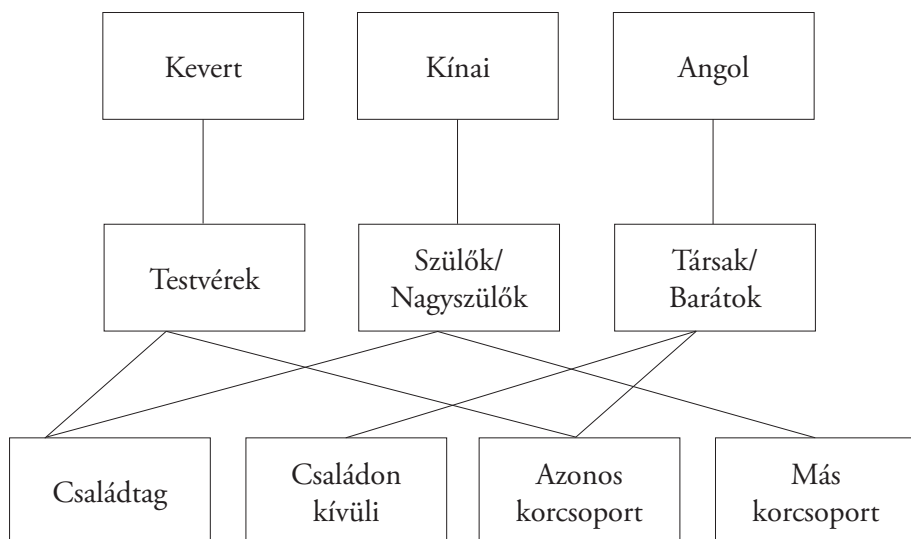
Ha egy nyelvészeti vizsgálatban csak azt a folyamatot elemezzük, amelynek során egy közösség nyelvhasználati szinten átvált egyik nyelvről a másikra, egy klasszikus sémát kapunk, miszerint az egykor egynyelvű közösség huza-mosabb időre kétnyelvűvé válik, és ezt a kétnyelvűségi situációt tekintik általában az eredeti nyelv kihalásához vezető út egyik állomásának. Ha továbbra is ragaszkodunk ehhez a sémához, azt kell vizsgálnunk, hogy mi történik azzal a nyelvvel, amelynek társadalmi szerepe háttérbe szorul, és esetleg ki is hal a nyelvcsere következtében. Beszélhetünk ugyan a beszélők korával összefüggő ciklikus változásokról, a lezárult vagy visszafordítható nyelvcseréről, a nyelvek újjáélesztéséről, a nyelvi kontaktusok eredményeként a pidzsinizálódásról vagy kreolizálódásról, de ha csak azt vizsgáljuk, hogy mi történik egyik vagy másik nyelvvel, csupán a jelen kontaktushelyzetek statikus képét kapjuk. Ezzel pedig nem látható előre, hogy adott kontaktushelyzetben hogyan alakul a nyelvek viszonya, és milyen típusú nyelvi helyzet létrejött a legvalószínűbb. Sokkal hasznosabbnak tűnnek azok a kutatások, amelyekben a nyelveket együtt, a két- vagy többnyelvű situációkban elemzik, és a hangsúlyt a nyelveknek az egymáshoz való viszonyára helyezik.

A statikus minta másik hátránya az, hogy használatával nem juthatunk összehasonlítható adatokhoz. Egyértelműen kategorizálható kétnyelvűségi helyzeteket nagyon nehéz megragadni, és balansz kétnyelvűség csak nagyon ritka esetekben fordul elő. Másik fontos szempont az, hogy nem beszélhetünk kizárólagos vagy-vagy esetekről. A nyelvcsere valójában egy kontinuum, és a nyelvcsere és nyelvmegegyezés tiszta eseteit a valóságban nem találjuk meg, ezek csak egyszerűsített címkék, melyek használata éppen azt teszi lehetővé, hogy a beszélőt a kontinuum egyik vagy másik végpontjához közelebb helyezzük el. Mivel a nyelvhasználat nagyrészt a környezettől és a beszélő társadalmi háttérétől függ, viszont befolyásolja a személyes attitűd is, figyelembe kell vennünk, hogy a tényezők bármilyen irányú alakulása megváltoztathatja azt.

Olyan elemzési kategóriákat kell tehát keresnünk, amelyek objektíven mérhetők, ezáltal egymással összehasonlíthatók. A kapcsolatháló szempontjából történő megközelítés a kétnyelvűségben éppen azokra a mögöttes társadalmi tényezőkre vet fényt, amelyek a hagyományos attitűdelemzések esetében nem feltétlenül kerülnek előtérbe. Az eddigi kutatások alapján az állapítható meg, hogy a személyes interakciók milyensége és a mechanizmusok működése

is nagymértékben befolyásolják a beszélők viszonyát bizonyos nyelvekhez. Továbbá ezek azok a paraméterek, amelyeken keresztül megragadhatjuk a nyelvi attitűdök időbeli változásának okait is. A kapcsolatháló, a dinamikusan ábrázolt kétnyelvűség és az összehasonlító módszer segítségével azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvcsere miért valószínű bizonyos nyelvi csoporton belül, egy másik, hasonló társadalmi paraméterekkel jellemezhető közösségben viszont nem, vagy pedig azt, hogy miért zajlik le a nyelvcsere gyorsabban az egyik közösségben, mint a másikban.

A szociolingvisztika, a gyermeknyelv, valamint a nyelvi kontaktusvizsgálatok határvidékén található kutatási területen születtek olyan elemzések, amelyek a fiatalok anyanyelvének (L1) változását írják le egy dominánsan idegen nyelvű (L2) közegben. Angliában végeztek ilyen kutatásokat többek között a kínai közösségekben, ahol a bevándorló szülők és nagyszülők által használt nyelv a lingua franca a közösségen belül, ezzel szemben áll egy nagyjából homogén idegen nyelvű környezet. Christine Rashka, Li Wei és Sherman Lee (2002) a Nagy-Britanniában született, kínai bevándorló szülők gyermekeinek nyelvi szocializációját vizsgálják. Ez a generáció (akiknek többsége még iskoláskorú) nyelvhasználata a helyszínek szerint változik, és anyanyelvüket gyakran a családi szintre korlátozzák. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az Angliában élő kínai közösségben gyorsan lezajlik a nyelvcsere. Ezt három generáció nyelvhasználatának vázolásával lehet ábrázolni: ha lineárisan egy kontinuum mentén ábrázoljuk a közösség nyelvhasználatát, akkor két ellentétes pólust találunk. Egyik az egynyelvű kínai nyelvhasználat, másik pedig egy olyan kétnyelvűség, amelyben már az angol a domináns. A két pólus között elhelyezhetőek a kétnyelvűség különböző fázisai. Ez a nyelvi állapot specifikusan három generációhoz és az általuk fenntartott társadalmi kapcsolatokhoz köthető. A nagyszülők megtartották az erős etnikai (kínai) kapcsolataikat, míg a szülők generációját már az etnikailag kevert kontaktusok jellemzik, amelyekben azonban dominánsak a kínaiakkal fenntartott kapcsolatok. A gyermekek generációjában kifejlődtek ugyan az etnikailag kevert kapcsolatok, de ők inkább a saját korosztályuk felé orientálódnak, és az általuk használt nyelv többnyire az angol, vagyis angolul beszélnek a kínai közösségből jövőekkel is. A folyamatnak ez a pontja azonban instabil, mivel többféle nyelvi norma is hat rá. Ezeket a hatásokat a kapcsolatok modellálásával érthetjük meg.

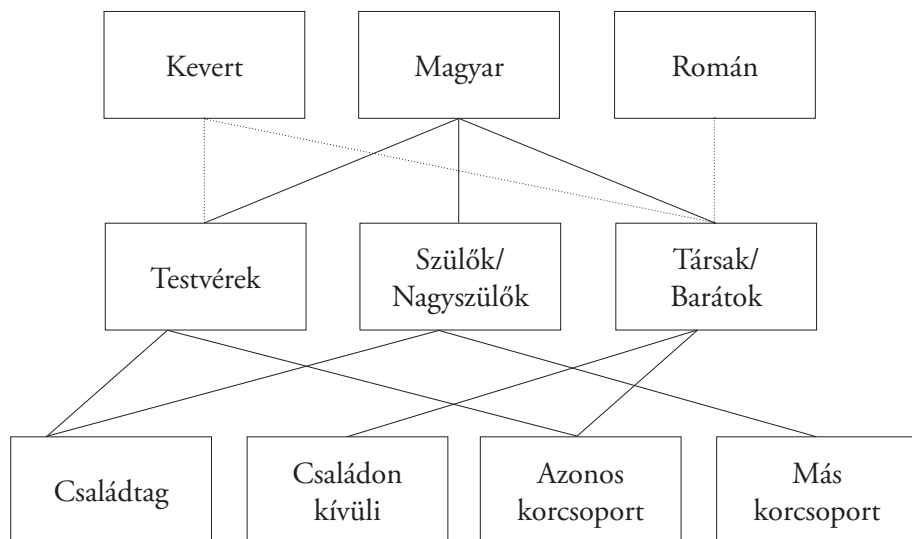
1. ábra. A tyneside-i kínai fiatalok kétnyelvűsége és kapcsolati hálója

Forrás: Raschka et al. (2002: 19)

A fenti ábrán látható, hogy a dominánsan angol nyelvű környezetben felnövő fiatalok nyelvhasználatában intergenerációs normaváltás történt, aminek egyik következménye az, hogy a családon belüli egynyelvű nyelvhasználatot felváltja egy másfajta nyelvhasználat, amely specifikusan az interakcióban részt vevő személyek korához köthető. Az iskoláskorú gyermekek elsődlegesen kínai környezetben szocializálódnak, azonban kivétel nélkül kétnyelvűek, az esetleges angol egynyelvűvé válásuk viszont megjósolható a nyelvhasználati szokásaikból, amelyek a kapcsolathálókhoz és ennek függvényében a kialakult nyelvhasználatához köthető. A gyermekek családon belül a szülőkkel és nagyszülőkkel nagyrészt kínaiul érintkeznek, a testvéreikkel viszont már kevert kódot használnak. A családon kívüli kortárs csoport tagjaival kizárólag a többség nyelvén, azaz angolul beszélnek. Ha ezt az intergenerációs normakülönbséget dinamikájában szemléljük, akkor valószínű, hogy a családon kívüli norma lesz jellemző a családon belül is, és egy generáció múlva a családon belül is a kevert kód vagy kizárólag az angol használata lesz jellemző.¹³ Egy másik kutatás eredményei azt látszanak igazolni, hogy a fent vázolt helyzet nem kizárólag makrokörnyezeti tényezőknek tulajdonítható. Szintén egy angliai kisebbségben, ezúttal egy punjabi közösségben vizsgálták a kétnyelvűség lehetséges kifejtését. Mike Reynolds (2002) megfigyeléseinek eredményeképpen vázolta

azt, hogy a közösségi nyelvcsere már érezhetően elkezdődött, a gyermekek a családban a punjabit használják, míg saját korosztályuk családon kívüli tagjaival leginkább csak angolul beszélnek. Mindezek ellenére valószínűsíthető, hogy a nyelvcsere folyamata inkább lassú lesz, mivel a családi szintér nyelvét nem befolyásolja a beszélők otthonán kívül ható nyelvi norma, és mert a generációk tagjai között sok a szoros kapcsolódás. A verbális megnyilatkozásokat vizsgálva Reynolds ugyanarra a következtetésre jut, ugyanis az idősebb beszélők a fiatalokkal egyező mértékben folyamodnak kódváltáshoz, ez a gyakorlat egyfajta kevert kód kialakítását eredményezte. Jellegzetes, hogy Suzanne Romaine tizenöt évvel korábbi kutatásával egybevetve a mai eredmények stabil variabilitást mutatnak. Eddigi kontaktológiai vizsgálatok során ezt a kevert kódot eddig azért nem tudták azonosítani, mert a hangsúlyt a két nyelv szétválasztására helyezték.

Más típusú kétnyelvűségi állapotot tár fel egy erdélyi felmérés, melyet Fodor Dórával és Vremir Mártával közösen végeztünk 2001 és 2003 között. A tordai iskolások körében végzett kutatás eredménye a következőkkel foglалható össze: az angliai kínaiak nyelvhasználati modelljével ellentétben, viszont hasonlóan a punjabi–angol kétnyelvűséghez, a családon belül használt kommunikációs minta eltér a domináns környezeti normától (lásd alább, 2. ábra).

2. ábra. A tordai iskolások kétnyelvűsége és kapcsolati hálója

Azonban az eddigi két esettől különbözik abban, hogy nem láthatunk intergenerációs normakülönbséget, hiszen mindhárom generációval használt kommunikáció nyelve a magyar. Az előfeltevéseknek megfelelően a nagyszülők generációjával használt kommunikációs kód dominánsan magyar (94,3%). Ugyanebbe a logikába illeszkedik a generációk szerinti kódválasztási stratégia alakulása: a szülő–gyermek közti kommunikációban nő a román nyelvű kód preferálása,¹⁴ és a testvérek közötti kommunikációban éri el a legnagyobb arányt a román nyelv részleges használata. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ez az arány mindkét esetben 10 százalék körüli, ezért ezt rejtőzködő dinamikaként kell tekinteni.

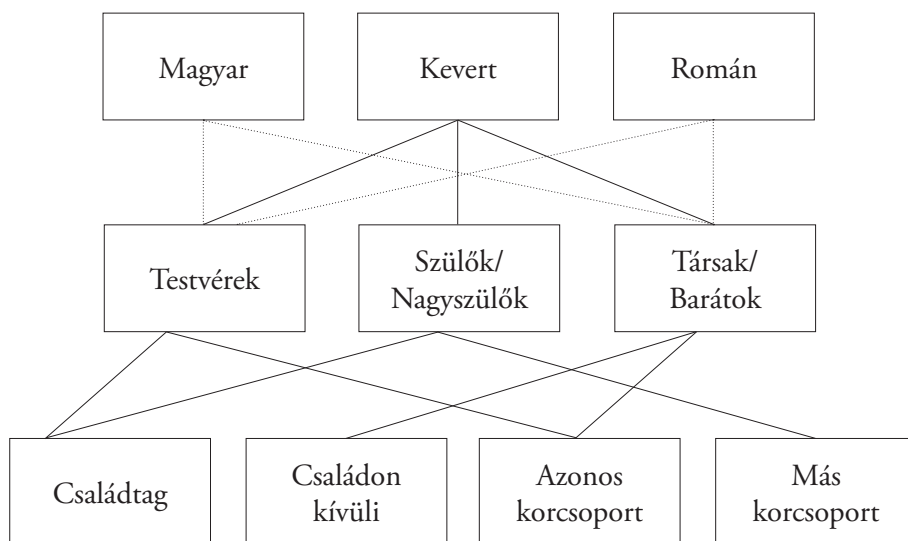
A családon kívüli kortárs csoporttal használt nyelv hatása nem annyira erős, mint az 1. ábrán látható esetben, viszont tagadhatatlan, hogy egy szubdomináns dinamikában a kortárs csoportok (családon belül és azon kívül) hatása már megjelenik. A jelenlegi gyengébb hatás okai között nagyon sok faktort felsorolhatunk, én most csak kettőre reflektálnék. Korábbi kutatások megállapították, hogy a család és általában az etnikai közösség támogató hatása kedvezően hat a kétnyelvűség fenntartására. A családban a nagyszülőkkel rendszeresen tartott rendszeres kapcsolatok, sok esetben a nagyszülőkkel való együttélés biztosítják a magyar nyelv használatának a támogatását. A szülők egy dominánsan magyar nyelvű környezetben eltanult kommunikációs mintát örökítenek át a családjukba is, a megváltozott környezet és a megváltozott társadalmi struktúra (példaként említhető Torda ipari várossá való felduzzasztása és a két etnikum arányainak megváltoztatása a huszadik század 70-es és 80-as éveiben) azonban következményekkel járt a gyermekeik új nyelvhasználati szokásainak kialakulásában. A bilingvis környezetben nevelkedő gyermek kétnyelvű fejlődésére nem csupán a szülő–gyermek és nem csupán a gyermekkel történő közvetlen kommunikáció van hatással. A családot illetően nem hanyagolható el a testvérek száma, nyelvi életrajza, egy- vagy kétnyelvűsége, valamint az egymással történő kommunikatív viselkedésük leírása sem. Kétnyelvű környezetben élő családokra gyakran jellemző, hogy a fiatalabb gyermekek kétnyelvűsége eltérhet az idősebb testvérektől, és előfordulhat az is, hogy a nagyobbak mindkét nyelven képesek kommunikálni, míg a kisebbek már csak passzív kétnyelvűeknek, esetleg L2 egynyelvűeknek számítanak.

A magánjellegű nyelvi kapcsolatok közül ki kell emelnünk a barátokkal használt nyelvet, amelyre egyéb kisebbségi helyzetekhez hasonlóan sokkal inkább hat a többség nyelve. Nem domináns ugyan, de nem is lehet elhanyagol-

ni azt a tendenciát, mely szerint a megkérdezett fiatalok 23 százaléka román nyelvű interakciót részesít előnyben. Mindezek a rejtett tendenciák megjelennek a fenti ábrán, a szaggatott vonal jelzi a kétnyelvűségi állapot egyik lehetséges fejlődési irányát.

Visszatérve azonban a domináns nyelvhasználatra: feltételezhetően az iskola kohéziós ereje hat a baráti kapcsolatok alakulásában: a számok igazolhatóak, ha azt feltételezzük, hogy adatközlőink barátai többségében nem az otthonuk közvetlen környezetéből kerülnek ki, hanem nagy valószínűséggel az iskolatársak alkotnak baráti közösségeket. Az elemzéseink azt mutatják, hogy barátaikkal a többségi román környezetben élők is nagyobb arányban beszélnek magyarul, mint románul vagy mindkét nyelven. A nyelvi performanciát vizsgálva viszont azt láttuk, hogy a román környezetben élők sem tudnak jobban románul, mint magyarul. A legtöbb esetben világosan látható, hogy a két nyelvet egyformán beszélik. Az iskolai nyelvhasználatban azonban egy másik tendenciát is megfigyelhetünk: sokkal nagyobb arányban használják a kevert kódot, mint barátaikkal általában.¹⁵

Egy harmadik típusú kétnyelvűségi állapotot és annak lehetséges kimenetét a buzásbocsárdi adatgyűjtéseim alapján vázoltam. A megkérdezett iskoláskorúak válasza alapján a következő nyelvhasználati ábra rajzolható fel:

3. ábra. A buzásbocsárdi iskolások kétnyelvűsége és kapcsolati hálójá

A nyelvcseré nyilvánvalóan lassabban, azaz több generáción keresztül zajlik ebben a közösségben is. Az aktuális kétnyelvűségi állapotot a folytonos vonal jelzi, a kétfajta szaggatott vonal a két rejtett tendenciát. Az előző két esetben tapasztalhattuk azt, hogy a kisebbségi és a többségi nyelv színterek szerinti használata valószínűleg megváltozik egy vagy két generáció múlva, vagyis a kevert kód helyét a barátokkal és testvérekkel való interakció során átveszi a román nyelv, így könnyebben befolyásolhatja majd a családon belül használt kód megváltozását. Ezt a tendenciát a piros vonal jelzi, és hasonlít arra, amit a tordai iskolások kétnyelvűségében észlelhattunk. A nyelvi revitalizáció szempontjából azonban egy sokkal fontosabb rejtett dinamikát sikerült megragadni: azok a fiatalok, akik a református gyülekezet tagjai, életük bizonyos szakaszában gyakrabban választják konverzációs kódként a magyar nyelvet. Ez az időszak a konfirmációra való felkészítés két évig tartó szakasza, és a magyar nyelv használatához tipikusan kötődik az egyházi színtér. A templomi oktatás Buzásbocsárdon magyarul zajlik, és ugyanúgy a majdani konfirmáció is (ezzel szemben viszont Alsókarácsonfalván a katekizmus román fordítását használják a konfirmációi felkészülés egész időszaka alatt). A résztvevő megfigyelés, valamint a kérdőívek feldolgozása is azt az eredményt mutatja, hogy 13–14 éves koruk körül a fiatalok gyakrabban használják a magyar nyelvet barátaikkal és testvéreikkel, mint a náluk egy-két évvel fiatalabbak vagy idősebbek. Saját bevallásuk szerint is javul a magyar nyelvtudásuk ebben a két évben. Az iskolai nyelvhasználat azonban dominánsan befolyásolja a későbbi kódválasztást, hiszen magyar iskola vagy magyar osztályok hiányában különböző iskolákban szétszórva román nyelven tanulnak, baráti körük pedig elsődlegesen román egynyelvű társaikból áll. Az effajta rejtett dinamikák megragadása a nyelvi revitalizációs stratégiák kidolgozása szempontjából fontos. Különböző közösségekre más-más dinamika jellemző, és ezen különbségek feltárására csakis a mikroszintű felmérés alkalmas.

A bemutatott szakirodalomban felhasznált módszerek és a kutatási eredmények ismeretében összegzésként elmondható, hogy a kapcsolatháló bevonása a nyelvészeti vizsgálatokba olyan elemzési támpontokat nyújt, amelyek egyaránt használhatók egynyelvű közösségek nyelvjárási vagy fonetikai változatainak ábrázolásához, illetve kétnyelvű beszélőközösségek nyelvcseréjének vizsgálatához. A nagyléptékű elvont elemzési kategóriák helyett (mint például a társadalmi osztály vagy társadalmi dominanciaviszonyok) megfigyeléseimben az egyéni nyelvhasználatot részesítettem előnyben, és a vizsgált személyek

által fenntartott társadalmi kapcsolatok elemzésével próbáltam megragadni a mindennapi nyelvi interakciókat meghatározó társadalmi tényezőket. Ennek alapján a következő fejezetben valójában három szempontra kívánok nagyobb hangsúlyt fektetni: elsősorban azt a folyamatot vizsgálom, amelynek során a magyar nyelvet az idősebb generációk a fiatalok felé közvetítik; másrészt elemzem a családon belüli és a családon kívül használt nyelvet a társadalmi érintkezések segítségével; és harmadsorban megvizsgálom a nyelvválasztási stratégiákhoz kapcsolható identitásképző elemeket.

4. A KÓDVÁLTÁS SZEKVENCIÁLIS ELEMZÉSE

A nyelvet rendezett emberi tevékenységeink egyik színhelyeként is számon tartjuk, ezért nem tekinthetjük egyszerűen csak a szándékaink, érdeklődésünk vagy motivációink kifejezésének eszközére. Ugyanígy a kódváltást sem a különböző nyelvek sajátos használataként határozzák meg (lásd például a „félnyelvűség” terminust), hanem világszerte elterjedt nyelvi jelenségként kezelik, a kétnyelvűségkutatók pedig egyetértenek abban, hogy a kódváltás a kétnyelvűek beszédének egyik alapvető tulajdonsága (Lüdi 2003: 174). Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a kódváltás minden kétnyelvű közösségben és minden kétnyelvű szituációban egyaránt és egyforma mértékben jelen van. Mint eddig is láthattuk, a nyelvcsere folyamatában a nyelvi állapotok legfontosabb jellemzője, hogy a kódváltás igen erősen beszédpartner-függő és kontextus-specifikus (lásd még Li 1994: 151). Az előző két fejezetben bemutatott elemzésből megtudhattuk, hogy Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon több beszélő is magyar vagy román egynyelvűként viselkedik, ezért ők gyakorlatilag nem is képesek a kódváltásra. Az adatbázisban találhatunk azonban olyan beszélőket is, akiket nyelvtudásuk képessé tesz arra, hogy a két nyelvet váltogassák, ennek ellenére a beszédpartnerek és a helyszín bizonyos kombinációiban kizárólag az egyik kódot használják. Az elemzésekben ezért jellemző a nyelvhasználatra, hogy Buzásbocsárdon a magyar egynyelvű nagyszülőkkel a családtagok közül senki nem beszél románul, Alsókarácsonfalván pedig kivétel nélkül mindenki román kódot használ, amikor a családi színtéren kívül gyermekekkel beszél. Az összegyűjtött adatok alapján azt is megállapíthattuk, hogy az alsókarácsonfalvai és a buzásbocsárdi magyar–román kétnyelvű közösségben a kódváltás a beszélgetéseknek csak a töredékében fordul elő. A változatos beszédhelyzetekben, több színtéren, változó beszédpartnerek részvételével zajló beszélgetések elemzése ugyanazt a mintát mutatja, mint amit Li (1994) a kínai–angol és Kovács (2001) a magyar–angol, illetve a finn–angol beszélgetésekben előforduló kódváltások arányáról feljegyzett.

Mivel a fenti elemzésekben is észrevehető általános nyelvhasználati preferencia inkább az egynyelvűséget részesíti előnyben, a kódváltások a legtöbb esetben meghatározott céllal történnek (ennek ellenére a beszélők a kódváltás különböző funkcióit néha nem is tudatosan alkalmazzák). Más szóval: a beszélők mindig tudják, hogy egy folyamatban levő interakciónak mi a preferált nyelve, és egy másikra való átváltás általában figyelemfelkeltő céllal történik.

Az ily módon megjelölt szövegrészeket vagy struktúrákat, mintegy konszenzusos alapon, elkülönítik a beszélgetés többi részétől, és így a beszédpartnerek azt másként is értelmezik.

Ebben a fejezetben – a két faluban összegyűjtött hangzó anyag alapján – azt mutatom be, hogy a kódváltás nem véletlenszerűen következik be egy beszélgetés során, hanem sokkal inkább kommunikációs eszközként használják, amelynek segítségével a beszélők jelezhetnek lépésváltást, szekvenciális rendet vagy hibajavítást, illetve idézhetnek. Ennek kapcsán mutatom be azt is, hogy a konverzációelemzés általánosabb elmélete sikeresen használható a kódváltás elemzésére, és ezt alkalmazom a fent említett négy funkció (lépésváltás, szekvencia, javítás, idézés) leírására. Saját gyűjtésemből válogatott példák segítségével a különböző természetes beszédhelyzetek kontextusában vizsgálom a magyar és román nyelvi kódok váltogatását. Legvégül pedig néhány általános modellt vázolok, amelyek a kódválasztási preferenciák modelljével összekapcsolódva közösségi szinten is jellemzik a beszélőket.

4.1. A KÓDVÁLTÁSRA ALKALMAZOTT SZEKVENCIÁLIS KONVERZÁCIÓNÉLEMZÉS

A szakirodalomban közzétett kutatások legnagyobb részében az elemzések arra a kérdésre összpontosítanak, hogy a szociokulturális és pszichológiai faktorok milyen hatást gyakorolnak a kódváltásra. Az elemzések szintén figyelemre méltó részében a kutatók olyan grammatikai szükségszerűségeket próbálnak feltárni, amelyek főként a mondaton belüli kódváltásra jellemzőek. Úttörő munkájukban Sankoff és Poplack (1979) először írták le a kódváltás grammatikai alapjait, melyet a későbbi kutatásokban kiegészítettek és újrafogalmaztak. A huszadik század utolsó évtizedeiben azonban tömegével jelentek meg a kétnyelvű interakciók elemzésére szolgáló értelmezési keretek és modellek, ezzel pedig sikerült feloldani a kódváltás irodalmában a grammatikai és szociopszichológiai megközelítések korábbi dichotómiáját (Romaine 1989).

Az újonnan alkalmazott módszertani megközelítések között találjuk a szekvenciális konverzációelemzést (*conversation analysis*), amely a hetvenes évek elején vált ismertté egy akkoriban új szakterület, az etnometodológia egyik ágaként. Ez a módszer roppant egyszerű, mivel empirikus módon, természetes hétköznapi beszélgetések rögzítésének és elemzésének segítségével a verbális interakció szerkezetét vizsgálja. A kutatások azt ábrázolják, hogy a beszélt

nyelv szabályai alapján a beszélgetőpartnerek létrehoznak olyan szituációkat, amelyekben egy komplex kommunikációs szabályrendszer elemeinek segítségével absztrakt intézményesült formákat reprodukálnak (Iványi 2001: 75-6). Ellentétben a hagyományos strukturalista felfogással, a konverzációelemzés modelljét alkalmazva azt feltételezzük, hogy a beszélt nyelv bizonyos elvont szabályokat követ, ezért a beszélgetések részletes reprodukálásával pontosan ezeket a törvényszerűségeket és szerkezeti mechanizmusokat mutathatjuk ki. Az elemzés a társalgások strukturalitása mellett olyan specifikus elemeket próbál megragadni, mint például a szekvenciális felépítés, a beszélőváltás vagy a hibajavítások, valamint a rendszernyelvészeti elemzések számára értelmezhetetlen szünetek, akadozások, bizonytalanságok, ismétlések, a metadiskurzív, illetve a szupraszegmentális elemek.

A kódváltásban kimutatható gyakorlati mechanizmusok vizsgálata mellett ugyanolyan fontossággal bír egy tétel, amely a konverzációelemzés alapjául szolgál: a világ az aktív cselekvésen keresztül ismerhető meg. Eszerint mindennapi cselekedeteinket nem a szociális világ determinálja, hanem éppen fordítva, a társadalom tagjainak interakciójában valósul meg a társadalmi világ. A szociális rend előfeltétele nem a meglévő kulturális értékrend, hanem a sikeres kommunikáció, és a hétköznapi beszélgetés tulajdonképpen egy rendezett folyamat, amely a beszélgetők interakciójában lépésről lépésre jön létre. Az interaktivitás itt azt jelenti, hogy az egyéni megnyilatkozásban a beszélgetés minden résztvevője szerepet játszik. A rendezettségen és szabályszerűségeken azt értjük, hogy a megnyilatkozásokat „egy meghatározott struktúrában előre megadott, kötelező vagy alternatív cselekvési típus végrehajtásaként értelmezzük” (Iványi 2001: 76). A kommunikáció folyamatában való részvétel meghatározza többek között azt is, hogy miként váltják egymást a résztvevők a beszédben, hogyan kezdenek társalgást, illetve hogyan zárják le, és mi módon érvényesül a beszélők egyenkénti célja.

A beszélgetés létrehozásakor a következő strukturális feladatok, illetve megoldásukhoz a következő eszközök állnak rendelkezésre:

- a beszélgetőpartnerek együttműködési készsége, mely biztosítja a kommunikáció lefolytatását;
- a személyekre, helyre és időre vonatkozó referenciák értelmezése és ezzel annak biztosítása, hogy a partner megnyilatkozásait megértsük, és saját nyilatkozatainkat érthetővé tegyük;
- az időbeli sorrend (a beszélgetés kezdete, közepe és vége) szervezése.

A beszélgetésekben elhangzó mondatok, azaz a megnyilatkozások írott megfelelőikkel szemben a következő jellemvonásokkal rendelkeznek:

- szorosan kötődnek a beszélőváltás egységeihez, a beszédlépésekhez;
- soha nem lépnek fel elkülönülten, csak a mindenkori helyzet által meghatározott kontextusokban. Részei egyidejűleg más megnyilatkozások eredményeként is felfoghatók, hiszen létrejöttüket nagymértékben meghatározzák a megelőző nyilatkozatok, maguk pedig a szekvenciális implikáció révén a következő nyilatkozatokat készítik elő;
- a mindenkori befogadóhoz (s annak igényeihez) szabottak;
- tele vannak „hibákkal” és javításokkal;
- csak bennük jelennek meg a verbalizációs folyamat bizonyos ismertetőjegyei, valamint egyes partikulák és kérdéstípusok.

Forrás: Iványi (2001: 76)

Az előbbieken felsorolt tulajdonságai alapján a beszélgetést olyan rendezett folyamat eredményének kell tehát tekintenünk, amely a beszélőpartnerek interakciójában lépésről lépésre jön létre. A folyamat eredményeként a beszélgetések struktúrájában és rendjében három fontos elv érvényesül (Have 1999, Iványi 2001): a beszélőváltás mechanizmusa (*turn-taking organization*), a szekvenciális rend (*sequence organization*), valamint a javítási mechanizmus (*repair organization*). Az alábbiakban ezt a három elvet mutatom be.

A **beszélőváltás** a hétköznapi beszédben annak az alapvető rendnek a megfogalmazódása, miszerint az esetek többségében a beszélgetőpartnerek közül egyszerre csak az egyik beszél, miközben a megszólalások között minimális szünet vagy minimális átfedés van. Ez a tény Sacks – Schegloff – Jefferson (1978) megfogalmazása szerint minden egyes beszédlépésváltáskor (*turn transition*), minden lehetséges váltási ponton (*transition relevant place*) érvényesül. A be-

szédlépés (*turn*) az interakció alapegysége, „aktivitás, amely él a megszólalás lehetőségével” (Iványi 2001: 77). Beszédlépésnek tekinthető akár egy szó, egy mondat, egy frázis vagy különböző lexikai konstrukciók. A beszédlépésváltás, a társalgás dinamikájától függően, nem előre meghatározott helyen történik, viszont maga is szabályozza és befolyásolja a beszélgetés lebonyolítását. Több módja van annak, hogy a beszélőváltást sikeresnek tekinthessük: az első lehetséges minta az, amikor az aktuális beszélő kiválasztja a következő beszélőt (külválasztás). Második az önválasztás, amikor a beszélgetőpartnerek egyike önmaga nyeri el a beszélés jogát (például azzal, hogy elsőként kezd el beszélni, vagy pedig a beszélgetőtársainál hangosabban). Ha nem történik sem külválasztás, sem pedig önválasztás, a harmadik minta érvényesül, és ilyenkor az eredeti beszélő folytathatja a beszédlépést (Have 1999: 111; Iványi 2001). Ezek az opciók a bemutatott sorrend szerint hierarchikus viszonyban állnak egymással.

A következő példával azt illusztrálom, hogyan szerveződik egy spontán beszélgetés. Buzásbocsárdon rögzítettem a következő párbeszédet, a beszélgetőpartnerek az utcán találkoznak, a köszöntés után L (31 éves férfi) elkezd érdeklődni J (73 éves férfi) egészségi állapota felől. Innen kezdődik a lejegyzett szövegrész (a beszélgetés hossza összesen 40 mp):¹⁶

- 1 L: jános bácsinak baj volt még a szívével (.) nem'
- 2 J: nem
- 3 L: [nem
- 4 J: ↑[a vérnyomá[s &
- 5 L: [ja a vérnyomás[sal
- 6 J: [de most nincs baj mos(t) csak
tizenkettő nyolcvan ↑ mondja hogy most az a' +... (...)
- 7 ↓há mi(t) tudom én tiszteletes úr, (...)
- 8 ↑hogy jö(n) ki (..)
- 9 ↓lehet hogy kell mennyünk oda fel a fiam mellett, (..)
- 10 L: hát ezt csak a jóisten tu[dja
- 11 J: [há az egyszer biztos (*erős utcazaj*)

Összesen hétszer történik beszélőváltás ebben a rövid beszélgetésben, és láthatjuk azt is, hogy a beszélők általában be is tartják a beszélgetés szabályait: egyszerre csak egyikük beszél, nincsenek túlságosan hosszú szünetek a beszédlépések között, az átfedések sem túlságosan nagyok. Mivel egy harmadik személy, az adatgyűjtő is jelen van a beszélgetésnél, legelőször megtörténik

a külválasztás. Az aktuális beszélő, L megszólítással jelzi, kit jelöl meg következő beszélőként, majd egy kérdőszóval is megerősíti a választását. Ebben a helyzetben, a konverzáció belső szabályai szerint csak az ily módon kijelölt személynek kell, illetve szabad beszélnie. Ebben az esetben a lépésváltás és a beszélőváltás egybeesik. Az elhangzott kérdésre J tagadó választ ad, amit L kissé bizonytalanul megismétel, ezzel viszont átfedésbe kerül J magyarázatával (lásd a 3. és 4. lépést), azaz nagyon rövid ideig egyszerre beszélnek, J viszont nyilvánvalóan nem fejezte be a mondanivalóját, ezért önjelölése megerősítésére kicsivel hangosabban beszél, és a lépésváltás valójában beszélőváltás nélkül történik. A következő átfedés (az 5. és 6. lépésben) már beszélőváltást eredményez, hiszen L nyilatkozata lezártnak minősül, és ez meg is határozza az átadás helyét. A következőkben láthatjuk, hogy J bonyolult módon többször is jelzi a lehetséges átadások helyét először két hosszú (3 másodperces), majd egy közepes (2 másodperces) szünettel, amihez társul még a direkt megszólítás, a hangfekvés és a hangerősség változtatása. Ezek mindegyike külön-külön is jelezheti az átadási szándékot, de ez esetben L egyikre sem reagál, így mindhárom alkalommal az eredeti beszélő folytatja a következő lépést. Az utolsó szünet közepes hosszúságú, a beszélő viszonylag halkán beszél, ezenkívül érzelmi-
leg erősen telített témát vet fel, halott fiára utal. Ezt az átadási pontot használja ki L, aki lelkészi minőségében egy állandó fordulattal válaszol, J azonnal megelőlegezi a lépés végét, és egyetértő választ ad rá. Ezen a ponton mindketten lezártnak tekintik a témát, a társalgás következő része általánosabb egészségi és életviteli dolgokról szól.

A fenti társalgási egység elemzése megerősíti azt a feltételezést, hogy a beszélőváltás mechanizmusa a beszélgetőpartnerek intenzív együttműködése során jön létre. A mindenkori beszédlépés szerkezete az aktuális kontextustól és a beszélők váltakozásától függ, utal az előző lépésre, valamint megelőlegezi a következőt. A beszélő mindig alkalmazkodik partneréhez, és a beszédlépés szemantikai tartalmát is módosítja a következő beszélőként kijelölt partner személye szerint. A fenti részletben nem fordulnak elő az olyan interakciós technikák, mint például az önfélbeszakítás, és a rögzítés jellegénél fogva nem kerülhettek bele figyelemfelkeltő, illetve a figyelem meglétét biztosító megnyilvánulások, amelyek a vizuális anyagokban elemezhetők (ilyen többek között a szemkontaktus, a testtartás vagy a mozgások iránya).

A szekvenciális rend a konverzációelemzés második fontos alapelve, amely a megnyilatkozások interakciós folyamatokká való rendeződését vizsgálja. Eb-

ben az értelemben a beszélgetés alapegysége a szekvencia, amely két egymást követő és egymással összefüggő megnyilatkozásból áll. Az egymásra következés a következőképpen értendő: a megnyilatkozások egyrészt időben összehangoltak; másrészt a második bizonyos formában utal az első megnyilatkozás tartalmára, míg az első meghatározza, hogy mi következzen a másodikban; harmadszor pedig, hogy az egymást ily módon meghatározó megnyilvánulásokat különböző beszélők hozzák létre. Ezt a normatív viszonyt nevezik a szakirodalomban párszekvenciának (*adjacency pair*) (Sacks et al. 1978, Have 1999, Iványi 2001). A párszekvencia jellemző formái a prototipikus megnyilatkozások, azaz a kérdés–felelet, az üdvözlés–viszontüdvözlés, az ajánlat–elfogadás vagy visszautasítás, illetve a bocsánatkérés–szabadkozás. Az egyes megnyilatkozások logikája és felépítése segítségével rekonstruálható az általuk véghezvitt cselekvéstípus is, vagyis a beszélő szándéka, amikor egy bizonyos megnyilatkozásával valamit kifejez. Egy-egy ilyen cselekvéstípus kerete lehet panaszkodás, bocsánatkérés, kívánság megfogalmazása, kérdés, meghívás, javaslat stb.

A párszekvenciába tartozó megnyilatkozások közvetlenül követik egymást, szekvenciális elhelyezkedésük megmutatja cselekvésjellegüket: a megállapítások vagy kérdések szekvencionizáló (*first pair*), a rájuk adott válaszok a szekvenciazáró (*second pair*) egységek (Li 1994: 155; Iványi 2001). Különböző szintaktikai, strukturális, valamint metakommunikációs jelek segítenek felismerni az összetartozó megnyilatkozásokban a párszekvencia első részét, amely a rákövetkező megnyilatkozást jelentésében meghatározza és dominálja. A konverzációelemzésben a párszekvencia második részére vonatkozó kutatások sokat foglalkoznak egy elvárási sémával (*preference organization*), amely befolyásolja a következő megnyilatkozás létrehozását, és egyben „értelmezési alap, amennyiben a párszekvencia típusát is meghatározza” (Iványi 2001: 80). Az elvárási séma szerint a lehetséges szekvenciazáró részek nem egyenlő státusúak, mivel egyeseket preferálhat az első beszélő, másokat viszont nem. A preferáltak egyszerűbb struktúrájúak, és könnyedén követik a szekvencionizáló egységeket, a nem preferált szekvenciazáró egységek (az elutasítások vagy a negatív válaszok) pedig valamiféle strukturális komplexitást mutatnak, és lingvisztikai jel előzi meg őket: (a) észlelhető szünet, (b) a nem preferált jellegre utaló szócska (tipikus a „hát”), vagy (c) magyarázkodás a preferált egység elmaradása miatt. A szekvenciapárok lehetőséget nyújtanak a megértés ellenőrzésére is, mivel a második részük egyben implicit beismerése a megértésnek. „Gyakran nem az a fontos, mit jelent egy nyilatkozat, hanem hogy azt a fogadó hogyan értelmezi. A címzett ugyanis a választott megnyilatkozás-

típussal azt is kifejezésre juttatja, hogy hogyan értette meg az előző beszédlépését” (Iványi 2003). A kommunikációban fellépő zavarok adódhatnak abból is, hogy a beszédpartnerek nem ismerik fel a megnyilatkozás végpontját, és idő előtt megszólalnak, így átfedéseket vagy akár a megnyilatkozás elmaradását is eredményezhetik.

A fenti beszélgetésben a szekvenciális rend jól követhető, és ez az interakciós egység világosan elkülöníthető a beszélgetést megelőző és a beszélgetést követő résztől. Spontán módon jött létre, a beszélgetésnek mégis van egy fokozatos bevezetése, ennek tükröképeként viszont egy fokozatos lezárása, „kivezetése”, amely biztosítja a következő egységhez történő, nagyjából törésmentes csatolást. Az elemzett beszélgetés először a kérdés–felelet tipikus szerveződése szerint zajlik, miközben az első beszélő a kérdőszócskával megelőlegezi a pozitív választ. A másik beszélő (J) viszont negatívan reagál a feltett kérdésre, és utána rögtön biztosítja a beszélgetés folytatását azzal, hogy a beszélgetőpartnere igényeihez igazítja megnyilatkozását, azaz pontosítja annak előismereteit, és tájékoztatja állapotáról. Kommunikációs zavar miatt a beszélőváltás többször is elmarad (6–8. lépés), emiatt a beszélő az egyszerű közlésből átvált egy olyan megnyilatkozásra, amellyel biztosan felkelti L figyelmét, illetve amire L-nek már feltétlenül reagálnia kell. A beszédegység lezárására egy sematikus megnyilatkozást (vigasz–válasz) használnak, ami L-nek a közösségben lelkészként betöltött szerepére szabott.

A társalgás során a párszekvenciák általában tovább bővíthetők, kiegészíthetők, módosíthatók például más cselekvéseknek a párszekvencia részei közé iktatásával vagy akár elő- és utószekvenciák segítségével. Ezeket a konverzációelemzés harmadik alapelveként tartják számon.

A javítási mechanizmus vizsgálata jellegzetesen a verbalizáció és a megértés szintjéhez kapcsolható. A kölcsönös megértés biztosításának elvei alapján a „szociális interakciós eseményekbe beépülnek a megértés ellenőrzését előre és utólag biztosító lehetőségek, hogy megelőzzék a megértési problémákat, vagy egy már létrejött problémát megoldjanak” (Iványi 2001: 82). Ez a jelenség viszont elengedhetetlen ahhoz, hogy a beszélgetést tovább folytathassák, illetve a beszédpartner eredményesen részt vehessen a további beszélgetésben. Láthatuk, hogy a fenti beszélgetésben már rögtön az interakció legelején sor került egy küljavításra anélkül, hogy a beszélgetés kilépne a beszélőváltás rendjéből. A javítás nemcsak beleillik a beszélgetés szekvenciális rendjébe, hanem annak integrált részeként épül be. A javítási típusok osztályozása a kezdeményező és

a javítást végrehajtó személye szerint lehet osztályozni. Ebben az esetben megállapítható egy hierarchikus szerveződés, hiszen elsőbbséget élvez az önjavítás (*self-repair*), amely a partner által kezdeményezett külválítást (*other-initiated repair*) próbálja elkerülni. Könnyen észrevehető tehát, hogy a második lépés reflektáló funkciója mellett a javításnak kezdeményező szerepe is lehet akkor, ha a befogadónak bármiféle megértési problémája van. A két funkciót azonban nem lehet egyszerre érvényesíteni, preferált helyzetben az önjavítás van, amely azonban a „külkezdeményezett javítás esetén a háttérbe szorul, és egészen addig szünetel, míg a kérdéses problémát tisztázzák” (Iványi 2001: 83). A beszélgetésben fennálló problémát általában az interakciós mechanizmusok meghibásodására vezethetjük vissza (rossz artikuláció vagy szekvenciaképzés, emlékezetkiesés, halláshiba vagy akár a környezet zaja által okozott kiesések), a problémát ebben az esetben a hezitálások, megszakítások, hosszú hallgatás, újrakezdések, visszakérdezések, ismétlések, átfedések jelezhetik (Have 1999, Iványi 2001). Ezek a mellékszekvenciák ugyanakkor késleltethetik a nem preferált szekvenciázáró egységeket, így például a szekvencianyitó egységre adott nemleges választ (Li 1994). Az aktuális nyelvi cselekvésen belül azonban a javítások önálló szerkezetű kiegészítő szekvenciákat képeznek. A fenti példával illusztrálható egy hibás információ kiküszöbölése: az elbizonytalanodás „nem?”(L), a kiigazítás „a vérnyomás”(J) és végül az új információ tudomásulvétele „ja, a vérnyomással”(L) helyreállít egy megbomlott rendet (3-4-5. lépés), a közbeiktatott szekvencia kezdete és vége világosan felismerhető.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a konverzációelemzést elsősorban egynyelvű angol beszélőktől gyűjtött adatokra fejlesztették ki. A konverzációk mélystruktúrájának univerzális jeleit minden nyelvben felfedezhetjük abban az értelemben, hogy a beszélgetőpartnerek kifejezhetik egyetértésüket és tiltakozásukat, illetve abban, ahogyan a beszélőváltás zajlik. Ennek ellenére azt is el kell ismernünk, hogy léteznek olyan kultúraspecifikus stratégiák (Duranti 1997), amelyek a beszélgetés lefolyásának kontextualizációját határozzák meg.

A kétnyelvű kódváltás kutatásában is a fent ismertetett módon alkalmazhatók a konverzációelemzés elvei. Az elemzési megközelítés, amelyet ebben a kutatásban alkalmazok, a bemutatott szekvenciális megközelítést használja, miközben hangsúlyozza azt, hogy a kódváltás szervesen illeszkedik a beszélőváltás rendjébe.¹⁷ A szekvenciális megközelítéshez olyan modellt kell alkalmaznunk, amely aprólékos elemzések során azokat a visszatérő mintá-

kat azonosítja, amelyek a kétnyelvűek mindennapi beszédében előfordulnak. A konverzációelemzésnek a kódváltás vizsgálatára alkalmazott legkorábbi megfogalmazását Gumperz (1982) kutatásaiban olvashatjuk: a kétnyelvű társalgásban a kódváltást társadalmilag meghatározott diskurzív stratégiák szabályozzák, amelyek ugyanakkor számos lokális értéket és normát is kifejeznek (a szakirodalom összefoglalását lásd Auer 1998). Eszerint a kétnyelvűek repertoárjában a kódváltás stratégiai eszköz, amelyet a beszélők számára mindig elérhető, és bizonyos kommunikációs célok érdekében fel is tudják használni.

Auer (1984) érvelése szerint a kétnyelvű beszélgetések vizsgálatára alkalmazott konverzációelemzés áthidalhatja azt az űrt, amelyet a strukturalista-grammatikai elemzések és az esettanulmányok egyedi anekdotikus leírásai nem töltenek ki. Auer körülbelül 1800 kódváltási esetet vizsgált, amelyet 20 Németországban élő olasz gyermektől gyűjtött. Az etnometodológiai konverzációelemzés segítségével sikerült leírnia az interaktív részletekben előforduló kétnyelvű megnyilatkozások minden mozzanatát, amelyeket lokálisan funkcionális használatnak nevezett el. A lokálisan funkcionális használat alatt azt értette, hogy a nyelvváltozásnak (*language alternation*) speciális szerepe van a megnyilatkozás kontextusán belül, hiszen a társalgás nyelvének változása jelentéssel bír, és ez a jelentés a kontextus és a beszélő kontextusérzékenységének kölcsönhatása alapján értelmezhető. A nyelvek váltakozása Auer szempontjából magába foglalja a kódváltást és a transzfert, amelyeknek a résztvevő-, illetve diskurzusfüggő funkcióik alapján elkülöníti a nyelvváltogatás négy tipikus jelentését. (1) A diskurzusfüggő kódváltás gyakori stratégia, amit a beszélők arra használnak, hogy egy interakció kontextusát megváltoztassák, vagyis a beszélő új nyelvet választ azért, hogy egy új témát bevezessen. (2) A résztvevőfüggő kódváltást viszont arra használhatja a beszélő, hogy nyelvi kompetenciáját bizonyítsa. Ilyenkor a beszélő arra a nyelvre vált, amelyen a legkompetensebb, és/vagy amely megfelel a beszélgetőpartnere nyelvi kompetenciájának. (3) A diskurzusfüggő transzfer gyakran fordul elő olyankor, amikor a beszélő azért vált nyelvet, hogy egy idézetet vagy parafrázist elmondjon, ilyenkor általában azt a nyelvet használja, amelyiken az elhangzott. (4) Az utolsó, a résztvevőfüggő transzfer jellegzetesen egy szóalakot keres, és például a „Hogy mondják azt, hogy [keresett szó]?” kérdéssel fordul beszédpartneréhez. A felsorolt négy jelentés mellett azonban számos nem tipikus jelentés is előfordul a köznapi beszédben, ezeket Auer a tipikusaktól való távolságuk alapján elemzi.

A kétnyelvű megnyilatkozásokra alkalmazott diskurzuselemzésekben három különböző szinten jelentkező kódváltás követhető nyomon, szemben

a legtöbb elemzéssel, amely adott szinten jelentkező, bizonyos típusú kódváltásokat elemez. Az alábbi táblázat szemlélteti, hogy a szekvenciális elemzés szerint a kommunikációkban mely szinteken történhet kódváltás: ha két beszélő egymás után több beszélőváltáson keresztül ugyanazt a nyelvet használja, majd egyikük nyelvet vált, az első (A) szintről, azaz lépésváltással és beszélőváltással bekövetkező kódváltásról beszélhetünk. Egyetlen megnyilatkozáson belül is lehetséges a kódváltás, amikor az egyik beszélő a mondatok vagy lépések között (*inter-sentential code-switching*) átvált a másik nyelvre (B szint). A két szint, A és B nagyon hasonlítanak egymásra abban a tulajdonságukban, hogy mindkettőben a lépés vége jelenti a potenciális váltási pontot. A kódváltás harmadik szintje (C szint) viszont azokra az esetekre vonatkozik, amikor a beszélők egyetlen lépés vagy mondat különböző elemeit más-más nyelven kódolják.

<i>Kódváltás</i>					
1. Beszélő	A nyelven				
2. Beszélő	A nyelven				–
1. Beszélő	A nyelven				
2. Beszélő	B nyelven				+ A szint
1. Beszélő	1. mondat	B nyelven			
	2. mondat	A nyelven			+ B szint
	3. mondat	1. elem	A nyelven		
		2. elem	B nyelven		+ C szint

Forrás: Li (1994: 152)

A két faluban összegyűjtött hangzó anyagból kiválasztott példák segítségével bemutatom a magyar–román kódváltás három szintjét. Az első kiragadott részletben kétfajta kódváltás is megfigyelhető. A 6. lépésben az első (A) szintre jellemző kódváltás történik: három szereplő között a beszélgetés magyarul zajlik mindaddig, amíg az egyik beszélő idézés céljából beiktat egy román nyelvű mondatot. Tipikus példa erre a szintre, mivel több beszélőváltáson keresztül magyarul folyt a társalgás, majd egy beszélőváltáskor bekövetkezik a kódváltás. Ebben az esetben a beszélőnek világos célja van a kódváltással, mivel idézésre használja. Rögtön ezután következik a kódváltásnak egy olyan fajtája, amely a fenti táblázat szerint a harmadik (C) szintre jellemző, vagyis ugyanazon megnyilatkozás különböző részei különböző nyelveken hangzanak el. Ez a jelenség

szorosan kapcsolódik az idézés funkciójához, hiszen csakis az idézett részek hangzanak el románul a beszélgetésben.

- 1 M: az emberek meg gyertek igyunk meg EgyEgy pohár bort' (..)
- 2 én nem ittam meg csak félig mer(t) tudtam hogy erős a bor s ha ←meg-
iszok egy pohárral (..) aztán rosszul le[szek
- 3 T: [há vittem tőlünk otthonról mert
kiváncsik voltak hogy milyen itt a bocsárdi bor (.)
- 4 NA (.) vittem (.) ki, (..)
- 5 E: mi lett' (*nevetnek*)
- 6 T: ↑NA *bă bea un pahar de vin*' s egy pohárból lett vagy négy vagy öt,
TESSÉK TE IGYÁL EGY POHÁR BORT

(DM-10133/0. 35–0. 57)

A következő példában is megfigyelhető az előbbihez hasonló kódváltás a 2. és 4. lépés között, amikor a két beszélő eltérő kódokat használ. Ugyanazon megnyilatkozáson belül lépésváltással történő kódváltás kétszer is előfordul a rövid beszélgetésben. Az első három, illetve a 4–6. lépést ugyanazon beszélők produkálják, és a lépésváltással együtt magyarról románra váltanak át, majd a következő lépésekben újra magyarul szólalnak meg.

- 1 A: tudod, kellett volna hagyják úgy ember' (..)
- 2 *cică circulați la o parte și'* ←*gatta* (.)
MÁRMINT KÖZLEKEDJETEK A MÁSIK OLDALON ÉS KÉSZ
- 3 [hogy +... (4) [nézzék meg jól
- 4 B: min[den rendbe ember, (.) [kellett volna ↑hogy+...
- 5 *să* ← *devieze circulația' în altă parte* (...)
HOGY ELTERELJÉK A FORGALMAT MÁSFELÉ
- 6 így, (.) aztán+...

(DM-10134/0. 21–0. 32)

A harmadik (C) szinten történő kódváltásra jellemzőek a következő példák, amelyben az egyes beszélők egyetlen lépésen belül felváltva használják a két nyelvet. A különböző kódváltási stratégiák közül ez az a szint, amelyet a kódváltás strukturális elemzői (Sankoff – Poplack 1981; Myers-Scotton, 1990) általában a mondaton belüli kódváltásnak neveznek, és amelyet általában a legkönnyebb megfigyelni és számszerűsíteni.

R: nem kellett volna dolgozzanak semmit amíg nem, (.) végezik el az egész+... ← *toate*

MINDEN

probele tătă ancheta

VIZSGÁLATOT AZ EGÉSZ NYOMOZÁST

(DM-10134/0. 08–0. 14)

N: mit adott neked a *doamna doctor' bomboane'* cukort, mondjad

DOKTORNŐ

CUKORKÁT

(DM-10175/3. 17–3. 23)

A kódváltás irodalma mára már számtalan kétnyelvű helyzetet feldolgozott, és ezekben a tanulmányokban világosan követhető annak a megfogalmazása, hogy a különböző kétnyelvű közösségek vagy csoportok egymástól egészen eltérő kódváltási stratégiákat alkalmazhatnak. Szembetűnő például, hogy a C szinten tapasztalható, ugyanazon lépésen belüli kódváltás leginkább a stabil kétnyelvű közösségekben tapasztalható, amelyekben a kontaktushelyzet hosszabb ideje fennáll. Más esetekben a beszélők kontrasztív kódválasztása (A szint) gyakran fordul elő olyan helyzetekben, amikor a beszédpartnerek nyelvtudása és a nyelvek iránti attitűdje különbözik (Poplack 1988; Myers-Scotton 1983). A strukturális elemzés modelljei (többek között Poplack 1980; Myers-Scotton 1990, 2003) a mondaton belüli kódváltásra koncentrálnak, ezzel szemben a jelenség szekvenciális megközelítése a konverzációelemzés segítségével mindhárom szinten tudja értelmezni a kódváltást. Ebben a kutatásban ez igen fontos szempont, mert a mondaton vagy lépésen belüli kódváltás szinte kizárólag Buzásbocsárdon figyelhető meg. Ezzel szemben az Alsókarácsonfalván gyűjtött adatok legnagyobb részében az A és a B szinten, azaz beszélőváltáskor, illetve mondathatáron vagy lépésváltáskor történő kódváltás tapasztalható. Ez a fajta kódváltás a három generáció igen eltérő nyelvi készségei, és ebből adódóan az eltérő nyelvválasztási stratégiák miatt alakulhatott ki.

A következő részben bemutatott példákat a terepmunkám során rögzített spontán beszélgetésekből idézem. A konverzációelemzés elveit követve sorban bemutatom a kódváltás kontextualizáló funkcióit (lépésváltás, szekvenciális rend, hibajavítások és idézés). A beszélgetések döntően informális vagy családi szintén¹⁸ játszódnak, és jellemző módon mindhárom generáció részt vesz bennük. A vizsgálatom elsősorban a kétnyelvű diskurzusok szekvenciális felépítésének elemzésére irányul, ugyanakkor igyekszik összefüggést keresni a tár-

salgások szintjén tapasztalható egyéni kódváltás, valamint a közösségi szinten tapasztalható nyelvválasztási stratégiák és a nyelvcseréi rendszere között.

4.2. A KÓDVÁLTÁS KONTEXTUALIZÁLÓ FUNKCIÓI

Az előzőekben már szó esett arról, hogy a beszélőváltás univerzális jelenség, a lépés átadásának módja azonban az adott közösség kulturális és társadalmi normáitól függ. Általános társalgási szabály, hogy egy átlagos beszélgetés során a beszédpartnereknek tisztában kell lenniük azzal a szabályrendszerrel, ami a sikeres kommunikáció elengedhetetlen feltétele. Hogy ezeket a társadalmi szabályokat jelezni tudják, a beszélgetés résztvevői kihasználják a beszélt nyelv elemeit minden nyelvi szinten (prozodikai, kinezikus, proxemikus stb.). Gumperz terminusával élve, ezek a kontextualizáló jelek (*contextualization cues*), és legfőbb szerepük az, hogy a beszélők egymással szembeni helyzetét, illetve általánosabb értelemben vett attitűdjét jelezzék. A kontextualizálás a beszélőknek azt a stratégiai cselekvését jelenti, amelynek segítségével képesek a társadalmilag megállapított szabályok mátrixában kommunikációs viselkedésükön változtatni. Néha elsődlegesen arra használják őket, hogy kontextualizálják a lépésváltást vagy a beszédtema változását, máskor viszont az a kommunikációs szerepük, hogy ironikus vagy komoly jelentéseket közvetítsenek, illetve jelezzék a beszédpartnerek társadalmi identitását, egymáshoz való viszonyát vagy attitűdjét. Auer (1984) alapján többen (lásd például Li 1996 és 2002; Chan 2004) érvelnek amellett, hogy a kétnyelvű beszélőknek a tipikus kontextualizáló jelzéseken kívül lehetősége van a közösségi kommunikációs normáknak megfelelően kódváltással is jelezni kommunikációs szándékát. A következőkben a kódváltásnak azokat a konverzációs funkcióit szemléltetem, amelyek a lépésváltás, a szekvenciális rend, a hibajavítás és az idézés kontextualizálását jelzik.

4.2.1. A lépésváltás kontextualizáló jelzése

A társalgások szekvenciális leírására épülő elemzések szempontjából a kódválasztás jelentéssel bír, de nem azért, mert ilyenkor aktiválódik a két nyelvhez tapadó értékítélet (pl. a „mi” és az „ők” nyelv). A kódhasználatok különböző jelentései a megnyilatkozást közvetlenül megelőző és azt követő nyelvválasztás (akár beszédlépésé, akár annak része) viszonylatában érthető meg. A kódválasztással úgy helyezhető kontextusba a beszélőváltás, hogy a be-

szelő erős kontrasztot teremt két lépés között, hasonlót ahhoz, amit általában az emelkedő hangsúly vagy a beszédtempó változásával érhet el.

Az alábbi beszélgetésben két barátnő (19 és 20 évesek) beszélget, és T azt magyarázza (sikertelenül) B-nek, hol van az új munkahelye. A beszélgetés magyarul zajlik, kódváltást a harmadik lépésben észlelhetünk. Funkcióját akkor értjük meg, ha az utána következő szekvenciapárt is figyelembe vesszük. A lépés kezdete magyarul hangzik el, majd T átvált románra, hogy jelezze lépésváltási szándékát, valamint hogy sűrösse B-t egy helyszín felidezésében. Magyarázatában nehézséget jelent az, hogy nem jut eszébe a megfelelő szó (talán a „garázs” szót keresi), ezt egy közepes szünet jelzi, de körülírással rögtön folytatja a lépést. Csak ezután jelzi a lehetséges lépésváltást: kijelöli a következő beszélőt, és ezzel egyidejűleg átvált románra. A románul elhangzó kérdése azonban átfedésbe kerül B artikulálatlan hümmögésével, és nem történik meg a beszélőváltás. Ezután T visszaveszi a szót, és magyarul magyaráz tovább, újra kezdeményez egy átadási pontot, ezúttal magyarul ismétli meg a már elhangzott kérdést. Ezután B is megszólal, tehát megtörténik a beszélőváltás, ám B válasza nem preferált, ezt a „hát” késleltető szócska és a szokatlan hangsúlyozás is jelzi.

- 1 T: nem tudod azt a helyet' ahol mész a busztól dáni felé
- 2 B: hol te'
- 3 T: tudod te közel ahhoz az új (..) ahol vannak a buszok [*→cum să nu știi*
HOGYNE TUDNÁD
- 4 B: [hmmm
- 5 T: velem is voltál má(r) ott (..) ↑*hogy nem tudad'*
- 6 B: há' (..) NEm TU(d)am *→és kész'*

(DM-10162/3. 18–3. 40)

Egy másik beszélgetésrészletben ugyanaz a két barátnő próbál megszervezni egy találkozást. Ezúttal B vált kódot egy ígéret kicsikarására, miután többször sikertelenül próbálkozott azzal, hogy megszerezze T beleegyezését, amikor kettejük találkáját szervezték. Az első és a második kérdés jelzi a váltási pontot azzal, hogy a beszélő grammatikailag lezárja saját lépését, és mivel kettejük beszélgetésében senki más nem vesz részt, egyértelmű, hogy kinek kellene megszólalnia. Egy konverzációban nem szükséges, hogy már az első lépés lezárása után megtörténjen a beszélőcsere (Sacks, Schegloff és Jefferson 1978), ám ebben az esetben a második lehetséges lépésváltás sem történik meg, két másodpercnyi szünet után B folytatja. A hangosabban ejtett román kérdőszó

jelöli a váltási pontot, ezután pedig sikeresen megtörténik a lépésváltás, beszélgetőtársa azonban nem a beszélgetés nyelvének megváltozásaként értelmezi a kódváltást, ezért magyarul válaszol a sürgető kérdésre.

- 1 B: de honnét jössz hogy nem tudsz'(4)
 - 2 B: jössz a vonattól vagy a busztól' (..)
 - 3 B: te (.) ←akkor' GYErre bé később (.) na (.) ↑*bine'*
JÓ
 - 4 T: jó, jó majd jövök (.) úgy' DÉLbe,
- (DM-10162/18. 22–18. 44)

Diádikus társalgásokban nyilvánvaló, hogy lépésváltáskor ki a következő kijelölt vagy önjelölt beszélő, több személy részvételekor azonban különböző eszközei vannak annak, hogy a következő beszélőt kijelöljék, az pedig sikeresen megszólalhasson és megtarthassa a szót. A több résztvevős konverzációkban akkor történik önjelölés, ha az előző beszélő nem határozza meg, kinek adja át a szót (Sacks, Schegloff és Jefferson 1978). A következő részlet azt támasztja alá, hogy a kódváltás eszköz arra, hogy az önjelölt beszélők versengésében valaki magához vegye a beszélés jogát. Tipikus példa erre a közbevágás:

- 1 M: nem érkezte(m) megmondani neki hogy [oda akarok+...
- 2 L: [↑*ti-am arătat, carnetu (.) nu'*
MUTATTAM A FÜZETEM NEM
- 3 M: *ce carnet'*
MILYEN FÜZETET

(DM-10139)

A fenti beszédhelyzetben két felnőtt beszélget, amikor M (63 éves) unokája, L (13 éves) mintegy megszegi a konverzációs szabályokat azzal, hogy közbevág. A fenti részletben bemutatott két beszélő nagynya és unoka, akik románul és magyarul is szoktak egymással beszélni, a harmadik résztvevő a te-repmunkás, akivel mindketten magyarul beszélnek, és akinek jelenlétében egymás közt is a magyar nyelvet használják. Az unoka románul szólal meg, észrevehetően hangosabban, mint a másik két személy beszélgetése, ezzel jelzi, hogy nem a kettejük által elkezdett beszélgetésben akar részt venni, hanem új témát vet fel. Sikerül nagynyjától átvenni a szót, aki a lépésváltáskor románul beszél hozzá, ezzel az aktussal jelöli ki, hogy kihez szól. Kettejük konverzáci-

ója innen kezdve románul folyik, a következő három szekvencián keresztül, miután M újra magyarul beszél a terepmunkához. A fenti példában a kontrasztív kódváltás oka lehet a beszélők nyelvi képességeiben tapasztalható különbség: az unoka nyilvánvalóan rosszabb magyar nyelvű kompetenciája miatt tipikusan olyan kódváltási helyzet áll elő, amikor a második (B) szinten, azaz mondatok között kell értelmezni a két nyelv váltogatását. A két beszélőt a 15. és a 17. sorszámmal találjuk meg az implikációs skálákban.

A következő beszélgetés úgy zajlott, hogy közben a beszédpartnerek (B: 24 éves férfi és A: 19 éves nő) híradót néztek, amiben egy robbanás részleteiről és az áldozatokról számolnak be. Elsősorban erre reagálnak, de közben egymással is versengeniük kell, hiszen mindketten önmagukat jelölik ki következő beszélőként. Mindkét lépésváltás úgy következik be, hogy átfedésbe kerülnek: az első beszélőváltás megtörténik, amikor A 4 másodperces szünet után vissza szeretné venni a szót, és folytatja az abbahagyott mondatot, B viszont szintén magát jelöli ki beszélőnek, és ennek hangsúlyozására először valamivel hangosabban beszél, majd átvált románra, és miután A elhallgat, ő újra magyarul folytatja.

- 1 A: tudod, kellett volna hagyják úgy ember' (..)
- 2 *cică circulați la o parte și' ← gatta* (.)
- MÁRMINT KÖZLEKEDJETEK A MÁSIK OLDALON ÉS KÉSZ
- 3 [hogya+... (4) [nézzék meg jól
- 4 B: min[den rendbe ember, (.) [kellett volna ↑hogya+...
- 5 *să ← devieze circulația' în altă parte* (...)
- HOGY ELTERELJÉK A FORGALMAT MÁSFELE
- 6 így, (.) aztán+...

(DM-10134/0. 21–0. 32)

Ezt a kódváltási esetet azért tartom fontosnak, mert itt igazolódik az, hogy a beszélők értelmezésében a kódváltásnak meghatározott konverzációs funkciói vannak. A fenti beszélgetés a lejegyzett rész előtt magyarul zajlott, így A az első lépést az addig használt nyelven mondja. Kódváltása, a mondat ereszkedő intonációja és a lépés grammatikai lezárása beszédpartnere számára azt jelzi, hogy kijelölt egy lezárási pontot. A lépésváltás és ezzel együtt a beszélőváltás szándékát megerősíti egy rövid szünet is. B értelmezésében is beszélőváltás következne, ezért rögtön meg is kezdi a következő lépést, ami szintén a tágabban vett beszélgetés nyelvéhez igazodik, és magyarul szólal meg. Az előző beszélő azonban megszegi ezt a rendet, és folytatná mondandóját, ezért kétszer is át-

fedésbe kerül a két beszélő. A beállt helyzetben a két beszélő bizonytalanságát jelzi a kihagyásos mondat szerkesztés („*<az kellett volna,> hogy (4) nézzék meg jól...*”), a szünetek és a félbehagyott mondatok is. Végül az éppen soron lévő beszélő (B) kódváltással nyomatékosítja önkiválasztását. Miután sikerült magánál tartania a szót, újra magyarra vált.

Néha azonban az átfedéssel együtt jelentkező kódváltás lehet véletlenszerű, nem pedig sértő, de az alábbi példa tanúsága szerint a beszédpartnerek értelmezésében egy hasonló eset is kontextualizálódhat és az önjelölés sikeres eszközévé válhat. Az alábbi részletben tizenéves lányok beszélgetnek egy közös ismerősükről.

1 A: mikor látom hogy mennek úgy' (.) mintha SZOrítanak a torkom

2 N: [ne bánjad mert +...

3 G: [doar că nu-s în stare (.) să gîndească bine,

CSAKHOGY NEM KÉPESEK JÓL MEGGONDOLNI

4 A: *la CE să gîndească'* (..) persze'

MIT GONDOLJANAK

5 ha látod őket NEM mondanád EZT

(DM-10106/8. 11–24)

Ebben a részletben az első beszélő úgy fejezi be a lépést, hogy nem választja ki a következő beszélőt, ezután viszont N és G lépései átfedésbe kerülnek. N magyarul folytatná a megkezdett beszélgetést, G kontrasztív kódválasztását viszont a beszélők az önjelölés megerősítéseként értelmezik. A román kódot több ok miatt is választhatta a beszélő, ám ebben az esetben N abbahagyja a megkezdett lépését, G viszont sikeresen magára vonja az előző beszélő figyelmét. Az a tény, hogy A kódválasztásával G-hez igazodik, majd rövid idő után újból a társalgás korábbi nyelvére vált át, jelzi azt, hogy a kódváltást konverzációs funkcióként értelmezték.

A különböző kontaktushelyzetekben bemutatott kódváltások típusaira számos példa található Gumperz (1982), illetve Auer (1982) klasszikus munkáiban, és az általuk bemutatott példák alapján lett általánosan elfogadott az a tény, hogy a kódváltásnak címetjelölő, kiemelő vagy ismétlő funkciói vannak. Ezek mellett azonban olyan más funkciókat is sikerült azonosítaniuk, amelyek ennél sokkal sajátosabbak és változatosabbak. Eredményeikre támaszkodva Li (1994) elemzései azt mutatják be, hogy hasonló kétnyelvűségi helyzetekben a kódváltást a lépés lezárására, pontosabban a lezárási pont jelzésére használhatják. A kódváltással történő lezárás párhuzamos azzal a prozódiai és

gesztusrendszerrel, amit egynyelvűek a megnyilatkozások végpontjának jelzésére használnak. Elemzéseimben ezt igyekeztem a beszélők kommunikációs rendszerének értelmezései alapján bemutatni. Eddigi példáim alapján a lépésváltást jelző pontokon elhangzó kérdésre, kérésre, utasításra a soron következő beszélő különbözőképpen reagálhat: nem szólal meg, pozitív vagy negatív választ ad, esetleg visszakérdezhet.

Egy másik fontos szempont, amit a konverzációelemzésben hangsúlyozni kell, hogy a beszélőváltás kultúrafüggő rendszere ellenére az egymástól távol álló kultúrákban is felfedezhetők hasonlóságok. Az általam vizsgált esetek alapján hasonló következtetéseket állapíthatok meg, mint Li (2002), aki a kínai–angol kétnyelvű beszélőközösség végpontjelölő kódváltását a londoni jamaikai közösségben tapasztalható technikákkal tudja azonosítani. A kódváltás és a konverzációk általánosabb struktúrája közötti szoros asszociáció azonban eredményezheti a beszélőközösség egészen belül a nyelvek szimbolikus társadalmi értékének kialakulását (lásd például Gal 1979). A fenti példák alapján elképzelhető, hogy a beszélők a román nyelvet egyrészt az autoritás nyelveként értékelik, másrészt gyakran a beszélés jogának megszerzésével azonosíthatják. Ezt a feltételezést azonban még több adat alapján, az egyes beszélők kódváltásának kvantitatív elemzésével lehetne alátámasztani. Bizonyos nyelvek társadalmi jelentéseit úgy lehetne leírni, hogy első lépésként meghatároznánk az azonos konverzációs struktúra használata szerint csoportosítható beszélőket (akik például egy adott konverzációs helyzetben az A nyelvet választják, szemben azokkal, akik ugyanebben a helyzetben a B nyelvet preferálják), majd a beszélők kódválasztási preferenciáit, nyelvi kompetenciáját, társadalmi háttérét (lásd még a 2. és 3. fejezetet) összevetnénk a kódváltás kvantitatív mintáival. Így juthatnánk el oda, hogy a kódválasztásból a nyelvek társadalmi jelentésére vonatkozó döntő fontosságú következtetéseket levonhassuk (lásd még Li 1994: 162). A jelen dolgozatban azonban korlátozom a kódváltás esetleges társadalmi jelentéseit azokra az esetekre, amelyek a kódválasztás kontextualizáló funkciói kapcsán felmerülnek.

4.2.2. A szekvenciális rend kontextualizáló jelzése

Tekintsük a következő példát: olyan környezetben rögzítettem a beszélgetést, ahol három kétnyelvű és két román egynyelvű nő együtt dolgozik egy udvaron. M (55 éves nő) korábban már megkérte a fiát (R: 21 éves), aki nem vett részt a munkában, hogy hozzon el otthonról egy doboz gyógyszert, amit

majd át kell adnia egy ismerősének. Az udvaron zajló beszélgetés nyelve mindvégig a román, ebben a helyzetben kerül sor az alábbi párbeszédre.

- 1 M: *ai adus pastilele alea'*
ELHOZTAD AZOKAT A GYÓGYSZEREKET
(4) ↑robi'
- 2 R: (..) (*fejét rázza*)
- 3 M: fuss te' (.)↑ne még mondjam egyszer'
- 4 R: *hai mamă' mai tîrziu' (nevet, a többiek is nevetve kommentálják az esetet)*
HAGYJAD ANYA MAJD KÉSŐBB

Annak ellenére, hogy az udvaron többen is vannak, a beszélő nem választja ki a kommunikációs partnerét, de a kontextus ismeretében ez mindenki számára világos, hiszen az együtt dolgozók közül senki nem szólal meg. M kérdésére nem érkezik rögtön válasz, R látványosan hallgat, amikor számon kéri tőle a reá bízott feladatot. Csak a nevének nyomatékositása után reagál a kérdésre, de a negatív válasza nem preferált jellegét egy közepesen hosszú szünettel jelzi. Az anya dühös kitörése és utasítása magyarul hangzik el, amire románul érkezik egy újabb negatív válasz. A beszédlépések közötti kontrasztív kódváltás két aspektusa is érdekes a szekvenciális rend szempontjából. Először is feltételezhetjük, hogy az első és az utolsó lépés együtt képez egy szekvenciát, ezt igazolhatná a szekvenciapárok egyező kódválasztása, hiszen, mint már említettem, a szekvencia egyik alaptulajdonsága az, hogy a „második megnyilatkozás bizonyos formában érthetővé teszi az első tartalmát. Az első viszont meghatározza, vagy legalábbis hatással van arra, hogy mi következzen a másodikban.” (Sacks – Schegloff – Jefferson 1978). Igaz ugyan, hogy a kérdés és a rá adott felelet között viszonylag hosszú idő telik el, de a szekvencianyitó és szekvenciazáró megnyilatkozások összetartozását indokolja az, hogy R válaszai ugyanannak a szemantikai tartalomnak a különböző megnyilatkozási formái.

Második érdekessége a fenti részletnek, hogy R negatív válaszát három lépésben is nyomon követhetjük: a hosszú szünetet az anya már negatív válaszként értelmezi, egyben fel is szólítja arra, hogy a nem preferált válaszát kijavítsa, és a fia nevét nyomatékosan ejti. Ezt a felszólítást R nem hagyhatja válasz nélkül, ezúttal viszont metanyelvi kommunikációt választ, és újra jelzi a negatív választ. Felszólító mondata kódváltással párosul, ami az előző alfejezet fejtegetései szerint már önmagában a felszólítással azonos funkciót tölt be, és ebben az esetben nyomatékosítja is a beszélő mondanivalóját.¹⁹ A követ-

kező lépésváltással együtt fellépő kódváltás viszont a direkt visszautasításhoz kapcsolható, és az előző lépéshez viszonyított kontrasztív kódváltás azt jelzi, hogy második szekvencia nem preferált. Auer (1984) és Li (1994) példáiban ezek a jelenségek ehhez hasonló funkcióval bírnak az olasz–német, illetve a kínai–angol kétnyelvűségi helyzetekben is. Li (1994: 164) hasonló példákat idéz a londoni jamaikaiak beszédéből is.

Az alábbi részletben két fiatal nő beszélget, miközben a vacsorát készítik elő. A közölt részletet megelőző beszélgetésben A azt fejtegeti, hogy férjével elálltak korábbi szándékuktól, és most nem Spanyolországba, hanem Kanadába akarnak kivándorolni. A hivatalos ügyek rendezéséről kezd el beszélni:

A: van aki megtudta a választ s ők is mennek s MOst kell menjenek interjúra (..) s fognak menni (.) jövőre már (.) na jövőre, az idén azt mond+... (.) nem mennek az idén →mer tudod hogy van’ itt románian nagyon sokat tartásák őket bukarestbe ←ameddig hívják őket, ameddig mit tudom én (.) tudod’

B: ühüm

A: mert (..) biztos mi biztos mennek csak attól függ itten hogy fogják rendezni a dolgokat minél hamarabb az interjút és úgy (.) tudod’
(..)

s na, kell ODA is valami pénzt hogy tegyé(l) le és úgy,

(..)

→s nagyon reméljük, hogy fogunk menni mi is

(4)

aztán hogyha megyünk mi is biztos jobb lesz kanada (*zajok*) (.....?)
megyek én oda kanadába MEgyünk a francia felén tudod’ és meg kell tanuljam a franciát (i)s jaj

1 B: de miért a FRANciára mentek’

2 A: azért mert *dacă am merge pe partea enGLEzilor*, (..) *cam* két évbe kerülne (.)

HA AZ ANGOLOK FELÉRE MENNÉNK ÚGY

3 két évig kéne várjuk a választ (.) tudod’ *da pe partea franCEzilor, în queBEC*

DE A FRANCIÁK FELÉN QUEBEC-BEN

4 tudod’ megyünk s akkor egy hónap maximum (.) ←kettő mondjuk

(DM-10136/8. 16–9. 31)

A kódváltás vizsgálata szempontjából az utolsó párszekvencia érdekes, mert ebben újra felfedezhetünk több olyan technikát is, ami egy párszekven-

cia második felének (ebben az esetben egy kérdésre adott negatív válasz) nem preferált jellegét vezeti be. B kérdése implikálja azt, logikusabbnak tartaná, ha A és férje Kanada angol részébe mennének, hiszen angolul mindketten tudnak, míg egy új nyelvet megtanulni nyilvánvaló nehézséget okozna nekik. Ezt A korábbi lépésében verbalizálja is, és a francia nyelvvel kapcsolatos panasza az, amire B válaszol. Implicit módon beismeri a korábban elhangzottak megértését, hiszen a beszélgetésben több olyan jel is van, amely azokat a lehetséges beszélőváltási pontokat jelöli, melyeket B nem a megnyilatkozás végpontjaiként értelmezett, ezért a beszélőváltás többször is elmaradt. Kérdése előtt azonban ott van egy előszekvencia („de”), aminek segítségével jelzi, hogy a megnyilatkozása valójában negatív válasz az előzőleg elhangzott panaszra. Az utószekvenciában szintén egy negatív válasz következik, ekkor A kódváltást használ annak megfogalmazására, hogy számukra nem az idegen nyelv az elsődleges szempont, hanem a hivatalos eljárás gyorsasága. A negatív válaszok felvezetésének stratégiája ez esetben különbözik az előző példában bemutatottaktól. Mint előzőleg láthattuk, a nem preferált második szekvenciát olyan eszközökkel vezetik be, amelyek hasonlóak az egynyelvű társalgásokban használt metakommunikációhoz (szünet vagy más előszekvenciák). A második beszélgetésben mindez a kódváltás segítségével történik.

Egy harmadik példában mutatom be, hogy nem csupán a beszélőváltással egyidejűleg használt kódváltás kontextualizálhatja a párszekvencia második részét, hanem ugyanazon beszélő is használhatja. Egy fiatal házaspár azt meséli egy barátjuknak, hogy épülő házukba milyen berendezést választanak.

- 1 T: több lett mit gondoltunk
- 2 I: elmentünk három üzletbe s láttunk vagy hét fajtát (.)
- 3 T: de egyik sem tetszett nagyon NAgyon hogy azt mondtuk volna na' MEHET
- 4 I: igen, aztán elmentünk abba az új üzletbe és ↑OTT volt egy (..)
- 5 *costă o aVERE,* drága
EGY VAGYONBA KERÜL
- 6 T: ↓NAgyon drága'

(DM-10133/10. 04–10. 32)

Ha a negyedik és ötödik lépés tekintjük szekvenciapárnak, a kódváltás itt egy nem preferált utószekvencia bevezetésére szolgál. A negyedik lépés utáni rövid szünet már önmagában is bevezetheti a következő negatív szekvenciát,

de ebben az esetben a kódváltás ennek megerősítésére szolgálhat. Ezt követi a románul elhangzott rész újrafogalmazása, ezúttal magyarul, majd ugyanezt erősíti meg a másik beszélő (T) is.

A szekvenciális rend szempontjából fontos megjegyezni azt, hogy a kódváltás nem köthető tipikusan generációs vagy nyelvtudásbeli különbségekhez, és az sem törvényszerű, hogy a kódváltás mindig magyarról románra történik. Megfigyeléseim szerint ez a minta a gyakoribb, de önmagában ez a jelenség még nem lehet elegendő bizonyíték arra, hogy a vizsgált kétnyelvűségi helyzetben a román és a magyar nyelv aszimmetrikus viszonyát alátámassza (vö. Kovács 2001). A románról magyarra történő kódváltás egyik aspektusa lehet a következő kontextualizáló funkció, a hibajavítás. A következő részben ezt mutatom be.

4.2.3. A hibajavítások kontextualizáló jelzése

A hibajavítások mechanizmusa tulajdonképpen interaktív jelenség, és az előbbiekhöz hasonlóan ez sem tekinthető kontextusfüggetlennek: pontosan meghatározható, hogy ki javíthatja ki a beszédben előforduló hibát és hol, mivel a társalgás során elsődleges szempont az, hogy a szövegben a beszélőváltás rendje nem sérülhet. Éppen ezért az önjavítás előnyben részesül a küljavítással szemben, mert jobban beleillik a beszélgetés szekvenciális szerkezetébe, és a beszédpartner által kezdeményezett küljavítás megelőzését vagy elkerülését szolgálja. Ilyenkor a javításra ugyanabban a beszédlépésben kerül sor, vagy pedig közvetlenül a váltási pont után. Láthattuk ezt az előző rész legutolsó példájában, és az alábbi példában is könnyen észrevehető a jelenségnek egy olyan változata, amelyben az önjavítás szabályozva, egy rövid szünet után jelenik meg újrafogalmazás formájában:

A: elvégzi az iskoláját s aztán megy dolgozni spanyolba, vagy *itáliába* (.)
olaszba

(DM-10160/1.12)

Az alább következő példát az különbözteti meg az előzőtől, hogy a javítási folyamatot megelőzik a hibára utaló jelek: hezitálások (2. és 3. sorban rövid szünetek és a 3. sorban ereszkedő hangsúly), majd szintaktikailag az ismétlések. A beszélő a *bar* 'kávézó' magyar megfelelőjét akarja használni, megkezd a körülírást („valamiféle boltot”), de rögtön jelzi, hogy nem ez a megfelelő kifejezés.²⁰ Közepesen hosszú szünet következik, ahol a beszédpartner megszólalhat-

na és megadhatná a helyes formát, vagy további kérdéssel tisztázná a helyzetet. A javításra való törekvés mellékszekvenciának tekinthető, mivel az aktuális tevékenységet, a beszélés folyamatosságát megszakítja, s addig szünetelteti, amíg a javítás folyamata le nem zárul (ez ebben a példában az 5. lépésben történik meg). Mivel ezúttal nincsen beszélőváltás, az aktuális beszélő úgy érezheti, hogy a hibajavítás lezárult, és folytatja az 1. sorban megkezdett lépést.

- 1 A: csak annyit hogy egy ablakot tegyenek be, egy ajtót verjenek ki és rakják öö vissza ilyen' téglából mer(t) az nem kell' tudad ennyi dolog van
- 2 s csináljunk valami (.)
- 3 ↓mit tudom (.)
- 4 ↑*tip bar* akarok, VAlamiféle boltot (.)
KÁVÉZÓSZERÜT
- 5 ↓nem tudom hogy mondják, (..)
- 6 mondjuk olyan nagy' éppen vala+... én mondom tibinek hogy ne még beszéljünk velük inkább megcsináljuk mi me' (.) van itt egy szomszéd' az is csinál

(DM-10133/8. 04–8. 24)

A hibajavítás második lehetséges változata az, amikor a javítást kívülről, azaz a beszédpartnerek kezdeményezik. Ha a befogadónak bármilyen megértési problémája van a beszélő megnyilatkozásával kapcsolatban, kezdeményezheti a javítást. Az alábbi példák közül az elsőben a beszédpartner (B) azért kezdeményezi a javítást, mert zavar állt be a megértési folyamatban, azaz nem tudja, hogy a beszélő mire utal, amikor a *papagal* 'papagáj' szóval jellemez valakit. A rendelkezésére álló eszközök közül a beszélő, a szituációnak megfelelően, körülírást használ. A szokásosnál hosszabb szünet a 3. lépésben azt jelzi, hogy a szókereső folyamat elkezdődött, ezért a beszélő (A) egy viszonylag hosszú szünet után kétszer is megpróbálja újrafogalmazni a magyarázatot.

- 1 A: olyan *papaGAL*,
PAPAGÁJ
- 2 B: mért milyen'
- 3 A: (*hangosan belélegez*) (4) hát egybe sincs+... (.)
- 4 csak BEszél HA kell' HA nem,
- 5 C: ha kell ha nem, olyanokat (.) mond te' kitalál olyanokat ránk' hogy megáll az eszed

(DM-10155/1. 16–1. 35)

Azokban az esetekben, amikor a kívülről kezdeményezett javítás nem megfelelően időzítve, azaz nem a jó helyen történik, kommunikációs zavart okoz. Az alábbi példában láthatjuk azt, hogy a rossz helyen kezdeményezett javítás a kommunikáció félbemaradását eredményezi. Az alábbi beszélgetésben a beszélő számára értelmetlennek vagy zavarónak tűnik a javítás, hiszen közösségi szinten elfogadott és általánosan használt az *Itália* 'Olaszország' szóalak, ezért a beszélgetés nem sikeres, és rögtön meg is szakad.

M: azt mondta, hogy küld külföldre nekik SZERződést (.)

Itáli[A]ba, nem tuda(m) +... (5)

A: ↑[OLAszba]

M: (*D-hez*) hozz bé egy kis zöldséget

(DM-10136/4. 10–4. 25)

A helyzetet jobban megérthetjük, ha a körülményeket és a beszélgetőpartnereket is ismerjük. A beszélgetés alatt egy konyhában az ebédet készíti M (55 éves nő) és a 22 éves lánya (D), miközben a lány barátnője (A) és egy negyedik személy (a településen kívülről érkezett terepmunkás) velük együtt a konyhában ülnek. A javítást kezdeményező személy (A) ugyanaz, aki egy előbbi példában (más környezetben) ugyanezt a típusú kódváltást hibaként észlelte, és önjavítást kezdeményezett („*Itáliába*. Olaszba”). Ebben az esetben is javítást próbál alkalmazni, ám éppen az ellenkező hatást éri el. Az aktuális beszélő (A) félbeszakítja saját mondatát, és hosszú, öt másodperces szünet jelzi, hogy a javítással a párszekvencia lezárult. Következő megnyilatkozásával egy új szekvenciát kezd el, ezúttal C-hez szól, teljesen ignorálva B-t.

A konverzációelemzések általában azt mutatták ki, hogy a hibajavítás folyamatában mindig szükség van a beszélők közötti együttműködésre, mivel ez biztosítja a szabályos és folytonos beszélgetést. A konverzáció különös esete az, amikor a külváltásra a beszélő nem reagál, és a különféle módokon jelzett elvárásoknak nem tesz eleget, ilyenkor kommunikációs félrecsúszások történhetnek (Li 1994), és amint az előző példa is igazolja, a beszélgetés akár meg is szakadhat.

Általános szabály az interakcióban, hogy a kommunikációs szabályok csak részben függenek a beszélőtől, és a beszélő felek elég széles sávban mozoghatnak ahhoz, hogy a javításokkal fellépő problémákat megoldják. A javítás kezdeményezése azonban különleges jelentéssel és státussal bír, amelyet minden egyes helyzetben a társadalmi értékek mátrixán belül határoznak meg, néha azonban explicit szándékuk van arra, hogy a közösségi értékrendszert megkérd-

dőjelezzék, esetleg meg is változtassák (Lüdi 2003). Ha az előző helyzetet is a közösségi normák megkérdőjelezéseként értékeljük, akkor a beszélő elutasító magatartása is értelmet nyer.

A bemutatott példák nyomán a kódváltás és a hibajavítás kontextusában három tipikus esetet különböztetünk meg. Első, amikor a hibajavítás kezdeményezése a beszélgetés nyelvével kontrasztív nyelven történik, és a beszélő maga végzi el a javítást. Második, amikor a javítandó részt vagy akár hosszabb részeket a beszélő más nyelvű megfelelővel helyettesíti; ez a folyamat történhet önjavítás vagy küljavítás útján. Harmadik az a típus, amikor küljavítást kezdeményeznek, és a beszélőpartner maga ajánlja fel az általa helyesnek tartott szinonimát. Érdekes megjegyeznünk, hogy a példákban nem jelennek meg azok a jellegzetes diskurzusfunkcióval bíró kifejezések, amelyek az egynyelvű beszélgetésekben a hibajavítást jelzik („tudod”, „érted” stb.), és ellenőrizhetővé teszik a kölcsönös megértést.

A bemutatott példák arra szolgáltak, hogy a kódváltásnak a hibajavítások rendszerében elfoglalt fontos helyét érzékeltessem. Tágabb társadalmi jelentőségét Myers-Scotton (1983) úgy foglalja össze, hogy közben hangsúlyozza a beszélőknek azt az igyekezetét, hogy a két nyelv közül azt válasszák, amelyiken kényelmesebbnek tartják a gondolataik kifejezését. Az interakcióban részt vevőknek ugyanakkor jogaik és kötelezettségeik (*rights and obligations*) egész sorát be kell tartaniuk, ami azt is eredményezheti, hogy valamelyik beszélőnek azon a nyelven „kell” megszólalnia, amelyiket kevésbé jól bírja. A kölcsönösen betartott szabályok sikeres kommunikációt eredményeznek, míg ezek elmulasztása veszélyezteti a beszélgetést.

4.2.4. Az idézések kontextualizálása

A kódváltás kontextualizáló funkciójának leglátványosabb formája az idézés, amikor egy másik, korábbi beszélgetés kontextusából emelik ki az idézett idegen nyelvű részt. A beszélő szándékának megfelelően a kódváltással hangsúlyozott szövegrészt a közlés többi részétől mentálisan el kell különítenünk, és erre a konverzációelemzés két megoldást is ajánl. A kódváltással a két nyelvű beszélő utalhat arra a kontextusra, amelyikben az eredeti közlés elhangzott, arra a személyre, akitől a megnyilvánulás származik, vagy pedig egyszerűen saját attitűdjét fejezi ki az elhangzottakkal kapcsolatban.

Az alábbi példában egy fiatal házaspár (A és B) lejátssza az esküvőjükön készült felvételt egy ismerősüknek (C), aki nem vett részt az eseményen. A tár-

salgás alatt végig magyarul beszélnek, és B kissé szégyenkezve vallja be, hogy az esküvő napján a kelletténél valamivel többet ivott. Az idézett részletben két alkalommal történik kódváltás, mindkettő az ivás körülményeivel kapcsolatos.

- 1 A: az emberek meg' GYERtek igyunk meg Egy-egy pohár bort' (..)
- 2 én nem ittam meg csak félig' mer(t) tudtam hogy erős a bor s ha ←meg-
iszok egy pohárral (..) aztán rosszul le[szek
- 3 B: [hát vittem tőlünk otthonról mert
kíváncsik voltak hogy milyen itt a bocsárdi bor (.)
NA (.) vittem (.) ki, (..)
- 4 G: mi lett' (nevetnek)
- 5 B: ↑NA *bă, bea un pahar de vin'* s egy pohárból lett vagy négy vagy öt, s még
TESSÉK TE IGYÁL EGY POHÁR BORT
- 6 állottunk egy bárba és ott dolgozik az egyik haverom, s az azt mondja (.)
- 7 ↑BĂ *nu BEI NImic'* (.)
TE NEM ISZOL SEMMIT
- 8 *nu beau nimic*, mondja ↑HAI *că-ți fac CINste'* (.)
NEM ISZOM SEMMIT GYERE MEGHÍVLAK
- 9 NA, (.) ittam ott is

(DM-10133/0. 35–1. 11)

A körülményekből okunk van feltételezni, hogy A és B pontosan ugyanarra az eseményre utalnak, és amelyben ugyanazok a személyek vettek részt. Ebben a részletben viszont feltűnik, hogy A idézése az első lépésben („Gyertek, igyunk meg egy-egy pohár bort!”) magyarul hangzik el, míg ugyanezt B románul idézi a hatodik lépésben („Na bă, bea un pahar de vin!”). A szakirodalomban vázolt példák alapján azt feltételezhetjük, hogy B nem az esemény hiteles ábrázolására törekszik, hanem a jelenlegi attitűdjét fejezi ki az esettel kapcsolatban. Ezt a feltételezést alátámasztja ugyanannak a lépésnek a következő része, aminek jelentése ‘túl sokat ittam’. A jelen helyzetben a kódváltás segítségével jelzi, hogy nem tartja helyesnek akkori cselekedetét.

Mindenképpen figyelniük kell azonban A idézési technikájára is. Ha ugyanannak az eseménynek a kétfajta idézését együtt elemezzük, nehéz eldönteniük, mi lehetett az eredeti szituációban használt nyelv. Az mindenképpen valószínű, hogy egyikük idézése nem az eredetileg használt nyelvet adja vissza. A szakirodalomban (Gumperz 1982, Chan 2004) találunk példát arra is, hogy egy idézés során a választott kód nem egyezik meg az idézett

szituációban használt nyelvvél. Ilyesfajta helyzetek magyarázata a következő érvelésre támaszkodik: a kódváltás elsődleges funkciója az, hogy eltávolítsa a beszélőt (és/vagy a hallgatót) a beszélgetés közvetlen kontextusától, illetve hogy kijelölje azokat a részeket, amiket valami miatt másként kell értelmezni, mint az előtte elhangzottakat és az utána következőket. Hasonló helyzetekben a beszédpartner a kontextualizáló jelzés, valamint a beszélgetés során elhangzott egyéb információ segítségével ki tudja dolgozni azt a kontextust, amelyet a beszélő érzékeltetni akart. A második idézésnek (8. és 9. lépés) viszont kettős kontextualizáló jelzése is lehet. Egy régen elhangzott párbeszéd kontextusát adja vissza a kódváltás segítségével, ugyanakkor az előző idézéséhez hasonlóan az eseménnyel szembeni magatartását is kifejezi. A fenti idézési technikákból kiindulva ebben az esetben nem a kód milyensége a fontos, hanem a kódváltás aktusa (Chan 2004).

Ebben a fejezetben azt kívántam bemutatni, hogy a kétnyelvű beszélők arra használják a kódváltást, hogy a beszélgetés részleteire felhívják a figyelmet, és hogy a kölcsönös érthetőséget, azaz a beszélgetés folyamatosságát biztosítsák. A kódváltást több célra is használhatják: ugyanaz a személy jelezheti vele a lépésváltási szándékát, önjavítást vagy küljavítást kezdeményezhet. A beszélgetésekben használhatják továbbá önjelölésre lépésváltáskor, a nem preferált utószekvenciák elutasítására. Mindegyik fajta kódváltás a kontrasztív kódváltás eszközeivel él, és a kétnyelvű konverzációban ugyanolyan funkciókat lát el, mint az egynyelvű beszélgetésekben többek között a hangsúly, a hanghordozás, a tekintet iránya, vagy a gesztikuláció.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kódváltás csak egyik lehetséges eszköz a kétnyelvű beszélők nyelvi repertoárjában, és a beszélők élnek is a rendelkezésükre álló lehetőségekkel. Elég arra gondolnunk, hogy a több órányi hangzó anyagnak csak kis részében találtam olyan beszélgetéseket, amiben kódváltás történik.

4.3. KÓDVÁLTÁS ÉS A KÖZÖSSÉGI KÓDVÁLASZTÁS NORMÁI

Az elemzés különböző pontjain utaltam a társalgás struktúrája és a kódválasztás közötti kapcsolatra. Ez a kapcsolat azonban olyannyira változó/változtatható, hogy különböző beszélők – vagy a beszélők bizonyos csoportjai – ugyanazon interakciós célok elérésére különböző nyelveket használnak. Ilyen esetekre láthattunk példát az idézés vagy a hibajavítások kapcsán. A fejezetben idézett példák alapján nem állapíthatunk meg egy tiszta kódváltási mintát, amely a különböző generációkra lenne jellemző, és amelynek alapján a kódváltásnak a generációk közti eltéréseit osztályozhatnánk. Inkább tendenciákat vázolhatunk: a legidősebb beszélők, akik egynyelvűekként viselkednek, alig váltanak kódot, és nem jellemző, hogy a kortárs csoportjuk tagjaival folytatott beszélgetésekben a kódváltás töltené be a különféle kommunikációs funkciókat. A legfiatalabbak viszont gyakrabban használják a kódváltást, és sokkal gyakrabban fordul elő a kortársaikkal folytatott társalgásokban. Mindkét csoporttól eltérően váltanak kódot a szülők generációjában, a kétnyelvű performancia talán ebben a csoportban tűnik a legstabilabbnak. Többször figyelhető meg kódváltás a gyermekek generációjával folytatott konverzációkban, ritkábban a saját kortárs csoportjuk tagjaival, míg a nagyszülők generációjával a legritkábban.

Az interakció szintjén elemzett kódváltás és a közösségi kódválasztás összefüggéseiben univerzális érvényű megállapítás, hogy minden kétnyelvű beszélő kommunikatív kompetenciájának részeként ösztönösen elsajátít egy olyan nyelvhasználati modellt (*markedness metric*), amelynek segítségével felismeri, hogy bizonyos helyzetekben a közösség repertoárjából vett nyelvek közül melyiknek van kommunikációs fontossága (Myers-Scotton 1983 és Li 1994). Ebben az összefüggésben két fontos dologra kell figyelnünk. Egyik az, hogy a kétnyelvű beszélő kreatív és racionális szereplő, aki a rendelkezésére álló nyelvi (vagy egyéb) eszközöket specifikus kommunikatív céllal tudja használni. Másik fontos dolog ebben a viszonylatban az, hogy a beszélők mindig egy jól meghatározott normatív rendszeren belül cselekszenek. Ennek a rendszernek a határait mindig a közösségen belüli jogok és kötelességek (*rights and obligations set* – lásd Myers-Scotton 1983) határozzák meg. A buzásbocsárdi nyelvi közösségben a normarendszert az előző két fejezetben tárgyalt generáció- és társadalmiháló-specifikus kódválasztások határozzák meg, és a kódváltás gyakorlatát ebbe az értelmezési keretbe kell belehelyeznünk. A társadalmi

gyakorlatban tehát kialakul az a minta, amely megszabja, hogy melyik nyelvet kivel és mikor használják.

A résztvevő megfigyelések, valamint a rögzített beszélgetések alapján megállapítható, hogy a legtöbb esetben a beszélgetések preferált nyelve a magyar, vagyis a beszélgetéseket ezen a nyelven kezdik el. Ennek megfelelően a kommunikációs funkcióval bíró kódváltás ezekben az esetekben magyarról románra történik. Azok, akik nem váltanak kódot, a nagyszülők generációjában leginkább a magyart, a gyermekek generációjában ezzel szemben a románt választják. Ők általában nem használják a kódváltást, amikor a saját generációjukba tartozó személlyel társalognak, nagyszülők és unokák közötti konverzáció preferált nyelve a magyar.

A beszélők nyelvi képességének érdekes példájával találkozhattunk abban a beszélgetésben, amelyben egy anya románról vált magyarra azért, hogy személyessé tegye a kérését. A család nyelvének használata még a felszólítás esetén is kérésként értelmezhető. Annak ellenére, hogy a válasz románul hangzik el, a gyermeke világosan megértette a kódváltással közvetített üzenetet, hiszen a családi nyelvhasználathoz hasonló regiszterben szólal meg, és a kérés teljesítését próbálja elhalasztani. A beszélgetés tanúinak reakciója, a nevetés is azt sugallja, hogy a beszélgetés kontextusa nem dominanciaviszonyra épül.

Ez a példa azt is illusztrálja, hogy nincsen közvetlen megfelelés a kódváltás struktúrája és a közösségi szintű kódválasztás között. Az utóbbi nem korlátozva az egyéni szinten jelentkező kódváltást, inkább olyan vonatkoztatási keretet ajánl a beszélők számára, amelyben ők a konverzációk kódválasztásának jelentését értelmezni tudják. Míg a kódváltás néhány esete elsődlegesen diszkurzív funkciókat szolgál (például a lépésváltásokban a szekvenciális rend megállapítására, amikor az önjelölő beszélő kontrasztív kódja sokkal nagyobb súllyal esik a latba), és nehezen feleltethető meg a beszélő nyelvi preferenciájának, addig a kódváltás aktusának a ténye speciális figyelmet és interpretációt igényel.

TRANSZKRIPCÍÓS JELEK

A felvételek átírása arra szolgál, hogy a beszélgetést egy stabilabb formába öntse, így annak valódi folyamatát és tartalmát a lehető legpontosabban és részletesen meg kell tartanunk. Az írott szövegtől eltérően a konverzációelemzésre használt szövegátírásban nem használunk központoszási jeleket, viszont egy sor olyan különleges jelet tartalmaz, amelyek a megnyilatkozás módját (hangsúly, hangerő, tempó, intonáció ereszkedése és emelkedése, zavarokat, megszakításokat) adják vissza.

álló betűk	magyar nyelvű szöveg
dőlt betűk	román nyelvű szöveg
(.) (..) (...)	rövid, közepes vagy hosszú szünet (max. 3 másodperc)
(3)	legalább 3 másodperc hosszúságú szünet, tartama másodpercekben megadva
ö öö ööö	kitöltött szünet, hezitációs jelek
&	feltűnően gyors csatolás a következő szekvenciához
mmm,	ereszkedő intonáció (mondat végén jelölve)
mmm'	emelkedő intonáció (mondat végén jelölve)
↑ ↓	viszonylag hangosan, illetve viszonylag halkán
→ ←	viszonylag gyorsan, illetve viszonylag lassan
NEm	feltűnő hangsúlyozás
(nevet)	a transzkribens megjegyzése
jö(n)	gyengén artikulált
(.....?)	érthetetlen hely
+...	félbehagyás
[	átfedések

5. KONKLÚZIÓK

Az első fejezetben bemutatott elemzési módszerek segítségével Buzásbocsárd és Alsókarácsonfalva kétnyelvű beszélőinek nyelvválasztási szokásait elemeztem. A vizsgálat bemutatását és az adatok elemzését két szempont szerint szerveztem: (1) bemutattam a két közösség, Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd szociolingvisztikai mintáit, külön elemezve a kódválasztást és a kódváltást, illetve (2) vázoltam egy koherens társadalmi szempontú modellt, amely egyaránt figyelembe veszi a makrotársadalmi és az interakciós egyéni szintet.

A vizsgálat felépítése két lépésben történt. Először a buzásbocsárdi és az alsókarácsonfalvai beszélőközösségekben gyűjtött adatok elemzését végeztem el. Ehhez 50 adatközlő kódválasztási mintáit elemeztem társadalmi (különböző beszélőknek a beszédhelyzetek szerinti összehasonlítása) és stiláris (a beszélőnek beszédpartnerek szerinti viselkedése) szempontból. A kódválasztás társadalmi mintáinak leírásához különböző változókat használtam, köztük a beszélők nemét és korát. Ennek alapján azt a következtetést vonhattam le, hogy életkorfüggő nyelvcseré figyelhető meg mindkét faluban, hiszen a nagyszülők generációjától a gyermekeké felé haladva a magyar nyelv közösségi funkciója és használatának gyakorisága csökken. Alsókarácsonfalván a nyelvcseré folyamatának végét szemléltethetjük, hiszen magyar egynyelvű beszélők már nincsenek, így a skála különböző fokain a román-domináns kétnyelvű és román egynyelvű beszélők helyezhetők el. Buzásbocsárdon a közösségi kétnyelvűség kiegyensúlyozottabb: a skála a magyar egynyelvűektől a kétnyelvűség különböző fokain a román egynyelvűekig terjed. Az életkor azonban nem bizonyult elégségesnek a nyelvcseré folyamatának magyarázatára, mivel néhány beszélő olyan nyelvi viselkedést mutatott, amelyek nem a saját generációjának mintájának felelt meg. A társadalmi kapcsolatháló elemzését ennek kiegészítő magyarázatára vezettem be.

Három tipikus kapcsolat elemzését vezettem végig a vizsgálatban: a kölcsönösségen alapuló kapcsolati hálókat, az interaktív és a passzív kötődéseket, és bemutattam ezek etnikai és korcsoport mutatóját. A társadalmi kapcsolatháló vizsgálatának egyik lényeges tanulsága, hogy a kapcsolatháló meghatározza az egyének nyelvi viselkedését, és a nyelvi viselkedés tovább alakítja a kapcsolathálót. A különböző hálókhoz tartozva a beszélőnek hozzáférése van más nyelvekhez vagy nyelvváltozatokhoz, és ezek használata során társadalmi kapcsolathálóját kibővítheti, alakíthatja.

Az általános intergenerációs tendencia szerint a kapcsolatrendszer etnikai indexe a nagyszülők generációjától az unokáké felé csökken. Ezzel párhuzamosan a kapcsolathálókból jelentkező intergenerációs különbségek megfelelnek annak a mintának, amit a közösségek bilingvizmusa kapcsán tapasztalhattunk: a dominánsan román kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódválasztás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős román-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van. A magyar-domináns kódválasztási minta és gyenge román nyelvű kompetencia azokra a beszélőkre jellemző leginkább, akiknek a passzív kapcsolataik magyarok, és erős magyar kötődéseik vannak még akkor is, ha román kétnyelvűekkel is tartanak fent valamilyen kapcsolatot. A román-domináns kódválasztási mintát azok a beszélők alkalmazták, akiknek román nyelvtudásuk jobb volt, és ezzel párhuzamosan főleg nem magyar kortárs csoportokkal tartottak fent kapcsolatot. A kódválasztás/nyelvi kompetencia és a kapcsolatháló korrelációja azt mutatja, hogy a nagyszülők generációjában volt a legerősebb az etnikai kötődés, és ők használták leggyakrabban a magyar nyelvet, és a gyermekek generációjában megjelenik, és erősödő tendenciát mutat a román alapú kortárs kötődés. A kódválasztás a szülők generációjában mutatja a legnagyobb változatosságot, és a nyelv szimbolikus értéke valójában a legidősebbek és a konfirmáció előtt álló fiatalok esetében nyilvánul meg. A beszélők kora szerinti vizsgálatok rávilágítottak arra, hogy időszakos nyelvi revitalizáció figyelhető meg a 13-14 éves gyermekek esetében. Ezek a beszélők azok, akik közvetlen és tágabb környezetükben dominánsan a román nyelvet használják, azonban a magyar nyelv funkcionális szerepe az egyházzal kapcsolatos tevékenysége hatására időszakosan megnő. Alsókarácsonfalva adataival jól szemléltethető, hogy ennek a korcsoportnak a nyelvhasználatában hangsúlyosabb szerepet kap a magyar nyelvű kód, azonban nincs hatással a többi színtérhez vagy beszédpartnerhez köthető kódválasztásra. Feltételezhető, hogy a családból érkező etnikai támogatottság hiányában a konfirmációt követően a magyar nyelvű megnyilatkozások száma csökken. A generációs változáson belüli életkori változást specifikus esete tipizálható, hiszen ugyanabba a generációba tartozó idősebb beszélők hasonló múltbeli nyelvi viselkedésről tudtak beszámolni.

A generációk közötti különbségeknek különböző aspektusai mellett azt is sikerült feltárni, hogy általában az idősebb beszélők esetében jobb magyar nyelvű performanciát figyelhetünk meg, míg román nyelven a fiatalabbak érik el a legjobb eredményt. A generációk szerinti nyelvi performancia szerepe azért is fontos, mert a kódváltás egyik feltétele az, hogy a beszélő mindkét

nyelvet egyformán tudja használni. Az interakció szintjén elemzett kódváltás és a közösségi kódválasztás összefüggéseiben érvényes az a megállapítás, hogy minden kétnyelvű beszélő kommunikatív kompetenciájának részeként elsjátít egy olyan nyelvhasználati modellt, amelynek segítségével felismeri, hogy bizonyos helyzetekben a közösség repertoárjából vett nyelvek közül melyiknek van kommunikációs fontossága. Ebben az összefüggésben bizonyítottam, hogy a kétnyelvű beszélő kreatív és racionális szereplő, aki a rendelkezésére álló nyelvi eszközök közül a kódváltást is tudja specifikus kommunikatív céllal használni. Fontos ebben a viszonylatban az tény, hogy a beszélők mindig egy jól meghatározott normatív rendszeren belül cselekszenek. A buzásbocsárdi nyelvi közösségben a normarendszert a generáció- és társadalmiháló-specifikus kódválasztások határozzák meg, és a kódváltás gyakorlatát később ebbe az értelmezési keretben helyeztem el.

A kódválasztás kapcsán sikerült folyamatában megragadni egy fontos generációs változást, amikor a családon kívül használt nyelvi kód befolyásolja a családon belüli kódválasztást. A jelenség magyarázatát a társadalmi kapcsolathálóknak a nyelvi preferenciákra gyakorolt hatása adja: a családon kívüli személyekkel általában az interaktív kapcsolatok a jellemzőek, a kortárs csoportokkal fenntartott kötődésekre pedig a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok. Az elemzés során bemutattam, hogy a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok határozzák meg a beszélő csoportidentitását, és többek között a nyelvi viselkedését is. Ha ezekben a kapcsolatokban (például a barátokkal) normatívvá válik a MR vegyes kód használata, a vegyes kód megjelenik a beszélőnek más beszédpartnerekkel használt kódjaként is (például a testvérekkel). Láthattuk, hogy a tiszta román kód leghamarabb gyermekek generációjában a barátok, iskolatársak vagy egyéb közösségek tagjaiból álló csoport esetében kezd preferált kód lenni, ami a családban szintén a gyermekek generációjának nyelvi kódja lesz.

A három jellegzetes kapcsolatháló (interaktív, kölcsönösségen alapuló és passzív) vizsgálatával megragadhatók a nyelvi viselkedés időbeli változásai is, ezt ábrázoltam egy összehasonlító vizsgálattal három közösségben a gyermekek generációjának nyelvhasználati szokásai alapján. Ezzel nem csupán azt mutattam be, ahogyan az időbeli változások ábrázolhatók, hanem azt is, hogy a kapcsolatháló elemzésével olyan adatokhoz juthatunk, aminek alapján a különböző nyelvi viselkedések összehasonlíthatók lesznek.

A vizsgálat második szakaszában a konverzációelemzést használtam az egyéni kódváltások interakcióbeli bemutatására. A hanganyag vizsgálata során

azt állapítottam meg, hogy a különböző generációkra nem jellemző a tiszta kódválasztási minta, inkább csak tendenciákat vázolhatunk: a legidősebb beszélők, akik egynyelvűekként viselkednek, alig váltanak kódot, és nem jellemző, hogy a kortárs csoportjuk tagjaival folytatott beszélgetésekben a kódváltás töltené be a különféle kommunikációs funkciókat. A legfiatalabbak viszont gyakrabban használják a kódváltást, és ez a jelenség sokkal gyakrabban fordul elő a kortársaikkal folytatott társalgásokban is. Mindkét csoporttól eltérően váltanak kódot a szülők generációjában, a kétnyelvű performancia talán ebben a csoportban tűnik a legstabilabbnak. Többször figyelhető meg kódváltás a gyermekek generációjával folytatott konverzációkban, ritkábban a saját kortárs csoportjuk tagjaival, míg a nagyszülők generációjával a legritkábban.

A kódváltások interakciós vizsgálatában azt is bemutattam, hogy a kétnyelvű beszélők hogyan értelmezik beszédpartnereik kódváltásait. Fontos megállapításokat tettem arra vonatkozólag, hogy a beszélők képesek kreatívan használni a rendelkezésükre álló nyelveket, miközben a nyelvi és a társadalmi kontextusokat a beszélgetések során végig fenntartják. A kétnyelvű nyelvhasználati normarendszer lehetővé teszi a beszélők számára, hogy a konverzációk kódválasztásának jelentéseit értelmezni tudják, és megfelelő keretbe helyezzék a kódváltás konverzációbeli (lépésváltás, szekvenciális rend, hibajavítások, idézések) funkcióit.

A vizsgálatban felvetett szempontok szerinti elemzés előnye, hogy egymás kizárása nélkül tudja ábrázolni a társadalom és egyén kapcsolatának különböző szintjeit, ezzel összehasonlítható adatokat produkálva, aminek alapján különböző beszélőközösségek nyelvi helyzete vizsgálható. Fontos szempont lenne a jövőben elkészülő monografikus kétnyelvűség-kutatásokban az adatgyűjtések összehangolása és az elemzési szempontok egységesítése. Nem további analógiák keresése lenne a nagy területre kiterjesztett kutatások célja, hanem a társadalmi és nyelvi különbségek összehasonlítható adatokként való kódolása, amelyek az alkalmazott nyelvészet területén, illetve a nyelvi tervezésben játszhatnának szerepet. A bemutatott módszer ehhez nyújthat támogatást.

Jegyzetek

- ¹ Kutatásom a következő ösztöndíjak segítségével végeztem: Arany János Közalapítvány F/04/15; Marie Curie Research Fellowship (HPMT*CT-2000-00144).
- ² Vánca Enikő református lelkész közlése.
- ³ Református Levéltár, Kolozsvár. I 57/1909 Buzásbocsárdi egyház „Kósa”-alapjáról és vegyes ügyeiről.
- ⁴ Idem.
- ⁵ Beszélgetéseinkben külön kitértem a konfirmáció kérdésére, mert ezt különösen fontosnak tartják még mindig egy fiatal életében. A családok egy részében már egészen fiatal kortól „szoktatják” a gyermekeket ahhoz, hogy magyarul beszéljenek, és a beszélgetést a nagyszülők kezdeményezik. A vallásóra, illetve a konfirmációs felkészítő magyar nyelvű, de a református egyház kiadott egy román nyelvű kátét, amiből a konfirmandusok felkészülhetnek.
- ⁶ A képzeletbeli kontinuumon a következőképpen ábrázolhatók a logikai lépések (*-gal jelölve azok, amelyek a buzásbocsárdi minták alapján nem vázolhatók):

	1. lépés	2. lépés*	3. lépés	4. lépés*	5. lépés*	6. lépés	7. lépés
N	M	M	M	MR	MR	MR	R
Sz	M	M	MR	MR	MR	R	R
Gy	M	MR	MR	MR	R	R	R

- ⁷ A nyelvi revitalizáció részletes tárgyalását és szakirodalmát lásd Gál 2010.
- ⁸ A módszer ennek ellenére más közösségekben használhatónak bizonyult, Li (1994: 99–101) kutatásában például hasonló táblázat alapján kimutatta, hogy családtagjaikkal a férfi beszélők sokkal inkább a kétnyelvű kínai–angol kódot részesítik előnyben, míg a női beszélők többsége egynyelvű kínai kódot használ. Családon kívül viszont nincs összefüggés a két nyelv használói-nak preferenciája és neme között, és általános az angol-domináns kétnyelvű kód használata.
- ⁹ Az olvasási vagy íráskészség meghatározására szintén öt kritériumot használnak, ezek a következők:
 1. El tudja olvasni az egyszerű feliratokat (utcaneveket vagy boltok nevét).
 2. Le tudja írni a saját nevét, mellette néhány egyszerű szót.
 3. Ki tudja tölteni az egyszerű űrlapokat, tud informális levelet írni.
 4. Olvas könyvet, újságot, folyóiratot és különböző iratokat.
 5. Többfajta feladatot végre tud hajtani, amihez az írott nyelv széles körű ismerete szükséges.
- ¹⁰ Edwards (1994) például 33 változót azonosított, ezek vizsgálatához viszont legalább 150 önálló esetre lenne szükség.
- ¹¹ A kétnyelvű beszélőközösségekben a belülről jövő etnikai támogatást sokszor a nyelvmegtartás legalapvetőbb feltételének tartják. Kétségtelen, hogy a nyelvcseré viszonylatában azok a beszélők, akik saját etnikai csoportjuk körében élnek, és kizárólag az L1 nyelvet használják, nem is fogják az L2-t megtanulni, hiszen mindennapi tevékenységük során nincs rá szükségük. Azok viszont, akik nem a saját etnikai közösségükben élnek, feltételezhetően előbb-utóbb áttérnek az L2 használatára, egyszerűen azért, mert a környezetük részéről érkező társadalmi elvárásoknak való megfelelni akarás ezt eredményezi. Amit azonban fontosnak tartanak a szerzők megemlíteni az, hogy a kódválasztás okai nem egészen tisztázottak, hiszen mindenfajta nyelvi preferencia mögött társadalmi faktorok sokaságát lehet felfedezni. Ezeknek a kombinációja adja azt a skálát, amely az L1 kizárólagos használatától az L2 kizárólagos használatáig terjed. A beszélők mindegyike a két

véglet között elhelyezhető, egyedi nyelvhasználatra azonban beleilleszthető egy olyan sémába, amely általánosabb és más etnikai csoportokra is alkalmazható. Azonban hangsúlyoznunk kell egyrészt azt, hogy nem szabad eleve kétségtelen következtetésként elfogadni azt, hogy ezekben az egyedi szituációkban vizsgált személyek az általunk felállított minta szerint fognak bármilyen esetben nyelvet választani. Azok is áttérhetnek az L2 kizárólagos használatára, akiknek saját etnikai csoportjuk erős támogatást biztosít, viszont egyes vizsgálatokban olyan példát is láthattunk a nyelvmegtartásra, ahol például az L1 maradt a beszélő számára a társadalmilag domináns nyelv (Stoessel 2002).

- ¹² Milroy (1987) kutatásában hangsúlyos szerepet kap a norma mérhetőségének gondolata, Li Wei (1994) ennek mintájára dolgozta ki az etnikai és a korcsoport indexet. A mutatóknak azt is jeleznünk kell, hogy a lokális közösségekben érvényesülő norma milyen mértékben hat az egyén viselkedésére.
- ¹³ A felmérésben természetesen megjelennek olyan fiatalok is, akik családon belül is kevert kódot használnak. Számuk azonban nem szignifikáns, viszont mindenképpen figyelniük kell erre a rejtett tendenciára is. A későbbiekben a saját kutatásomra alkalmazva felrajzolom a rejtett tendenciákat is, amelyek a nyelvhasználat jövőbeli alakulásának egyik lehetséges (és az adott körülmények között a valószínű) irányát jelzik.
- ¹⁴ A kutatás egyik fontos eredménye azt mutatja, hogy a szülők neme és iskolai végzettsége meghatározza a gyermekek nyelvhasználatát: az alacsonyán képzett nők a román nyelvet tartják a társadalmi mobilitás egyik eszközének, ezért ennek használatát gyermekeik esetében is bátorítják.
- ¹⁵ A diákok 49,8%-a mindkét nyelven folytat társalgást az iskolai szünetekben (ezzel szemben a szemben a barátaikkal csak a megkérdezettek 25%-a), továbbá 42,5% kizárólag magyarul, míg 7,7% kizárólag románul beszél iskolatársaival.
- ¹⁶ A dolgozatban használt transzkripció jeleket Iványi (2001), Have (1999) és Rabecz (2004) alapján állítottam össze.
- ¹⁷ A klasszifikáló megközelítés ezzel szemben a kódváltás grammatikai struktúráit vagy diskurzus-funkcióit próbálja különböző módon kategorizálni.
- ¹⁸ Egyetlen hivatalos szintéren sem tapasztaltam kódváltást, függetlenül attól, hogy a beszélgetések magyarul vagy románul zajlottak.
- ¹⁹ Egy másik lehetséges értelmezés szerint a többségiről a kisebbségi nyelvre való váltás (ez esetben a román–magyar kódváltás) nem a mondanivaló felszólításjellegét, hanem kérést fejez ki. Ha a két nyelvet nem a „mi” és „ők” viszonyában tekintjük, amikor a gumperzi értelemben az ő nyelvük a hatalommal, az autoritással párosul, hanem éppen a kódváltás iránya miatt a magyart inkább a meghittség, a személyesség, semmint a fenyegetés kifejeződésének kell tekintenünk. Ezt az értelmezést támasztaná alá az a tény is, hogy a második szekvenciában a megnyilatkozás stílusán sokkal közelebb áll az otthon nyelvhasználatához, mint azt a jelen környezet és az idegen személyek jelenléte indokolná (Chan 2004).
- ²⁰ A konverzációelemzés ezt a „nyelvemen van” (*tip of the tongue*) jelenség körébe sorolja, de nem ismeretlen a kognitív nyelvészeti szakirodalomban vagy a neurolingvisztikában sem. A szókeresés folyamatában hibásan megnevezett szavak a célszóval ugyanabba a szemantikai kategóriába tartoznak, gyakran annak hiperonimái, jelentésben közel álló variációi, jellegzetes ismertetőjegyei vagy bármi egyéb asszociációk (Iványi 2003).

FÜGGELÉK

1. Népszámlálási adatok: Alsókarácsonfalva (1850–2011)

n: nemzetiség szerint;

a: anyanyelv szerint

	össz.	román	%	ma- gyar	%	német	%	egyéb	%	ebből			m. besz.	%
										zsidó	cigány	%		
1850n	805	727	90.3	39	4.8	0	0.0	39	4.8	0	39	4.8		
1869a	1010	920	91.1	60	5.9	0	0.0	30	3.0	0	0	0.0		
1880a	1057	874	85.7	112	11.0	0	0.0	71	3.3	0	0	0.0		
1890a	1150	982	85.4	148	12.9	6	0.5	14	1.2	0	0	0.0		
1900a	1223	1063	86.9	151	12.3	4	0.3	5	0.4	0	0	0.0	173	14.1
1910a	1404	1185	84.4	213	15.2	3	0.2	3	0.2	0	0	0.0	313	22.3
1920n	1347	1184	87.9	146	10.8	15	1.1	2	0.1	0	0	0.0		
1930a	1666	1503	90.2	155	9.3	8	0.5	0	0.0	0	0	0.0		
1930n	1666	1450	87.0	164	9.8	8	0.5	44	2.6	4	40	2.4		
1941a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1941n	1834	1621	88.4	141	7.7	13	0.7	59	3.2	0	0	0.0		
1956a	1934	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1956n	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1966a	1995	1852	92.8	102	5.1	9	0.5	32	1.6	0	32	1.6		
1966n	1995	1824	91.4	124	6.2	15	0.8	32	1.6	0	32	1.6		
1977n	2175	1868	85.9	113	5.2	2	0.1	192	8.8	0	190	8.7		
1992n	2028	1689	83.3	106	5.2	2	0.1	231	11.4	0	231	11.4		
2011a	1917	1859	96.9	58	3.0	-	-	-	-	-	-	-		

Felekezeti megoszlás

	össz.	orto- dox	%	g. kat.	%	r. kat.	%	re- form.	%	evang.	%	unit.	%	izr.	%	egyéb	%
1850	805	0	0.0	766	95.2	0	0.0	39	4.8	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0
1869	1010	0	0.0	950	94.1	6	0.6	54	5.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0
1880	1057	4	0.4	942	89.1	13	1.2	88	8.3	0	0.0	4	0.4	6	0.6	0	0.0
1890	1150	1	0.1	995	86.5	18	1.6	118	10.3	0	0.0	12	1.0	6	0.5	0	0.0
1900	1223	5	0.4	1068	87.3	29	2.4	102	8.3	3	0.2	1	0.1	15	1.2	0	0.0
1910	1404	6	0.4	1184	84.3	44	3.1	148	10.5	0	0.0	15	1.1	7	0.5	0	0.0

	össz.	orto- dóx	%	g. kat.	%	r. kat.	%	re- form.	%	evang.	%	unit.	%	izr.	%	egyéb	%
1930	1666	23	1.4	1467	88.1	52	3.1	107	6.4	8	0.5	5	0.3	4	0.2	0	0.0
1992	2028	1710	4.3	197	9.7	13	0.6	94	4.6	2	0.1	0	0.0	0	0.0	12	0.6
2011	1917	1714	89.4	103	5.3	4	0.2	69	3.5	-	-	-	-	-	-	26	1.3

g. kat.: görög katolikus; r. kat.: római katolikus; reform.: református; evang.: evangélikus; unit.: unitárius; izr.: izraelita

2. Népszámlálási adatok: Buzásbocsárd (1850–2011)

n: nemzetiség szerint;

a: anyanyelv szerint

	össz.	ro- mán	%	ma- gyar	%	német	%	egyéb	%	ebből			m. besz.	%
										zsidó	cigány	%		
1850n	1506	976	64.8	395	26.2	2	0.1	133	8.8	0	133	8.8		
1869a	1798	1221	67.9	480	26.7	7	0.4	90	5.0	0	0	0.0		
1880a	1653	1035	65.3	453	28.6	8	0.5	157	5.6	0	0	0.0		
1890a	1755	1182	67.4	564	32.1	2	0.1	7	0.4	0	0	0.0		
1900a	1871	1162	62.1	633	33.8	5	0.3	71	3.8	0	60	3.2	673	36.0
1910a	1828	1138	62.3	619	33.9	7	0.4	64	3.5	0	64		703	38.0
1920n	1971	1305	66.2	666	33.8	0	0.0	0	0.0	0	0	0.0		
1930a	2185	1473	67.4	711	32.5	1	0.0	0	0.0	0	0	0.0		
1930n	2185	1375	62.9	716	32.8	0	0.0	94	4.3	1	92			
1941a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1941n	2536	1721	67.9	802	31.6	0	0.0	13	0.5	0	0	0.0		
1956a	1895	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1956n	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1966a	2007	1415	70.5	591	29.4	1	0.0	0	0.0	0	0	0.0		
1966n	2007	1417	70.6	589	29.3	1	0.0	0	0.0	0	0	0.0		
1977n	2208	1347	61.4	632	28.6	0	0.0	229	10.4	0	227	10.3		
1992n	2198	1444	65.7	647	29.4	0	0.0	107	4.9	0	107	4.9		
2011a	2187	1757	80.3	430	19.6	-	-	-	-	-	-	-		

Felekezeti megoszlás

	össz.	orto- dox	%	g. kat.	%	r. kat.	%	re- form.	%	evang.	%	unit.	%	izr.	%	egyéb	%
1850	1506	0	0.0	1107	73.5	9	0.6	390	25.9	0	0.0	0.	0.0	0	0.0	0	0.0
1869	1798	1	0.1	1310	72.9	10	0.6	456	25.4	0	0.0	13	0.7	8	0.4	0	0.0
1880	1653	0	0.0	1169	70.7	19	1.1	440	26.6	2	0.1	2	0.1	21	1.3	0	0.0
1890	1755	5	0.3	1186	67.6	19	1.1	507	28.9	2	0.1	6	0.3	30	1.7	0	0.0
1900	1871	24	1.3	1210	64.7	32	1.7	585	31.3	4	0.2	2	0.1	14	0.7	0	0.0
1910	1828	20	1.1	1190	65.1	18	1.0	585	32.0	5	0.3	0	0.0	10	0.5	0	0.0
1930	2185	38	1.7	1420	65.0	17	0.8	678	31.0	0	0.0	0	0.0	1	0.0	31	1.4
1992	2198	1457	66.3	77	3.5	4	0.2	620	28.2	0	0.0	0	0.0	0	0.0	40	1.8
2011	2187	1613	73.7	16	0.7	3	0.1	489	22.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	64	2.9

g. kat.: görög katolikus; r. kat.: római katolikus; reform.: református; evang.: evangélikus; unit.: unitárius; izr.: izraelita

3. Kérdőív a kapcsolathálók megállapításához

A beszélgetés során olyan személyekről fogom kérdezni, akiket az élet különböző helyzetéből ismer – barátai, szomszédai, rokonai. Egyes személyek esetében én még arra is kíváncsi leszek, hogy honnan és mióta ismerik egymást, milyen gyakran találkoznak vagy beszélgetnek stb. A személyek, akiket majd megemlít, nem minden esetben ugyanazok, mint az ön számára legfontosabb és legközelebbi személyek, és az is előfordulhat, hogy azokkal, akiket említ, többféle kapcsolatban is áll (pl. rokon és szomszéd egyben vagy szomszéd és barát/munkatárs). Minden információ, amit elmond nekem, bizalmas, a dolgozatomban nem írom le a neveket. Ha önnek kényelmesebb, nem fontos megmondania a személyek igazi nevét, lehet álnevet is használni. Segítségét köszönöm!

I. Szomszédok:

1. Van-e a szomszédok között olyan személy, akivel kapcsolatban áll (telefonon beszélnek, személyesen találkoznak)?
2. Ha igen, ezek közül kik azok, akik valamiért fontosak az ön számára? Ezek közül kikhez fordul, ha segítségre vagy tanácsra van szüksége (pl. gyermekeivel kapcsolatban, vagy információt akar megtudni, amikor kölcsön kér valamit, amikor személyes problémája van, vagy bármi másért). Milyen nyelven beszél velük?

II. Rokonok

1. Kapcsolatban áll-e rokonaival vagy a házastársa rokonaival?
2. Ha igen, vannak-e köztük olyanok, akik valami miatt fontosabbak az ön számára, mint a többiek (akiktől tanácsot kérhet, megbeszélheti a személyes ügyeit, információt szerezhet, segítséget kérhet, kölcsönkérhet, vagy bármi más okból)? Milyen rokoni kapcsolatban állnak egymással? Hogyan tartják a kapcsolatot (telefon, levél, személyes találkozás, egyéb)? Milyen nyelven beszél velük?

III. Munkahely/iskola (ha dolgozik/tanul)

1. Van-e olyan személy a munkahelyén vagy az iskolában, aki valami miatt fontosabb az ön számára, mint a többiek (akiktől tanácsot kérhet, megbeszélheti a személyes ügyeit, információt szerezhet, segítséget kérhet, kölcsönkérhet, vagy bármi más okból)? Kik ezek (csak a személynevüket kérem)? Milyen nyelven beszél velük?
2. Van-e olyan rokona vagy szomszédja, aki ugyanott dolgozik/tanul?

IV. Egyéb

Vannak-e még olyan személyek, akikkel kapcsolatban áll, de nem rokona, szomszédja, munkatársa/iskolátársa (pl. külföldön vagy más településen, a falu távolabbi részében élő barátja, a házastársa barátja, kollégája stb.)? Kik ezek? Miért fontosak az ön számára? Mikor és hogyan szoktak találkozni?

V. Kölcsönösség

1. Kinek a segítségét kéri, amikor a gyermekére kell vigyázni?
2. Kihez fordul segítségért, amikor a gyermeke beteg?
3. Kitől kér tanácsot? Mifélt?
4. Kitől kérne kölcsön, vagy kinek adna kölcsön pénzt?
5. Kitől kaphat kölcsön nagyobb összeget?
6. Ki támogatja, ha lelki gondjai vannak?
7. Kivel beszélheti meg a fontos döntéseit?
8. Van-e olyan alkalom, amikor nem egyezik jól valakivel az eddig felsoroltak közül? (Csak akkor, ha gyakoriak a konfliktusok.)
9. Csak (8)-ra válaszolt: miért? Mi okozza a konfliktust?

VI. Szórakozás, szabadidő

1. Kikkel szokott szórakozni/ utazni/ kirándulni/ nyaralni?
2. Milyen egyéb kapcsolatban áll a felsorolt személyekkel?
3. Mióta áll velük kapcsolatban?
4. Milyen nyelven beszélnek egymással?

VII. Amikor a saját életére gondol, kik a legfontosabb személyek?

Miért ezeket az embereket választotta?

Vegyünk sorba minden felsorolt személyt:

Milyen közel lakik önhöz?

Milyen gyakran tartja vele a kapcsolatot? Hogyan?

Mióta ismeri?

Mi a munkája?

Milyen nemzetiségű?

Mi a vallása?

Hány éves ez a személy?

Van-e gyermeke ennek a személynek? Hány éves(ek)?

VIII. Kik azok az emberek, akik nem a legfontosabbak az életében, de valamilyen kapcsolatban áll velük?

Vegyünk sorba minden felsorolt személyt:

Milyen közel lakik önhöz?

Milyen gyakran tartja vele a kapcsolatot? Hogyan?

Mióta ismeri?

Mi a munkája?

Milyen nemzetiségű?

Mi a vallása?

Kiegészítő kérdések az interjúhoz:

Van-e állandó helye a templomban? Ha igen, hova ül? Ki mellé?

Milyen eseményekre szokott eljárni?

SUMMARY

The present sociolinguistic study is an analysis of the linguistic phenomena connected to the language shift in two Hungarian speech communities in Romania. The author provides a detailed ethnography of the bilingual speakers' language choice patterns and code switching in two settlements, Crăciunelul de Jos (Alsókarácsonfalva) and Bucerdea Grânoasă (Buzásbocsárd). In addition to a systematic presentation of the linguistic data collected in the two villages, the novelty of the book is an analytical model that successfully connects previously separated macro-societal and micro-interactional perspectives in sociolinguistics. With this model it is possible to link the speakers' social networks with the individual language choice in everyday settings, as well as with the linguistic group behavior and the institutional settings of the larger environment. For individual bilingual speakers, the single social value of a language is recognized by the social networks, by the strategies of individual language choice and by the speaker's linguistic competence, while the language choice and code switching are influenced by societal norms. The book also shows how a systematic data collection and an appropriate choice of analytical framework can generate data which allow for different communities to become comparable, and thus, for the easy formulation of linguistic policies for minorities.

REZUMAT

Actualul studiu sociolingvistic se ocupă cu analiza comportamentului lingvistic al vorbitorilor bilingvi din două sate din România – Crăciunelul de Jos și Bucerdea Grânoasă –, și în special, cu analiza modelelor alegerii și schimbării codului lingvistic. Alături de prezentarea sistematică a datelor legate de uzul limbii în cele două localități, autoarea prezintă și un model de analiză în care nivelul individual și nivelul social, diferențiate în mod tradițional, sunt considerate la fel de importante. Analiza relației dintre rețelele sociale și alegerea codului lingvistic permite studiul relațiilor dintre comportamentul cotidian al actorilor sociali în același timp cu studiul modelelor de comportament măsurabile la nivel de grupă și cu cadrul instituțional, măsurabil pe scară mai largă. În cazul vorbitorilor bilingvi rețelele sociale, strategiile individuale privind alegerea codului lingvistic, respectiv competența lingvistică sunt factorii decisivi în ceea ce privește valoarea socială a diferitelor limbi, în timp ce standardele comunitare reglementează modelele posibile referitoare la alegerea și schimbarea codului lingvistic. Volumul reprezintă cum pot fi comparabile diferitele tipuri de comunități prin colectarea sistematică a datelor și prin alegerea unui cadru potrivit analizei, fapt ce facilitează formularea problemelor lingvisticii aplicate.

BIBLIOGRÁFIA

- Auer, Peter 1984. *Bilingual Conversation*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Auer, Peter (ed.) 1998. *Code-Switching in Conversation*. London, Routledge.
- Bálint Emese – Fodor Dóra – Vremir Márta 2009. Iskola és kétnyelvűség viszonya Tordán. In: Bálint Emese – Péntek János (szerk.): Oktatás – nyelvek határán. Közelkép és helyzetkép a romániai magyar oktatásról. SZTANYI. 11–56.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2002. A kétnyelvűség és a nyelvcseré kutatása. Válogatott bibliográfia (1990–2001). In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 461–476.
- Bartha Csilla 2003. A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 56–75.
- Beatens Beardsmore, Hugo 1986. *Bilingualism: Basic Principles*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters.
- Beatens Beardsmore, Hugo 2003. Who's Afraid of Bilingualism? In: Dewaele, Jean-Marc – Alex House – Li Wei (eds.): *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters LTD. 10–27.
- Benő Attila 2000. Kognitív pszichológiai szempontok a nyelvi érintkezés vizsgálatában. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1. 4. 31–41.
- Benő Attila 2001. A magyar–román nyelvi interferencia néhány szemantikai vonatkozása. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 37–44.
- Blom, J.-P. – J. J. Gumperz 1972. Social Meaning in Linguistic Structures: Code-switching in Norway. In: Gumperz – Hymes (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York, Holt Rinehart & Winston. 407–34.
- Bodó Csanád 2004. A felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélőközösség nyelvcseréjének történeti vizsgálata. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Gramma Könyvek. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 138–167.
- Borbély Anna 2001a. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok körében*. Budapest.
- Borbély Anna 2001b. A nyelvcseré folyamata és kutatása. *Nyelvtudományi Közlemények* 98. 193–214.
- Bourdieu, Pierre – Luc Boltanski 1975. Le fétichisme de la langue. *Actes de la recherche en sciences sociales* 4. 2–32.
- Brice, Alejandro – Roanne Brice 2009. *Language Development: Monolingual and Bilingual Acquisition*. Old Tappan, NJ: Merrill/Prentice Hall.
- Chambers, Jack – Peter Trudgill 1998. *Dialectology*. Cambridge textbooks in linguistics.

- CUP Cambridge. 194–51.
- Chan, Brian S.-K. 2004. Beyond “Contextualization”. Code-Switching as a “Textualization Cue”. *Journal of Language and Social Psychology* (23) 1. 7–27.
- Crystal, David 1992. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Oxford, Blackwell.
- Dewaele, Jean-Marc – Alex House – Li Wei (eds.) 2003. *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters LTD.
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Dorian, Nancy C. 1982. Defining the Speech Community to Include Its Working Margins. In: Suzanne Romaine (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. New York, Edward Arnold.
- Duran, L. – P. F. Kan – K. Kohnert – K. Nett – D. Yim 2005. Intervention with Linguistically Diverse Preschool Children: A Focus on Developing Home Language(s). *Language, Speech & Hearing Services In Schools*, 36 (3). 251–263.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Eckert, Penelope 1980. Diglossia: Separate and Unequal. *Linguistics* 18. 1053–64.
- Eckert, Penelope 1996. The Whole Woman: Sex and Gender Differences in Variation. In: Donald Brenneis – Ronald K.S. Macaulay (eds.): *The Matrix of Language. Contemporary Linguistic Anthropology*. Westview Press. 116–137.
- Eckert, Penelope 1997. Age as a Sociolinguistic Variable. In: Florian Coulmas (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Oxford, Blackwell.
- Edwards, Viv 1986. *Language in a Black Community*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fasold, Ralph 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Basil Blackwell.
- Ferguson, C.A. 1972 [1959]. Diglossia. In: Pier Paolo Giglioli (ed.): *Language and Social Context*. Harmondsworth, Penguin. 232–52.
- Fishman, Joshua 1965. Who Speaks What Language to Whom and When. *La Linguistique* 2. 67–88.
- Fishman, Joshua 1968. Sociolinguistic Perspectives in the Study of Bilingualism. *Linguistics* 39. 21–48.
- Fishman, Joshua 1972. Domains and the Relationship Between Micro- and Macro-sociolinguistics. In: Gumperz – Hymes (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York, Holt Rinehart & Winston. 435–53.
- Fishman, Joshua 1991. *Reversing Language Shift*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters.
- Fodor Dóra 2000. Etnopszichológiai tényezők a kétnyelvűségben. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1. 4. 77–95.
- Gafaranga, Joseph 2000. Medium Repair versus Other-language Repair: Telling the Medium of a Bilingual Conversation. *International Journal of Bilingualism* 4. 327–50.

- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistics Change in Bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- Gal, Susan 1989. Language and Political Economy. *Annual Review of Anthropology* 18, 345–67.
- Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio* 1. 66–76.
- Gál Noémi 2010. *A nyelvi revitalizáció: elméletek, módszerek, lehetőségek*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Greenfield 1972. Situational Measures of Normative Language Views in Relation to Person, Place and Topic among Puerto Rican Bilinguals. In: Joshua Fishman (ed.): *Advances in the Sociology of Language*. Vol. II. The Hague, Mouton de Gruyter. 66–77.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. 1990. The Speech Community. In: Pier Paolo Giglioli (ed.): *Language and Social Cultures*. Penguin Books LTD. 219–231.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. University of Pennsylvania Press.
- Have, Paul ten 1999. *Doing Conversation Analysis. A Practical Guide*. London, Sage.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 1. 74–93.
- Iványi Zsuzsanna 2003. A „nyelvemen van”-jelenség a német és magyar beszélgetésekben. *Magyar Nyelvőr* 1. 76–91.
- Kontra Miklós 2000. Egy s más a kétnyelvűségről. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. Csíkszereda, Apáczai Csere János Pedagógusok Háza Kiadója. 59–75.
- Kovács Magdolna 2001. Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian. *Ábo: Ábo Academics Förlag – Ábo Akademi University Press*.
- Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC, Center for Applied Linguistics.
- Labov, William 1972a. The Linguistic Consequences of Being a Lame. In: William Labov (ed.): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. 255–292.
- Labov, William 1972b. The Social Motivation of a Sound Change. In: William Labov (ed.): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. 1–42.
- Leopold, Werner F. 1939–49. *Speech Development of a Bilingual Child*. 4 vols. Evanston, Ill., Northwestern University Press.
- Li, Wei 1994. *Three Generations, Two Languages, One Family. Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain*. Multilingual Matters LTD.
- Li, Wei 2002. 'What Do You Want Me to Say?' On the Conversation Analysis Approach to Bilingual Interaction. *Language in Society* 31, 159–180.
- Li, Wei – Lesley Milroy 2003. Markets, Hierarchies and Networks in Language Maintenance and Language Shift. In: Dewaele, Jean-Marc – Alex House – Li Wei (eds.): *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters LTD. 128–140.

- Lüdi, Georges 2003. Code-switching and Unbalanced Bilingualism. In: Dewaele, Jean-Marc – Alex House – Li Wei (eds.): *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters LTD. 174–188.
- Martin-Jones, Marilyn – Suzannne Romaine 1985. Semilingualism: A Half-Baked Theory of Communicative Competence. *Applied Linguistics* 7, 26–38.
- Máthé Dénes 1995. A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcseréjének előzményei és jellemzői. *Kétnyelvűség* 3. 2. 9–16.
- Matsumoto, Kazuko 2000. A Social Network Study of Language Shift and Maintenance in a Multilingual Micronesian Society. Paper presented at the *Sociolinguistics Symposium 2000*.
- Mérei Ferenc 1996. *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris.
- Milardo, R.M. 1988. *Families and Social Networks*. Newbury Park, CA, Sage.
- Milroy, James – Lesley Milroy 1978. Belfast: Change and Variation in an Urban Vernacular. In: Trudgill (ed.): *Sociolinguistic Patterns in British English*. London, Arnold.
- Milroy, James – Lesley Milroy 1991. *Authority in Language*. London, Routledge.
- Milroy, James – Lesley Milroy 1993. Mechanisms of Change in Urban Dialects: The Role of Class, Social Network and Gender. *International Journal of Applied Linguistics* 1. 1. 57–78.
- Milroy, Lesley 1980. *Language and Social Networks*. Oxford, Basil Blackwell.
- Milroy, Lesley 1985. What a performance! Some problems with the competence-performance distinction. *Australian Journal of Linguistics* 51. 1–17.
- Milroy, Lesley – Li Wei 1995. A Social Network Approach to Code-Switching: the Example of a Bilingual Community in Britain. In: Milroy, Lesley – Pieter Muysken (eds.): *One Speaker, Two Languages. Cross-disciplinary Perspectives on Code-switching*. Cambridge: Cambridge University Press. 136–157.
- Milroy, Lesley – Pieter Muysken 1995. Introduction: Code-switching and Bilingualism Research. In: Lesley Milroy – Pieter Muysken (eds.): *One Speaker, Two Languages. Cross-disciplinary Perspectives on Code-Switching*. Cambridge, CUP.
- Mitchell, Clyde 1969. The Concept and Use of Social Networks. In: Clyde Mitchell (ed.): *Social networks in urban situations. Analyses of personal relationships in Central African towns*. Manchester, Manchester University Press.
- Murray, O. Stephen 1993. Network Determination of Linguistic Variables? *American Speech*, Vol. 68, No. 2. 161–177.
- Muysken, Peter 1990. Ten Remarks from the Perspective of Grammatical Theory. In: ESF. Strasbourg, ESF. 15–30.
- Muysken, Peter 1991. Needed: A Comparative Approach. In: ESF. Strasbourg, ESF. 253–72.
- Myers-Scotton, Carol 1983. The Negotiation of Identities in Conversation: A Theory of Markedness and Code Choice. *International Journal of the Sociology of Language* 44. 115–36.
- Myers-Scotton, Carol 1990. Intersections Between Social Motivations and Structural Processing in Code-switching. In: ESF. Strasbourg, ESF. 57–81.

- Myers-Scotton, Carol 2003. Code-switching: Evidence of Both Flexibility and Rigidity in Language. In: Dewaele, Jean-Marc – Alex House – Li Wei (eds.): *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters LTD. 189–203.
- Péntek János 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *NyIrK* 41. 37–50.
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre*. Szociolingvisztikai dolgozatok. Kolozsvár, Komp-Press.
- Péntek János 2002. Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón. In: Tánczos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. kötet. Kolozsvár, Scientia Kiadó.
- Poplack, Shana 1980. „Sometimes I’ll Start a Sentence in English Y TERMINO EN ESPANOL”: Towards a Typology of Code-switching. *Linguistics* 18, 581–618.
- Poplack, Shana 1983. Intergenerational Variation in Language Use and Structure in a Bilingual Context. In: C. Rivera (ed.): *An Ethnographic/Sociolinguistic Approach to Language Proficiency Assessment*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters. 42–70.
- Poplack, Shana 1988. Contrasting Patterns of Code-Switching in Two Communities. In: Monica Heller (ed.): *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 215–44.
- Poplack, Shana 1990. Variation Theory and Language Contact. In: ESF. Strasbourg, ESF. 33–65.
- Poplack, Shana – David Sankkoff 1984. Borrowing: The Synchrony of Integration. *Linguistics* 22. 99–135.
- Poplack, Shana – David Sankoff – Chris Miller 1988. The Social Correlates and Linguistic Processes of Lexical Borrowing and Assimilation. *Linguistics* 26. 47–104.
- Preston, D.R. 1989. *Sociolinguistics and Second Language Acquisition*. Oxford, Blackwell.
- Rabecz István 2004. Részletek nyelvvesztőkkel készített interjúkból. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Gramma Könyvek. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 239–258.
- Raschka, Christine – Li Wei – Shermann Lee 2002. Bilingual Development and Social Networks of British-born Chinese Children. *Int’l. J. Soc. Lang.* 153. 9–25.
- Reynolds, Mike 2002. Punjabi/Urdu in Sheffield: Language Maintenance and Loss and Development of a Mixed Code. In: Paul Gubbins – Mike Holt (eds.): *Beyond Boundaries. Language and Identity in Contemporary Europe*. Multilingual Matters.
- Romaine, Suzanne 1982. What Is a Speech Community? In: Suzanne Romaine (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. New York, Edward Arnold. 13–24.
- Romaine, Suzanne 1989. *Bilingualism*. Oxford, Blackwell.
- Ronjat, Jules 1913. *Aspects of Bilingualism*. Columbia, S.C., Hornbeam Press.
- Sacks, H. – E.A. Schegloff – G. Jefferson 1978. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn Taking for Conversation. In: J.N. Schenkein (ed.): *Studies in the Organization of Conversational Interaction*. New York, Academic Press. 7–55.

- Sándor Klára 2000. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. Csíkszereda, Apáczai Csere János Pedagógusok Háza Kiadója. 76–110.
- Sankoff, David – S. Mainville 1986. Code-switching of Context-free Grammars. *Theoretical Linguistics* 13. 75–90.
- Sankoff, David – Shana Poplack 1981. A Formal Grammar for Code-switching. *Papers in Linguistics* 14. 3–46.
- Sankoff, David – Shana Poplack – Swarhi Vanniarajan 1991. The Empirical Study of Code-switching. In: ESF. Strassbourg, ESF. 181–206.
- Scott, John 2000. *Social Network Analysis. A Handbook*. London, Sage Publications.
- Sealey, Alison – Bob Carter 2001. Social Categories and Sociolinguistics: Applying a Realist Approach. *International Journal of the Sociology of Language* 152. 1–19.
- Sebba, Mark 1993. *London Jamaican*. Harlow, Longman.
- Simpson, J.M.Y. 1981. The Challenge of Minority Languages. In: Haugen, Einar – J. Derrick McClure – Derrick Thomson (eds.): *Minority Languages Today*. Edinburgh University Press. 235–241.
- Singh, R. 1986. Grammatical Constraints on Code-mixing. *Canadian Journal of Linguistics* 30. 33–46.
- Smith, Ripley L. 2002. The Social Architecture of Communicative Competence: A Methodology for Social-network Research in Sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language* 153. 133–160.
- Stoessel, Saskia 2002. Investigating the Role of Social Networks in Language Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 153. 93–131.
- Szilágyi N. Sándor 2004. Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó. 157–234.
- Trudgill, Peter 1972. Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. *Language in Society* 1. 179–195.
- Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Trudgill, Peter 1983. *On Dialect*. Oxford, Blackwell.
- Veress Márta 2000. Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, 239–246.
- Vetési László 1999. Iskola a nyelvhatáron. *Korunk* 3. 10. 9–21.
- Wardhaugh, Ronald 1987. *Languages in Competition*. Oxford, Blackwell.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact*. The Hague, Mouton.
- Woolard, Kathryn A. 1985. Language Variation and Cultural Hegemony: Towards an Integration of Linguistic and Sociolinguistic Theory. *American Ethnologist* 12 (4). 738–48.
- Zsemlyei János 1995. Szókölcsonzés és kétnyelvűség. *Kétnyelvűség* 3. 2. 17–20.

Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó eddig megjelent kiadványai

AESZ-füzetek

Egyház és anyanyelv (1994)

Az anyanyelv a hangzó médiában (1996)

A napilapok nyelvéről (1997)

A. Molnár Ferenc: **Anyanyelv, vallás, művelődés** (1999)

Péntek János: **Az anyanyelv mítosza és valósága** (1999)

Wacha Imre: **Beszédművelés, gyakorlószövegek** (1999)

Fazakas Emese, Szász A. Zoltán, Szász Lőrinc, Vremir Márta:

Román–magyar közigazgatási szójegyzék (2000)

Szilágyi N. Sándor: **Ne lógasd a nyelvedet hiába!** (2000)

Stollár Katalin: **A hivatásos beszéd hangtechnikája** (2003)

Ágoston Mihály: **A Korpa-hegyeken innen...** (2006)

Vistai András János: **„Nem lehet elmenni a szován” – Magyarvistai szójegyzék** (2007)

Román–magyar oktatásterminológiai szótár (2008)

Anyanyelvünkért – Dsida Jenő nyelvművelő rovata a Keleti Újságban (2008) * csak rendelésre

Salamon Ferenc: **El van bütülve – Háromszéki szólások, kifejezések** (2010)

Szótárak

Román–magyar közigazgatási szótár (2002)

Magyar–román közigazgatási szótár (2004)

Román–magyar oktatásterminológiai szótár (2009)

Román–magyar kulturális szótár (2009)

Magyar–román kulturális szótár (2013)

A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai

Péntek János – Benő Attila:

Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban
(2003)

Péntek János – Benő Attila (szerk.):

Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat (2005)

Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.):

Nyelvi közösségek – nyelvi jogok (2006)

Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.):

Nyelvek és nyelvváltozatok 1–2. (2007)

Bálint Emese – Péntek János:

Oktatás – nyelvek határán. Közelkép és helyzetkép a romániai magyar oktatásról (2009)

Gál Noémi:

A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek (2010)

Erdély Judit:

Fatikus beszéd. Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban (2012)

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége
520003 Sepsiszentgyörgy, Gróf Mikó Imre u. 4/1/C/10. Pf. 141;
tel/fax: 0267-311940, e-mail: aesz@planet.ro; www.aesz.ro
• A kiadásért felel Ördög-Gyárfás Lajos •
Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota • Tördelés: T3 Kiadó
• Nyomta és kötötte a T3 Kiadó nyomdája • Felelős vezető: Bács Attila
• A könyv formátuma: 16,5 x 23,5 cm • Ívterjedelme: 20 ív (A5)
• ISBN 978-606-93609-0-3